

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FATMA ALİYE HANIM'IN FELSEFİ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeynep ÖZGER

FELSEFE ANABİLİM DALI

Danışman
Prof. Dr. Mehmet VURAL

ANKARA 2019

Sosyal Bilimler Enstitü Onayı

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

Enstitü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans/Doktora derecesi için gereken tüm şartları sağladığımı tasdik ederim.

Prof. Dr. Musa Kazım ARICAN
Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Yüksek Lisans/Doktora derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığımı beyan ederim.

Prof. Dr. Mehmet VURAL
Danışman

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Mehmet VURAL (AYBÜ, FELSEFE)

Prof. Dr. Musa Kazım ARICAN (AYBÜ, FELSEFE)

Prof. Dr. Müfit Selim SARUHAN (AÜİF, İSLAM FELSEFESİ)

BEYAN

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı: Zeynep ÖZGER

İmza:

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL ONAY SAYFASI.....	ii
İNTİHAL/BEYAN.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR.....	viii
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ: OSMANLI'DA FELSEFE.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM: FATMA ALİYE HANIM'IN HAYATI VE ESERLERİ.....	16
1.1. Fatma Aliye Hanım'ın Hayatı.....	16
1.2. Fatma Aliye Hanım'ın Hayatındaki Önemli Kişiler.....	38
1.2.1. Ahmed Cevdet Paşa.....	38
1.2.2. Ali Sedad Bey.....	42
1.2.3. Emine Semiye.....	43
1.2.4. Ahmed Midhat Efendi.....	44
1.3. Fatma Aliye'nin Eserleri.....	48
1.3.1. Çevirileri.....	48
1.3.2. Kitapları.....	48
1.3.3. Gazete ya da Dergilerde Yayınlanmış Yazılar.....	49
1.3.4. Basılmamış Eseri.....	49
1.3.5. Yarım Kalmış Çalışmaları.....	49

1.3.6. Makaleleri	49
1.3.7. Yabancı Dillere Çevrilmiş Eserleri	52
İKİNCİ BÖLÜM: FATMA ALİYE HANIM'IN FELSEFİ GÖRÜŞLERİ	53
2.1. Fatma Aliye Hanım ve Felsefe	53
2.1.1. Felsefe Nedir?	54
2.1.2. Filozof Kimdir?.....	55
2.2. Fatma Aliye Hanım'ın Felsefeye Dair Eserleri	59
2.2.1. <i>Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife</i>	59
2.2.2. <i>Tedkik-i Ecsâm</i>	65
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DÖNEMİNİN MESELELERİ VE FATMA ALİYE HANIM.....	75
3.1. Kadın ve Eğitim Meselesi	75
3.2. Evlilik ve Boşanma Meselesi	80
3.3. Çok Eşlilik Meselesi.....	87
3.4. Cariyelik Meselesi	90
3.4. Tesettür-Moda Meselesi	93
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA	101

ÖZET

Fatma Aliye Hanım'ın Felsefî Görüşleri

ÖZGER, Zeynep

Yüksek Lisans, Felsefe Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet VURAL

Haziran 2019, 108 + viii sayfa

Fatma Aliye Hanım, Tanzimat dönemi hukukçu, tarihçi ve devlet adamı olan Ahmed Cevdet Paşa ve Advîye Hanım'ın İstanbul'da dünyaya gelen kızıdır. Yaşadığı dönemde iyi bir öğrenim görme şansına sahip olan Fatma Aliye Hanım yalnız özel öğretmenlerden ders almakla kalmamış aynı zamanda babası Ahmed Cevdet Paşa ölene kadar ondan ders almayı sürdürmüştür. Manevi babası olan Ahmed Midhat Efendi ölene kadar, Fatma Aliye Hanım onunla birçok konuda fikir alışverişinde bulunmuştur.

Batı'daki bilimsel ve felsefî gelişmelerden haberdar olan Fatma Aliye Hanım felsefeye dair ilk kitabı *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'de Yunan felsefesinden başlayarak İslâm felsefesiyle devam eden süreci kaleme almış, birçok felsefecinin isimlerinden ve bazı felsefî akımlardan bahsetmiştir. Diğer kitabı olan *Tedkîk-i Ecsâm* ise Batı'da art arda olan gelişmeler sonucunda oluşan materyalist düşünce akımına karşı yazılmış bir reddiyedir.

Sonuçta birçok konu hakkında fikir beyan etmiş Fatma Aliye Hanım'ın olaylara bakış açısında ve uygulamalarındaki temel saikin İslâm düşünce geleneğine uygun olduğu belirtmekte bir sakınca yoktur. Onun felsefe alanında ve Osmanlı'da ilk defa bir kadın tarafından yazılmış olan iki kitabında işlenen, eleştirilen ve savunulan konular ele alındığında köklü bir düşünce ve zengin bir kültürün etkileri görülür.

Anahtar Kelimeler: İslâm düşüncesi, Tanzimat Dönemi, Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Midhat Efendi

SUMMARY

Philosophical Views Of Mrs. Fatma Aliye

ÖZGER, Zeynep

MA, Philosophy Department

Thesis Advisor: Prof. Dr. Mehmet VURAL

JUNE 2019, 108 + viii pages

Mrs Fatma Aliye who were born in Istanbul was the daughter of Mrs Advije and Mr Ahmed Cevdet Pasha who was a statesman, historian and jurist in the Tanzimat period. Mrs Fatma Aliye, who had the chance to have a good education during her life, did not only take lessons from private teachers but also continued to take lessons from Ahmed Cevdet Pasha, who was her father, until his death. In addition, Mrs Fatma Aliye exchanged ideas about many issues with Mr. Ahmed Midhat, who was her spiritual father, until he died.

Mrs Fatma Aliye, who was aware of the scientific and philosophical developments in the West, wrote the process starting from Greek philosophy and continuing with Islâmic philosophy, and mentioned the names of many philosophers and some philosophical movements in *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* that was her first book on philosophy. Also *Tedkîk-i Ecsâm*, which is his another book, is a refusal wroten against the movement of materialist thought that has emerged as a result of consecutive developments in the West.

As a result, it isn't objectionable to express that the main motive in the perspective and practices of Mrs Fatma Aliye, who expressed her opinions on many issues, is in accordance with Islâmic thought tradition. The effects of a deep-rooted thought and a rich culture can be seen when considering the handled, criticized and defended topics in her two books written by a woman for the first time in the Ottoman Empire and been in the field of philosophy.

Key Words: Islâmic thought, Tanzimat Period, Ahmed Cevdet Pasha, Ahmed Midhat Efendi

KISALTMALAR

<i>age.</i>	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
akt.	: Aktaran
bkz.	: Bakınız
ev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
yay.	: Yayına hazırlayan
Yay.	: Yayınları/yayınevi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
C.	: Cilt
vb.	: Ve benzeri

ÖNSÖZ

Fatma Aliye Hanım'ın felsefî görüşlerini ele alacağımız bu çalışma, onun düşüncelerinin temelini oluşturan din, tarih, kültür, âdet, gelenek ve döneminin sosyal hayatı etrafında şekillenmiştir. Yaşadığı dönemin Osmanlı Devleti için de önemli ve kritik bir dönem olduğu düşüncesinden hareketle dönemin tarihî olayları, bu olaylarda Fatma Aliye Hanım'ın tutumu ve yazıları ele alınarak felsefî görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şimdiye kadar Fatma Aliye Hanım hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Çalışmaların çoğu Fatma Aliye Hanım'ın kadın olmasını ön plana çıkarmıştır. Bizim çalışma alanımız onun felsefî görüşleri olacaktır.

“Fatma Aliye Hanım'ın Hayatı ve Eserleri” adlı ilk bölümde, aldığı eğitim, hocaları, hayatında yer alan ve etkileşim içinde olduğu kişiler; ilk kitabı olan *Meram* çevirisinden son kitabı olan *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani*'na kadar yaptığı çalışmalar ele alınmıştır. Yaşadığı dönemdeki İslâm düşüncesi ve sosyal, siyasi hareketlerle birlikte Fatma Aliye Hanım'ın felsefî altyapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

“Fatma Aliye Hanım'ın Felsefî Görüşleri” isimli ikinci bölümde felsefeye dair yazdığı iki kitabı *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* ve *Tedkîk-i Ecsâm*'dan hareketle onun, felsefeye ve filozofa bakışı ve felsefî görüşleri çıkarılmıştır.

“Dönemin Meseleleri ve Fatma Aliye Hanım” isimli son bölümde ise, onun önemli çalışması *Nisvan-ı İslam*'dan hareketle kadın, eğitim, evlilik, çok eşlilik, cariyelik, tesettür ve moda gibi çeşitli konulardaki görüşleri aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın her kelimesinde emeği geçen değerli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Vural'a; çalışmayı okuyup önerilerini sunan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Müfit Selim Saruhan ve Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan'a; emeklerinden dolayı Hasan Erdoğan'a, Lütfi Sever'e Kasım Gezen'e ve Zeynep Yıldız'a sonsuz teşekkür ederim.

Zeynep Özger

Ankara 2019

GİRİŞ: OSMANLI'DA FELSEFE

Osmanlı bilim ve düşüncesinin oluşum dönemini Osmanlı'nın kuruluş dönemine kadar götürmek mümkündür. Bu yüzden, dönemin gerisindeki görünümün araştırılıp keşfedilmesi, bu devleti kuran gücün arkasındaki dinamizmin de keşfedilmesini sağlayacaktır. Osmanlı düşüncesinin gerisinde, X. yüzyılda oluşarak gelen yönelimin XIII. yüzyılda yapısal değişim geçirerek yeni ve farklı bir paradigma durumuna geçmesi yatmaktadır. Bu değişimi anlayabilmek için İbn Sînâ'nın (ö. 1037) öğrencilerinden başlayarak Nasîruddîn Tûsî (ö. 1067) üzerinden XIV. yüzyıla ve oradan da Osmanlı'ya uzanan, Bekir Karlığa'nın tabiriyle “İbn Sînâ'nın amansız karşıtı olan Gazzâlî'den (ö. 1111) başlayarak, Fahreddin er-Râzî (ö. 1210) kanalıyla Osmanlı'ya ulaşan paralel bir yolun takip edilmesi gerekir.”¹

X. ve XII. yüzyıllarda İslâm dünyasında İbn Sînâ felsefesi etkiliyken Gazzâlî; Aristo felsefesinin İbn Sînâ tarafından sistemleştirilen disiplinlerini ele alarak değerlendirir ve bunların İslâm dinî ve düşüncesi açısından yerini tespit etmeye çalışır. Gazzâlî, önce *Makâsıdu'l-Felâsife* (Filozofların Maksatları) adlı eserinde İslâm filozoflarının gayelerini belirlemeye sonra da *Tehâfütü'l-Felâsife* (Filozofların Tutarsızlığı) adlı eseriyle, Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sînâ'nın şahsında –Yunan felsefesiyle hesaplaşma amacıyla– Meşşâî felsefesini eleştirir. Ona göre ‘Eflâtun ve Aristo’nun ardından giden İbn Sînâ gibi filozofların en başta gelen yanlışı, akılla inancı uzlaştırmaya çalışmalarıdır. Bu filozoflar akılla inançtan birini feda etmeden ötekinin kabul edilemeyeceğini’ anlamıyor olmalarıdır. Gazzâlî, *hakikat arayıcısı* olarak kelâm, tasavvuf, bâtınîlik ve felsefeyi tenkidî olarak inceler ve bir yandan –kendisinden önceki kelâmcıların uzak durdukları– Aristo mantığının metot olarak kullanılmasında dinen bir mahzur olmadığını ve mantık bilmeyenin bilgisine güven olamayacağını savunur. Diğer yandan da yine kelâmcıların kabul etmedikleri “keşf” ve “ilham”ı hakikate ermenin en güvenilir yolu kabul ederek kelâmın kapılarını hem mantık hem de tasavvufa açar. Akıl ile inancı karşı karşıya getirerek yaptığı eleştirilerin sonucunda Gazzâlî, metafizik kesinliğe götürecek olan yegâne bilginin tasavvufi bilgi olduğunu belirtmiştir.² Neticesi itibarıyla doğruluğu ve yanlılığı tartışılabilir olmasına rağmen onu bu teşebbüse iten sebeplerin tespit edilmesi en az bu netice kadar önemlidir diye düşünüyoruz. Bağdat Nizâmîye Medresesi'nde müderrislik de yapmış olan Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde İslâm toplumu içeride, hilafetin

¹ Bekir Karlığa, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 1999, s. 28.

² Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1983, s. 121.

gücünü kaybetmeye başlamasıyla iktidar mücadelesine girişmiş sultanlıklar ayrıca Şii-Bâtîni İsmâîlîlerin özellikle Selçuklulara karşı başlattığı yıkıcı faaliyetler ve dışarıdan Haçlıların oluşturduğu bir tehlike söz konusuydu.³

Gazzâlî'nin bu eleştirileri sonunda epeyce törpülenmiş olan İbn Sînâ felsefesi XII. asırda Şii dünyada Nasîruddîn Tûsî (ö. 1274); Sünni dünyada ise Fahreddin er-Râzî –ki Râzî, Gazzâlî'nin eleştirdiği bazı metafizik düşünceleri dışta bırakarak İbn Sînâ felsefesi ile Gazzâlî düşüncesinin birleşiminden oluşan ve Eşârî akaidiyle uzlaşan yeni bir sentezi gerçekleştirmiştir– önderliğinde Şii ve Sünni kelâm içerisinde yeniden şekillenerek modern döneme kadar İslâm dünyasının her iki kesiminde de hâkim düşünce sistemi (paradigma) hâline gelmiştir.⁴

Fârâbî ile İbn Sînâ da kelâm ve tasavvufun meselelerine değinmişlerdir. Fakat bu değiniler, felsefe eserlerinin içinde felsefî meselelerin bir parçasıyken XIII. yüzyılda felsefeye dair yazan Esîruddîn Ebherî, Seyfüddîn Âmidî, Hunecî, İbn Sebîn, Nasîruddîn Tûsî, Hillî, Kâtibî, Urmevî, İbn Kemmûne, Şehrezûrî, Ekmeleddîn Nahcuvânî ve Kutbüddîn Şirâzî gibi isimler, özellikle kelâma dair eserler ortaya koymuştur.⁵ Öte yandan tasavvuf da XII ve XIII. yüzyıllarda Şihâbüddîn Sühreverdî ve Muhyiddin İbn Arabî gibi sûfî filozoflar elinde felsefî bir nitelik kazanmış ve İbn Arabî'nin öğrencisi Sadreddin Konevî'nin öğrencileri vasıtasıyla Osmanlı ilim ve düşünce alanına taşınmıştır.⁶

Gazzâlî'ye kadar “mütakellimûn/kelâmcılar”, “mutasavvife/tasavvufçular” ve “felâsife/felsefeciler” tarafından üç ayrı yerden ilerleme kaydeden İslâm düşüncesi, gerek bu üç ayrı alanın birbirleriyle münasebetleri gerekse her birinin kendi içlerindeki rekabet ve tartışmaları İslâm ilim ve düşünce hayatına hareketlilik getirmiştir. Fakat bu gelişme ve ilerlemeden sonra Gazzâlî'yle beraber felsefe, kelâm ve tasavvufun sınırları gittikçe belirsizleşmiş, bu üç ayrı alanla ilgili ele alınan meseleler ve bu üç alanın ilkeleri âdeta tek bir noktada birleşmiştir.⁷ İslâm düşüncesindeki bu değişim Gazzâlî ve Sühreverdî'nin (ö.

³ Fehrullah Terkan, “Gazzâlî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat”, *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, TDV Yayınları, Ankara, 2016, s. 290-291.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Karlığa, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

⁵ Mehmet Ulukütük, “Çağdaş Türkiye’de Felsefenin Osmanlıcasını Keşfetmek: Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl: 15, Mayıs-Ağustos 2018, Sayı: 54, s. 209.

⁶ İlhan Kutluer, “Hikmetü'l-İşrâk”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1998, C. 27, s. 521-524.

⁷ Kemal Sözen, “Klasik Dönem Osmanlı Türk Düşüncesi”, *Yeni Türkiye*, 8(46), 2002, s. 94.

1191) öğrencileri vasıtasıyla Osmanlı'ya ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu kurulduğu zaman böyle bir düşünce yapısını miras almıştır.

Osmanlı Devleti siyasî ve içtimaî açıdan, Anadolu Selçuklularıyla Beyliklerin akabinde aynı coğrafyada tarihteki yerini almıştır. Anadolu Selçuklu Devleti, XII. yüzyılın ortalarından sonra şehirleşmeye; XIII. yüzyılla birlikte de ilmî faaliyetlere başlamıştır. Yine aynı yüzyılın ortalarından sonra başkent Konya'da İbn Arabî'nin (ö. 1240) talebesi Sadreddin Konevî'nin (ö. 1274) nazari irfâna (tasavvuf) dair eserleri ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 1273) aynı alandaki eserleri hem Anadolu'ya hem Anadolu'nun dışına önemli etkilerde bulunmuştur. Merâğa matematik-astronomi okulu mensuplarının İlhanlılar döneminde Anadolu'ya gelmesi neticesinde başta Sivas, Kayseri, Tokat, Aksaray olmak üzere Anadolu'nun pek çok yerinde nazari ilimler sahasında üst seviyede bir eğitim vermeye başlanmış, ilimler tarihi açısından önemli eserler meydana getirilmiştir. Anadolu'daki bu hareketin merkezindeki isim, Merâğa matematik-astronomi okulunun kurucusu Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 1274) öğrencisi Kutbüddîn-i Şîrâzî'dir (ö. 1311).⁸ Dolayısıyla Merâğa Okulu mensuplarının ilmî çalışmaları ve farklı düşünce çevrelerinin faaliyetleri de Anadolu'daki ilmî hayatı beslemiştir.

Osmanlıların İznik'te kurduğu ilk medresenin baş müderrisi olan Dâvûd-i Kayserî (ö. 1350) böyle bir ortamda yetişmiş; özellikle Tokat Niksar'daki Nizâmiye Medresesi'nde Merâğa matematik-astronomi okulunun ikinci kuşak temsilcisi İbn Sertâk'ın (ö. 1327) talebesi olmuştur. İbn Sertâk'ın yüksek seviyede bir matematik âlimi olduğu ve Endülüs coğrafyasında daha çok âlimliğiyle öne çıkan Sarakusta Emîri Mü'temen el-Hûdî'nin *el-İstikmâl fi'l-hendese* adlı eserini *el-İkmâl fi'uşûli'l-hendese* adıyla tahrir ederek okuttuğu düşünüldünce öğrencisi Dâvûd-i Kayserî'nin hem Merâğa hem Endülüs ilim hayatını şahsında birleştirmiş bir âlim olduğu söylenebilir.⁹

Osmanlı ilmî çalışmalarının –merkezinde Merâğa matematik-astronomi okulunun bulunduğu Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminden gelen– altyapısı başta Mısır, Suriye, Irak, İran ve Türkistan olmak üzere klasik İslâm coğrafyasına ilim tahsilinden dönenlerle, bu coğrafyalara mensup âlimler tarafından zenginleştirilmiştir. Altın Ordu

⁸ İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, C. 32, s. 548-556.

⁹ Fazlıoğlu, "Osmanlılar", s. 548-556.

Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla bölgedeki bazı âlimler Anadolu'ya, XV. yüzyıldan sonra da Osmanlı coğrafyasına göç etmiş, Kırım'ın fethine kadar bu göç sürmüştür.¹⁰

Osmanlı'nın yükselme/klasik döneminin en önemli olayı şüphesiz Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesidir. Bir çağı kapatıp yeni bir çağ başlatan bu fetih, Osmanlı'nın siyasetten ekonomiye, bilimden sanata kadar pek çok alanda yeni bir hüviyete büründüğü döneme başlangıç olmuştur. Fatih Sultan Mehmed; bilim, felsefe ve sanata verdiği büyük önemle diğer padişahlardan farklılık göstermektedir. O, fetihden kısa bir süre sonra İstanbul'u bilim ve kültür merkezi hâline getirmiş; birçok sanatçı, bilim insanı ve filozof buraya gelerek ilmî çalışmalar yapmışlardır, ayrıca inşa ettirdiği Sahn-ı Semân medreselerinde Cürcânî'nin *Hâşiye-i tecrîd* ve *Şerhu'l-mevâkıf* adlı kitaplarının derslerde okutulmasını şart koşmuştur.¹¹

Fatih dönemiyle birlikte felsefede *Gazzâlî düşüncesi* Osmanlı'da hâkim olmuştur. Osmanlı düşüncesinde Gazzâlî'nin çizgisini devam ettiren bu akıma, "Osmanlı Gazzâlîciligi" ya da "Tehâfüt Felsefesi Geleneği" adı verilmiştir.¹² Halil İnalçık bu konu hakkında "Fatih, din ve felsefe arasındaki ilişki üzerine Gazzâlî ile İbn Rüşd arasındaki ünlü tartışmayı yeniden açarak döneminin iki büyük ilâhiyatçısı olan Alâeddîn Tûsî'yle (ö. 1482) Bursalı Hocasâde'ye (ö. 1488), konuyla ilgili birer risâle yazmalarını önerir. Dönemin uleması Hocasâde'nin eserini üstün buldu; Alâeddîn, küçümsendiği duygusuna kapılarak anavatanı İran'a döndü. İbn Rüşd, Gazâlî'ye karşı, felsefe ve dinin uzlaştırılabileceğini ve tam bir Tanrı bilgisi edinebilmek için aklî istidâlin gerekli olduğunu savunmuştu. Hocasâde, aklın mantikî ilimlerde kusursuz olmakla birlikte, ilâhiyatla ilgili konularda kullanılmasının yanlışlara yol açtığını söylemiştir. Hocasâde, Gazâlî'nin bazı bakımlardan yanlış olan yöntemini düzelttiğini de ileri sürmüştür. Ayrıca, amacının, felsefenin iddialarına karşı şeriati savunmak olduğunu açıkça söylemiştir. Böylece, Averroizm yani İbn Rüşd felsefesi İtalya'da çalışılmış ve Rönesans düşüncesinde önemli

¹⁰ Hatice Toksöz, "Osmanlı'nın Klasik Döneminde Felsefe Değeri", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5 (13), 2007, s. 123-154. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/ded/issue/29188/312525>

¹¹ Fatih'in talimatıyla yapımı 1470'te tamamlanan Fatih Külliyesi ya da daha meşhur ismiyle Sahn-ı Semân (Sekiz Medrese); cami, imaret, kütüphane, kervansaray, dârüşşifa, misafirhane, türbe ve medrese bölümlerini içeren bir külliye şeklinde inşa edilmiştir. Bkz. Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, C. 35, s. 532-534.

¹² Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi: İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, Elis Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2018, s. 332.

bir etmen olurken, Osmanlı medreselerinde kapsamlı bir skolastik felsefe yerleşmekte idi.”¹³ demektedir.

Tehâfütlerin yazılış nedenlerini analiz etmek, bunların *felsefî değerini ve düşünce* alanına katkılarını ortaya koyduğu gibi, Osmanlı âlimlerinin *felsefî duruşunu* belirlemede önemlidir. Tehâfütlerde: 1) Tabiiyata ait meseleler: Bunlar da mucize ve insana ilişkin meseleler olmak üzere iki grupta toplanabilir. İnsana dair meseleler ise insan ruhunun kendi kendine kaim ve maddeden mücerret bir cevher oluşu, ebediliği ve cesetlerin haşri, 2) İlâhiyat grubuna dair meseleler: Tanrı'nın zâtına ait olan meselelerdir. Tanrı'nın bir oluşu, tarifinin yapılamayacağı, basît oluşu, cisim olmayışı, sıfatları, ilim sıfatının Tanrı'ya izafesi gibi konular, 3) Âlemle ilgili meseleler: Bu meseleler ise Tanrı-âlem ilişkisinden doğan problemleri kapsamaktadır. Âlemin kadîm (ezelî) ve ebedî olması, âlemin yapıcısı (sânii)nin olması ve illetinin bulunması gibi konular, 4) Gök hakkındaki meseleler: Göğün canlı oluşu ve hareketinin gayesi gibi konular ele alınmıştır. Netice olarak Tehâfüt geleneği, genelde İslâm dünyasında, özelde ise *Osmanlı düşüncesinde felsefî düşünüş* tarzının devamını sağlamada etkili olsa da tartışmaların, ele alınan temel meseleler etrafında odaklandığını, bu meselelerin dışına çıkılmadığını, zaman zaman polemik tarzı ve biçimsel yapılması sebebiyle klasik bir tavra yol açtığını söylemek de mümkündür.¹⁴

Osmanlı düşüncesinin klasik döneminde felsefe; kelâm ve tasavvuf ağırlıklı çalışmalar ile Meşşâî ve İshrâkî felsefelerin sentezini yapma şeklinde kendini ortaya koymuştur. Osmanlı medreselerinde Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme*'si, el-Kâtibî'nin *Hikmetü'l-‘ayn* adlı eseriyle Seyyid Şerif Cürcânî'nin eserleri en çok okutulan, şerh edilen ve İbn Sînâ düşüncesini Osmanlı'ya aktaran metinler olmuştur. Bunun yanı sıra felsefe eserleri daha çok şerh, haşiye ve zeyl türünde ya da kelâm, tasavvuf ve edebiyat eserleri içinde şiir, hikemiyât ve irfânî düşünce şeklinde kendini göstermiştir. Diğer taraftan Osmanlılar, kâinata ilm-i kelâm çerçevesinden bakmıştır. İlm-i kelâm kâinata, başlangıç yeri (mebde) ve varış/dönüş yeri (mead) yönünden bakar ve bu bakış açısı da kendi içinde tutarlıdır. Çünkü kelâm nass çerçevesi içinde kalır. Başlangıç yeri ve varış yeri arasındaki varlığın tasviri konusunda herhangi bir nass yoktur. Kâinat hakkında bilgi veren ayetler,

¹³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 181.

¹⁴ Kemal Sözen, “Klasik Dönem Osmanlı Bilginlerinin Felsefeye Karşı Duruşu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(14), 1-23.

kâinatın metafizik boyutuyla alakalıdır. Bu sebeple Osmanlılar kâinata, akla uygun izahı ve değerlendirilmesi gereken bir şey olarak bakmamışlardır.¹⁵

XVI. yüzyıla kadar Doğu ve Batı’da büyük bir coğrafi alana hâkim olan Osmanlı; bilimsel, siyasal, teknik, kültürel, iktisadi, sosyal, askerî alanda birçok gelişme kaydetmiştir. O dönemlerde Avrupa’da canlanan bilimsel ve teknik gelişmeleri yakından izlemiş, uyum sağlamış, gelişmelere sırt çevirmemiştir. Bu gelişmeleri, Avrupa’dan kaçıp Osmanlı’ya sığınanlardan edindikleri güncel bilgilerle takip etmişlerdir. Sürgün edilen Portekiz ve İspanya’daki Marrano¹⁶ sığınmacılarının top, top barutu, top güllesi, ateşli silahlar konusunda zanaatkâr olmaları ve bunların nasıl yapılacağını Osmanlı’ya öğretmeleri bu anlamda bir örnektir.¹⁷

XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı’da olduğu gibi tüm İslâm dünyasında ilmî çalışmalar azalmış, daha çok şerh, haşiye, zeyl ya da kısmi tercüme döneminde girilmiş, özgün düşünce yerine nakilcilik ön plana çıkmıştır. Örneğin, medreselerde dil bilgisi, mantık ve fıkıh gibi alanlardaki kitaplar okutulurken, konuları analiz ve eleştiri süzgecinden geçirerek kavratmaktan ziyade onları ezberleterek öğretme yöntemi izlenmiştir. Bu yüzden medreselerde, öğrencilerin yeteneklerini geliştirecek, analitik düşünen, eleştirel ve sorgulayıcı bakış açısına sahip âlimler çıkmamıştır. Bu dönemde felsefe, tabiri câizse tebdil-i kıyafet içerisinde kendini daha çok, kelâm, tasavvuf ve ahlâk eserlerinde göstermiş, ayrıca şiir ve edebiyat gibi alanlarda güçlü hikmet içeren eserler de bulunmasına rağmen, sistematik ve tam anlamıyla felsefe sayılabilecek eser sayısı oldukça sınırlı sayıda kalmıştır.¹⁸

Osmanlı’da halk itikadî konularda İslâm dininin Mâtürîdî yorumunu benimsemesine rağmen, medreselerde ağırlıklı olarak Eş’arî metinleri okutulmuş, bu etki günümüze kadar da gelmiştir. Bunda “İkinci Eş’arî” olarak adlandırılan Gazzâlî’nin baskın rolü ve Nizamiye medrese geleneğinin devam etmesi etkili olmuştur. Osmanlı’nın duraklama

¹⁵ Hüseyin Aydın, “Osmanlılarda Felsefi Düşünce”, *UÜİFD*, 4(4), Bursa, 1992, s. 7.

¹⁶ XV. yüzyılda Engizisyon baskısıyla şeklen Hristiyan olan İberyalı Yahudilerine verilen addır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Salihoğlu, “Marranolar ve Dini İnançları”, *EKEV*, Yıl: 15, Güz 2011, Sayı: 49, s. 105-115.

¹⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. B. Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s. 60-61.

¹⁸ Mehmet Vural, *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de Felsefe*, Elis Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2018, s. 23.

döneminde öne çıkan bu anlayışın dinî ilimlere önem verip, felsefe ve akli ilimlere mesafeli olduğu bilinmektedir.¹⁹

Osmanlı'nın duraklama ve gerileme döneminde felsefeye karşı ilgi azalmış; dinî ilimler, şiir ve edebiyat gibi alanlardaki çalışmalara ağırlık verilmiştir. Âlimler yeni metinler kaleme almak yerine, daha önceki seleflerinin yazdığı metinler üzerine şerh, haşiye, zeyl yazmaya yönelmişlerdir. Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) *Mizânü'l-hak fî ihtiyari'l-ehak* adlı eserindeki aktarımına göre medreselerden felsefe dersleri çıkarılmış ve felsefe düşmanlığı yapılmıştır.²⁰ Bunu şöyle ifade eder:

“... Fatih Sultan Mehmed, Semâniye medreselerini bina edip ‘Kanun üzere şugul oluna!’ deyû vakfiyesinde kayd ve *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* derslerini tayin eylemişti. Sonra gelenler, ‘Bu dersler felsefiyâtır!’ deyû kaldırıp, *Hidâye* ve *Ekmel* derslerini okumayı makul gördü. Yalnız ona iktisâr nâ-mâkul olmakla, ne felsefiyât ve ne *Hidâye* ve *Ekmel* kaldı...”²¹

Felsefe, mantık ve hikmete karşı toplumun bu tutumunu dönemin edip ve şairlerinde de görmekteyiz. Örneğin, Kâdızâde Mehmet Efendi'nin (1582-1635) aşağıdaki şiiri bu durumu çok güzel özetler gibidir:

Kelâm-ı felsefe fülse değer mi? (Felsefe sözü paraya değer mi?)

Âna sarrâf-ı keyyis baş eğer mi? (Akıllı sarraf ona baş eğer mi?)

Mantikîler ölür ise gam değil! (Mantıkçılar ölür ise gam değil!)

Zira anlar ehl-i imân değil! (Çünkü onlar iman ehlerinden değil!)

Halk arasında “*Felâsife, silsileyi mükezzibîn; enbiyâ ise, silsileyi musaddıkîndir.*” (Filozoflar birbirlerinin yalanlayıcıları; peygamberler ise, birbirlerinin tasdik edicisidirler.)

¹⁹ Vural, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Felsefe*, s. 23-24.

²⁰ Vural, *age.*, s. 24.

²¹ Akt. Rıza Tevfik (Bölükbaşı), *Kâmûs-ı Felsefe: Felsefe Sözlüğü*, yay. haz. Recep Alpyağıl, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015, s. 325; Cürcânî'nin *Hâşiye-i Tecrîd* adlı eseri, Osmanlı'nın medrese sisteminin ilk aşamasında okutulan sarf (gramer), nahiv (söz dizimi ve i'rab), hesap ve hendese derslerinin özet bilgilerini içermektedir. Yine Cürcânî'nin İcî'nin *el-Mevâfık fî 'ilmi'l-keâm* adlı eserine yazdığı şerh olan *Şerh-i Mevâkıf* ta tabii ilimleri konu edinmektedir. Hanefî mezhebinin en sistematik fıkıh kitabı sayılan *el-Hidâye* ise Burhânüddîn Merginânî'nin (ö. 1197) İmam Muhammed'in (749-805) *el-Câmiu's-sagîr* ve Kudûrî'nin (973-1037) *Muhtasar*'ına yaptığı şerhtir. *Ekmel (el-Înâye)* de, Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin (1310-1384) *el-Hidâye*'ye yaptığı bir şerhtir.

“Kim mantığı benimserse, zındık olur.” (*Men temantaka teandaka*) sözü de toplumda felsefe ve mantığa bakışı açık bir şekilde yansıtmaktadır.²²

Osmanlı İmparatorluğu, Kanuni Sultan Süleyman’ın yönetimde zirveye ulaşmış, XVI. yüzyıldan sonra da duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Gerilemenin başlangıcı olarak genellikle 1571’deki İnebahtı Deniz Savaşı mağlubiyeti ya da 1683’teki II. Viyana Kuşatması’nın başarısızlığı gösterilmektedir. Osmanlı’nın siyasi anlamda duraklama ve çöküş içerisine girdiği bu dönem, aslında felsefî ve ilmî gelişmelere bakıldığında o denli karanlık olarak görülmemektedir. Bu dönemde yaşanan siyasi buhrana rağmen önemli ve değerli bilim insanları, edebiyatçılar ve sanatçılar da yetişmiştir.²³

Osmanlı padişahlarından Fatih Sultan Mehmed’in felsefe, kültür ve sanata verdiği değere benzer olarak Lale Devri padişahı III. Ahmed ve onun sadrazamı Damat İbrahim Paşa da bilim insanlarını destekleyip korumuş, onların bu olumlu teşvikleri sonucunda Osmanlı’nın fikrî hayatında bu dönemde ciddi bir canlanma meydana gelmiştir. Lale Devri (1718-1730), XVIII. yüzyıldaki Osmanlı sultanı III. Ahmed’in saltanatının (1703-1730) son on iki senesine denilmektedir.²⁴ Bu dönem, Avusturya ve Venedik’e önemli toprakların verildiği Pasarofça Antlaşması’yla²⁵ başlar. Bu dönemde ismi Lale Devri ile özdeşleşen Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Doğu ve Batı’yı tanımak için sanat, kültür ve bilime daha çok yönelmiştir. Bu amaçla o, 1720’de Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed’i Paris’e elçi olarak siyasi görevle gönderirken, kendisinden Fransa’nın ilerleme sürecini ve eğitim yapısını etraflıca araştırıp uygulanabilecek yanlarını bildirmesini de istemiştir. Ayrıca bu dönem, İstanbul’un sosyal, kültürel ve estetik açılarından ilerleme kaydederek ilim, kültür ve sanat merkezi hâline getirildiği bir dönem olmuştur.²⁶

Lale Devri padişahı III. Ahmed’in bilimsel alandaki en önemli katkısı, otuz kişiden oluşan bir heyet kurarak, bazı Doğu ve Batı klasiklerini Türkçeye kazandırmak için Osmanlı’da yeni bir tercüme faaliyeti başlatması olmuştur. Yanyalı Esâd Efendi’nin başkanlığını yaptığı bu tercüme heyetinde Seyyid Vehbî (1674-1736), İbrahim Müteferrika (1674-1745) ve Şair Nedim (1681-1730) gibi mütercimler bulunmaktaydı. Bu dönemde

²² Vural, *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de Felsefe*, s. 24.

²³ Vural, *age.*, s. 25-26.

²⁴ 1718’de imzalanan Pasarofça Antlaşması’ndan sonra başlayan barış döneminde Haliç ve Boğaziçi başta olmak üzere yaygın bir şekilde yetiştirilen laleler sebebiyle bu devre Lale Devri tabirini ilk kullanan Yahya Kemal Beyatlı’dır.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, “Pasarofça Antlaşması”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, C. 34, s. 177-181.

²⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, 18. Baskı, Ankara, 2010, s. 137.

tercüme faaliyetlerine katılanlar, vergiden muaf olmak gibi birtakım imtiyaz ve desteklerle Padişah III. Ahmed'in taltiflerine mazhar olmuşlardır. Padişah ve sadrazamın ilim, felsefe ve kültür hayatındaki çabaları, Osmanlı'da büyük bir değişim meydana getirmiştir. Ancak düşünce hayatına yeni bir canlılık ve hareketlilik getiren matbaanın kurulması (1729), yeni kütüphanelerin açılması, Avrupa'ya elçiler gönderilmesiyle devam eden bu süreç ne yazık ki uzun ömürlü olamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, XVII. yüzyıldan sonra gerek siyasi gerekse askerî alanlarda Avrupa karşısında yetersizliğini idrak etmiş ve öncelikle askerî alanlarda ıslahat yapma girişimlerinde bulunmuştur. III. Selim (1789-1800) zamanında Nizâm-ı Cedîd adında bir ordu kurulmaya çalışılmış, Yeniçerilerin ayaklanması üzerine bu çaba, III. Selim'in hayatına mâl olarak sonuçlanmıştır.²⁷

Yenileşme hareketleri çerçevesinde bu dönemde eğitim alanında yapılan en önemli yenilik, 1795'te Mühendishane-i Berrî-i Hümâyün (İmparatorluk Kara Mühendishanesi), 1776'da ise Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyün (İmparatorluk Deniz Mühendishanesi) adıyla iki mühendislik fakültesinin kurulmasıdır. Bu dönem, sivil toplum kuruluşlarının da ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Örneğin, Osmanlı'da kurulan bilim, felsefe ve edebiyat derneği Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi²⁸ alanının ilk örneklerindedir. Çok yoğun ilmî faaliyetler yapılan bu cemiyette halka açık edebiyat ve felsefe dersleri de verilmiştir. İsmail Ferruh Efendi, Şanizâde Atullah, Melekpaşazâde Arif Efendi ve Kethüdazâde Mehmet Ârif gibi dönemin ünlü aydınları burada ders vermiştir. 1815-1826 yılları arasında faaliyet gösteren bu cemiyet, felsefe ve müspet bilimlerin Osmanlı'ya girişinde etkili olmuştur. Sonuçta Batı'daki gelişmelere uyum sağlamada yetersiz kalan ve ilerlemeleri takip edemeyen Osmanlı, Batı'yla rekabet edememiştir. Bu amaçla birçok layiha ve çözüm önerisi kaleme alınsa da bunlar Batı'yla aradaki uçurumu kapatamamıştır. Bu layihaların en ünlüleri, *Koçi Bey Layihası* ile Defterdâr Sarı Mehmed Efendi'nin (ö. 1717) *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* adlı özellikle mali ve siyasi konuları eleştirip çözüm yolları öneren eseridir.²⁹

Batı'nın XV. yüzyılda Rönesans, XVI. yüzyılda Reformasyon, XVII. yüzyılda Bilimsel Devrim, XVIII. yüzyılda Aydınlanma ve nihayet XIX. yüzyılda Sanayi Devrimi'ni yaşayarak önemli sosyal ve fikrî hareketleri gerçekleştirmesi, bugünkü Batı

²⁷ Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, C. 33, s. 175-178.

²⁸ Bkz. Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara, 2006, s. 47.

²⁹ Vural, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Felsefe*, s. 28.

medeniyetinin oluşumunun temellerini atmıştır. Osmanlı ise bu süreçte çok geri kalmış, aradaki mesafeyi kapatmayı başaramadığı gibi her geçen gün Batı'yla arasındaki farkın açılması ülkede sosyal, siyasi ve ekonomik huzursuzluklara neden olmuştur.³⁰

Askerî alanda sahip olduğu üstünlüğünü XVII. yüzyıldan sonra kaybetmeye başlayan Osmanlı, ardından bilim ve teknik alanda da gerilemeye başlamıştır. Bu kötü gidişat Osmanlı'nın siyasi ve sosyal yapısını da etkilemiş ve devlet, Batı karşısında varlığını devam ettirme konusunda zorlanmaya başlamıştır. Böyle bir hâl ve bunalım içerisinde devleti kurtarmak için yönetici ve aydınlar çeşitli çözüm yolu arayışları içerisine girmişlerdir. Bu arayışların neticesinde değişimlerin başlangıcı olma özelliği taşıyan 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı³¹ (Gülhane Hatt-ı Hümayunu), ardından 28 Şubat 1856'da Islâhat Fermanı ve 1876'da I. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu, Batı devletlerindeki gibi bir anayasa metnine sahip olmuştur. Bu dönemde siyasi ve sosyal yapının bütünlüğünü muhafaza etme çabalarında, Avrupa model olarak alınmıştır. Osmanlı yönetici ve aydınlarının çözüm yolu arayışları, birçok fikir akımının ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bazı yönetici ve aydınlar, geçmişe dönüşün bir kurtuluş olacağını savunurken bazıları ise Batı'yla bütünleşmesinin daha da artırılmasıyla devletin, içinde bulunduğu kötü gidişattan kurtulacağını savunmuşlardır. Bununla birlikte Tanzimat öncesi dönemde felsefe, düşünce dünyasındaki etkinliğini neredeyse bütünüyle kaybetmiş durumdayken Tanzimat sonrası dönemde felsefenin varlığı ve önemi yavaş yavaş hissedilir bir hâl almış ve “Neden filozof yetiştiremiyoruz?” sorusu sıkça gündeme gelmeye başlamıştır.³²

Tanzimat'tan sonra *klasik metafizik* geleneğinden kopmuş bazı Osmanlı aydınına karşılık, *eski geleneği* göz ardı etmeden yeniyle eskiyi bir araya getirmeye çalışan az sayıdaki aydın ve düşünür çok etkili olamadı. Bu dönemde çok ciddi bir hâle gelen siyasi ve toplumsal istikrarsızlık kavramsal çözümlene, nedensel düşünme ve eleştirel tavrı ihmal ettiği için nazarî düşünce geri plana çekildi. Toplum sorunlarına çözüm için pratik

³⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi: İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, Elis Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2018, s. 319-346 vd.

³¹ Arapça tanzim kelimesinin çoğulu olan Tanzimat XIX. yüzyılda Osmanlı'da gerçekleştirilen birtakım yenilikler anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bkz. Karlığa, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, s. 28.

³² Mehmet Emin Erişirgil, “Hakikaten Felsefe Züğürdüyüz”, *Mihrap*, I/15-16, 1340; Mehmet Emin Erişirgil, “Bizde Feylesof Niye Yetişmiyor?”, *Dergâh*, 4/42, 1923; Mehmet Emin Erişirgil, “Neden Filozof Yok?”, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1957; Afşar Timuçin, “Neden Bizde Filozof Yok?”, *Köken*, Temmuz, 1974; Füsün Akatlı, “Neden mi Bizde Filozof Yok”, *Niçin Diyalektik?*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007.

olarak üretilen özdeyiş niteliği ağır basan edebî düşünce kök saldı. *Hakikat* yerine *siyasetin* merkeze alındığı bu dönemde, bazı kelâmcıların kadim çerçeveden cedit (yeni) olana bakışlarıyla Ahmed Cevdet Paşa başta olmak üzere oğlu Ali Sedad Bey ile kızı Fatma Aliye Hanım'ın *yeni olanı kadim olanın bir devamı* gibi görmeye çalışarak değerlendirmede *sürekliliğe* önem vermeye çalışmaları, bir senteze ulaşma ümidini beslemeye yeterli olmamış, bunun yerine radikal bir kopuş tercih edilmiştir.³³

Tanzimat'tan sonra yeni tabiat felsefesinin *ana kavramları* ile *temel iddialarının* Osmanlı fikir alanına dâhil olmasıyla başlayan tartışmalar, eski beri süregelen *metafizik* anlayışının sorgulanmasına sebep olmuş, özellikle natüralist ve materyalist düşünceleri benimseyen dönemin bazı Osmanlı düşünürleri, metafizikteki 'varlık' kavramı yerine 'var olan'ı merkeze alan bir yaklaşımı öne çıkarmıştır. Bu tartışmalarda hem iddiaların hem de karşı iddiaların Batı Avrupa kökenli olması, söz konusu tez ve antitezlerin tarihî bağlamının iyi bilinmemesi nedeniyle verimli neticelere ulaşmamıştır.³⁴

Batı merkezli fikirlerinin iyice anlaşılmaya başlandığı ve çözüm yolları arandığı dönem II. Abdülhamid (1876-1909) devri olmuştur. Bunun sebebi yeni kurulan okullarda eğitim gören ve yabancı dil bilenlerin sayısının artması olduğu kadar, II. Abdülhamid'in doğrudan kendisinin Batı'yı bir bakıma model almış olmasıdır. II. Abdülhamid "Batıcılığı"; Batı'nın tekniği, özellikle askerî teşkilat yapısı, idari sistemi ve eğitim sistemini almak şeklinde anlamış; diğer yandan da tebaası içinde İslamcılığı güçlendirmeye çalışmıştır. Bu amaçla Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiyenin programları düzenlenmiş, okullarda bir aydın kuşağı yetiştirilmiştir. Bu üç kuruluşun öğrencileri, Batı'nın esas güç kaynağının XIX. yüzyıl müspet bilimleri olduğunu görmüşlerdir. Böylece Batı'yı, Batı'da geliştirilen müspet bilimle bir tutan bir kuşak yetişmiştir. Bu durum *dinî değerlerin ancak millî gücü* artırdıkları oranda önemli oldukları kanısını da beraberinde getirmeye başlamıştır.³⁵

Tanzimat ve Meşrutiyet aydınlarının endişesi; materyalist ya da spiritüalist bile olsa birleştikleri nokta *yüce Osmanlı Devleti'ni ne pahasına olursa olsun yaşatmak* olmuştur.

---

³³ Fazlıoğlu, "Osmanlılar", s. 549.

³⁴ Fazlıoğlu, "Osmanlılar", s. 551.

³⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 15.

Böyle köklü bir endişe, bir varoluş kavgası, ontolojik bir problem olarak bütün aydınları şöyle ya da böyle modernleşme macerasına sürüklemiştir.³⁶

II. Meşrutiyet’le beraber, Japonların Rusları mağlup etmesinin de etkisiyle özellikle İslâmcılar arasında geleneksel değerlerin modern bir medeniyet içerisinde korunabileceği fikri ön plana çıkmaya başlamıştır. Acaba Osmanlılar, Japonların yaptığı gibi Batı’nın tekniğiyle yetinip kendi değerlerini koruyabilirler miydi?³⁷ Bu, İslâmcıların Batı karşısındaki temel paradokslarından birisi olarak kabul edilmektedir ve dönemin aydınlarının birçok alanda problem yaşarken Batı’yı eklektik bir düşünceyle algıladıkları, bazı yanlarını vurgulayıp bazı yanlarını arka plana ittikleri söylenebilir.

Siyasi olarak II. Meşrutiyet döneminin belirgin niteliği, gittikçe çöken Osmanlı’yı bu durumdan kurtarmak için yoğun çabaların gün yüzüne çıkmış olmasıdır. Bu çabaların ortak hedefi, Batı’dan gelen eşitlik, hürriyet ve adalet gibi kavramları oldukça fazla işleyerek âdil bir yönetim oluşturmaktır. Dinî tartışmaları yapanlar ise yönelimlerine bakıldığında Batıcılar, Türkçüler ve İslâmcılar şeklinde gruplara ayrılmışlardır. Bu fikir hareketlerini dönem itibarıyla kesin hatlarla birbirlerinden ayırmak pek mümkün değildir. Çünkü bu akımlar pek çok yönden birbirleriyle benzerlik arz etmektedir. Mesela, aslında İslâmcı akım içinde görülen Mansûrîzâde Said “çok eşlilik” tartışmalarında Türkçülerin görüşünü benimsemiş ve savunmuştur.³⁸

“Batıcılık” olarak adlandırılabilir düşünce akımının, felsefede Batılılaşmanın hız kazandığı II. Meşrutiyet döneminde iyice şekillendiği görülmektedir. Özellikle, Abdullah Cevdet (1869-1932) ve Celâl Nuri (1882-1936) gibi bazı isimlerin de katıldığı *İctihâd* mecmuasında ifadesini bulan Batıcılık; temel değer olarak materyalist düşünceyi esas alan ve *halkın dinine* ancak bir telkin aracı olarak *değer verir görünen* bir hareket olmuştur. Materyalizmin ateşli bir müdafisi ve aynı akıma tâbi olan Bahâ Tevfik (1884-1914); kurduğu Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi adlı yayıneviyle bu alanda neşriyat faaliyetine girişmiştir. Dönemin ilk felsefe dergisini de *Felsefe Mecmuası* ismiyle çıkarmaya başlamıştır (İstanbul, 1913). Bahâ Tevfik’in Ahmed Nebil’le (?-1945) birlikte çevirdiği Ludwig Büchner’in (1813-1837) *Madde ve Kuvvet* isimli eseri, üniversite

³⁶ Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s. 313.

³⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmed Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 68.

³⁸ Halil Yıldız, “II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşad Dergisi ve İslâm Mecmuası Örneği”, *Turkish Studies*, 13(2), Kış 2018, s. 107-126.

öğrencileri arasında materyalizmin yayılmasında etkili olmuştur. Ayrıca A. Fouillée'nin *Târîh-i Felsefe*, Ernest Haeckel'in *Vahdet-i Mevcûd: Bir Tabîyyât Âliminin Dini* isimli kitaplarını da çevirmişlerdir. Bahâ Tevfik Nietzsche üzerine bir monografi çalışmasını ve O. Lacquerre'in feminizm konusundaki bir eserini de çevirip (*Feminizm-Âlem-i Nisvân*, İstanbul, ts.) neşretmiştir.³⁹

İslâm dünyasında astronomiden edebî çalışmalara, felsefî çalışmalardan bilimsel çalışmalara, sağlıktan eğitime birçok farklı alandaki hareketliliğin, XII. yüzyıldan itibaren çeşitli nedenlerle düşüşe geçtiği görülmüştür. Felsefî ve bilimsel gelişmeler, XIII. yüzyılda kurulan Osmanlı'da (XV. yüzyıldaki alımlama ve uygulamalar dışında) XVI. yüzyıldan itibaren mevcut bilginin güncelliğini kaybetmesinin de tesiriyle gerilemeye başlamıştır. XVII ve XVIII. yüzyıllar ise siyasi çalkantıların yaşandığı, kaybedilen toprakları geri alma siyasetinin önem kazandığı, ilimle alakanın çok azaldığı, resmî müesseselerdeki liyakatsizliğin iktisadi olarak bunalımın ortaya çıktığı ve yenileşme adına yapılan aşırı harcamaların Osmanlı'da bütün toplumsal yapılarda görülmeye başlandığı dönemler olmuştur. Bu bunalımlı yüzyıllar, aslında XIX ve XX. yüzyılda ortaya çıkan *yeni paradigmanın* kriz dönemleridir de denilebilir. XIX. yüzyıla gelindiğinde, Orta Çağ'ın çaresiz Avrupa'sı dünyayı kavrama ve anlamlandırma tarzında değişimler geçirmiş, askerî, iktisadi, bilimsel ve felsefî birçok alanda örnek alınan ilerleme modeli hâline gelmiştir. Batı tarafından "öteki"leştirilen Osmanlı (Doğu) artık Batı'nın hükmü altına girmiş, sonu düşünülmeden verilen ayrıcalıklarla (imtiyazlar) Batı'nın yatırım alanı hâline gelmiştir.⁴⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar bu durumu şöyle tarif etmiştir: "... Rönesans'ı ve onun getirdiği feyizli değişiklikleri idrak eden, coğrafi keşifler sayesinde Amerika'yı kendisine eklemek ve eski dünyanın birçok yerinde doğrudan doğruya faaliyete geçmek suretiyle alanını ve üretim imkânlarını iki yüz yılda birkaç kat genişleten, kültür birliğinin bilincine ermiş, skolastik zihniyetin ve feodal sistemin dar ve kesin çerçevelerinden çıkarak kendine yeni yaşam şekilleri oluşturmaya başlamış olan bir Avrupa karşısında, ilmî hayatı durmuş, üretim ve ekonomik düzeni art arda gelen savaşlar, isyanlar ve karışıklıklarla alt üst olmuş, birçok sahada ilerlemenin mucizesini unutmuş bir Osmanlı mevcuttu."⁴¹

³⁹ İlhan Kutluer, "Batılılaşma", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 155-156; Halil Yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşad Dergisi ve İslâm Mecmuası Örneği", *Turkish Studies*, 13(2), Kış 2018, s. 107-126.

⁴⁰ Cüneyt Coşkun, "XVI.-XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Devleti'nde İçtimaî ve İktisadî Hayatın Bilim ve Felsefe Üzerindeki Etkileri", *History Studies*, Volume 3(3), 2011, s. 81-82.

⁴¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 42.

Nihayetinde Osmanlı Devleti doğal olarak mirasçısı oldukları İslam medeniyeti içerisinde bilgiyi örgütlemiş, kütüphanelerle korumuş, çoğaltarak yaymış, oluşturduğu eğitim kurumlarında okutup toplumla bütünleştirmiş, detaylandırmış ve yeni katkılarda bulunmuştur. Osmanlılar tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte Batı Avrupa’da gelişen *yeni bilgi birikimi* ve *yeni tabiat felsefesinin* kendisiyle değil, bunların bir neticesi olan *sanayi devrimi* ve *sonuçlarıyla* karşılaşmışlardır. Grek ve klasik İslâm medeniyetinden kökenlerini bulan ortak zihniyete rağmen bilim ve yeni tabiat felsefesiyle, *merak* değil *kaygı* saikiyle ve *hakikat arayışının* değil, *siyasetin* pratik amaçları doğrultusunda ilişki kurmuşlardır. Buna rağmen kısa zamanda yeniye nüfuz edip katkıda bulunma sürecine girerek modern bilim ve felsefeyi, içinde hayat bulduğu zihniyetiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti’ne aktarmışlardır.⁴²

Fatma Aliye’nin içine doğduğu ortamda –eskiden dünyaya hükmeden ve yön veren– Osmanlı İmparatorluğu, artık yıkılmaya yüz tutmuş, bu durumdan kurtulmak ve varlığını muhafaza etmek için gerek Batı’daki gelişmelerin ışığında her alanda yapılacak olan bir değişim ve dönüşüm taraftarı olan yenilikçiler gerek eski değerler üzerinden yeniden yapılanmayı savunan gelenekçiler gerekse Doğu ve Batı’nın uygun bir sentezini çare gören çevrelerin hemen hepsinin ortak noktası, imparatorluğu içinde bulunduğu durumdan kurtarmak olmuştur.

Tam bu çalkantılı döneme doğmuş Fatma Aliye Hanım’ın bir felsefesi var mıdır varsa nedir ve/veya nasıl ortaya koymuştur? Bunun cevabına ulaşabilmek için Fatma Aliye Hanım’ın hayatına bakmak yerinde olacaktır.

---

⁴² Fazlıoğlu, “Osmanlılar”, s. 549.

BİRİNCİ BÖLÜM: FATMA ALİYE HANIM'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Fatma Aliye Hanım'ın Hayatı

Daha çok edebiyatta ilk kadın olma özelliğiyle tanınan Fatma Aliye Hanım (22 Ekim 1862-13 Temmuz 1936); devlet adamı ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) ile Adviye Hanım'ın (ö. 1897) İstanbul'da dünyaya gelen kızıdır.⁴³

Fatma Aliye'nin yaşamı hakkında bilgi alabileceğimiz ilk kitap, Ahmed Midhat Efendi tarafından kaleme alınan *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti* isimli çalışmadır. Eserin ithafına “*Fatma Aliye Hanım efendi*⁴⁴ *Hazretlerine, Sevgili kızım! Altı senedir seninle manevi peder ve duhteriz [baba-kız]. Sana henüz hiçbir hediye takdim etmemişimdir. Zihî [ne/nasıl] saygısızlık! Değil mi? Fakat sana layık ne hediye bulup takdim edebilirdim? Düşündüm taşındım sana hediye olarak yine senden başkasını bulamadım. İşte bu kitap sensin kızım! Seni sana takdim ediyorum. Kabul etmemelik edemezsin ya?*” sözleriyle başlayan Ahmed Midhat, Fatma Aliye Hanım'ın 27 Rebiülevvel 1279 (22 Ekim 1862)'da dünyaya geldiğini belirtmiştir.⁴⁵

Fatma Aliye Hanım yüksek zümreden ailelere sahip olan çocuklar gibi dadılarla, sütannelerle büyümüştür. İlk üç yaşı hakkında fazla bilgi yoktur, zira Fatma Aliye Hanım konakta veya konağa doğmuş olduğundan annesi sair anneler gibi ona ninni söyleyip uyutacak, onun beşiğini sallayacak ve büyümesini izleyecek vakti olmamıştır.⁴⁶ Bu

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Emel Aşa, *Fatma Aliye Hanım Hayatı-Eserleri Fikirleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993; a.g.mlf., “Fatma Aliye Hanım”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, C. 12, s. 261-262; *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Kataloğu-I*, haz. Mübeccel Kızıltan-Tülay Gençtürk, İBB İstanbul, 1993; “Fatma Aliye Hanım”, *Ana Britanica*, İstanbul 1987, C.VII, s. 467; “Fatma Aliye Hanım”, *Meydan Larousse*, İstanbul 1971, C. IV, s. 539.

⁴⁴ Tüm çalışmamız boyunca alıntı yaptığımız kısımları aynen aktarmaya çalıştık, bu yüzden yazım hatalarına müdahalede bulunmadık.

⁴⁵ Hicri 27 Rebiülevvel 1279 tarihi, miladi 22 Ekim 1862'dir. Fatma Aliye Hanım'ın anlatıldığı *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti* isimli eserin iki farklı çevirisini kullandık. Bedia Ermat tarafından çevrilen ve Sel Yayıncılıktan 2011'de ikinci baskısı yapılan *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu* isimli kitapta Serpil Çakır tarafından yazılan “Fatma Aliye: Öncü Bir Kadın, Aydın, Yazar ve Felsefeci” isimli yazıda, Fatma Aliye'nin doğum tarihi olarak 29 Ekim 1864 verilmiştir. Sehven yazılmış da olabilir. Bkz. *age.*, s. 18.

⁴⁶ Tanzimat dönemi Osmanlı konakları, mimari yapı olarak küçük bir saraya; ilmî ve fikrî hareketlilik açısından da okula benzer. Fatma Aliye Hanım da bu hareketlilik sebebiyle dadılar tarafından büyütülmüştür. Konak ve konağın ilmî ve fikrî alandaki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Ülger, “19. Yüzyıl Osmanlı Fikir Hayatında Konakların Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

durumu Fatma Aliye Hanım şöyle ifade etmiştir: “Bizim doğup büyüdüğümüz âlemde çocuklar pederlerinin, validelerinin yanlarında, kucaklarında büyümezler ki bu babda peder ve valideden malumât-ı kâfiye (yeterli bilgi) alabilmek mümkün olsun.”⁴⁷ Çok erken yürüyüp erken konuşmuştur. Hafızasının kuvvetli olduğu “Fikrimi maziye saldıgımda fikrim üç yaşındaki zamana kadar varıyor. Ondan ilerisini tahattur (hatırlama) edemiyorum. ... İstanbul’u der-hatır ediyorum. Lakin nasıl? Rumeli Hisarı’ndaki yalımızda yalnız kapının önünde bir deniz kenarını. Yalının başka hiçbir tarafını bilmiyorum. İstanbul’daki evde dahi bir sofa ve bir oda kapısı gözlerimin önüne gelir. Bir de bir oda ki bize mahsus olan bir oda... bir bacı, bir dadı, bir de küçük halayık bacı beni oynatmak için hoplatırdı...”⁴⁸ ifadelerinden de anlaşılır.

Ahmed Cevdet Paşa’nın Halep valiliğine atanmasıyla 1865-1867 yılları arasında aile Halep’e gitmiştir. Fatma Aliye Hanım Halep’te iken zamanının çoğunu, babasının kahvecisi olan Süleyman Ağa’nın yanında geçirir; çünkü yaşlıları olan çocuklar gibi hoplayıp zıplamayı ve oyun oynamayı sevmez; sorular sormak ve cevaplar almak onun daha çok hoşuna gider. Fatma Aliye Hanım bu durumu anlatırken “Halep’i pek iyi tahattur ediyorum. Hükümet dairesi geniş ve pek güzeldi... Pederin Süleyman Ağa namındaki kahvecisinden pek hoşlanırdım. Ona olan düşkünlüğümden dolayı zamanımın çoğunu kahve ocağında geçirirdim... Kendisine ne sorarsam cevap verdiği için hoşlanırdım. Benimle musahabeden asla üşenmezdi... Laladan nasıl hoşlanayım ki Süleyman Ağanın İngilizlerin, Fransızların ahvaline dair malumat vermek derecesinde merakımı müsteclib [çeken] olan sözlerine mukabil lalam güya beni eğlendirmek için fesini havaya atmak ve takla kılmak nev’inden icra eylediği maskaralıklar bilakis nefretimi mucip olur.”⁴⁹ ifadelerini kullanır.⁵⁰

Dergisi, 13(1), 2008, s. 197-206; Güzin Tuncaer, “Osmanlı Devleti’nin İlk Yıllarında Kadın”, *Kadın Ansiklopedisi*, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 520.

⁴⁷ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye’nin Neşeti*, haz. Ayşe Aşır, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 26.

⁴⁸ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 26.

⁴⁹ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 27-28.

⁵⁰ Fatma Aliye Hanım’ın henüz üç yaşlarında kendisini etkileyen şeyleri hatırlaması yadsınacak bir durum değildir. Bu yaşlarda iz bırakan kişi ve olaylar ayrıntılarıyla olmasa da hatırlanabilir. İngiliz ve Fransızların ahvalini merak etmesi ve oyunu sevmemesi dikkat çekicidir. Ancak burada üç beş yaşlarını anlatan Fatma Aliye Hanım’ın kendisidir ve anlattığı sırada orta yaşlardadır. Çocukların en erken hatırlama yaşlarıyla ilgili olarak bkz. F. Zeynep Saylık-Meral Gezici Yalçın, “Otoriter veya Demokratik Ebeveyn Tutumunun ve Ebeveyne Bağlanma Biçiminin Suçluluk ve Utanç Duygularına Etkisinin Yarı-Deneysel Yöntemle İncelenmesi”, *Psikoloji Çalışmaları- Studies in Psychology*, 38(2), 2018, s. 95-127. 3-6 yaşta çocuklar işlem öncesi dönemdedir ve düşünme yapıları soyut durumları algılamada yeterli

Halep'te iken diğer arkadaşı, İngiliz Konsolos Mösyö Eskin'dir. Mösyö Eskin çocukları çok seven, bilgili ve kültürlü birisidir. Fatma Aliye Hanım onu çok sever ve Süleyman Ağa'yla birlikte sık sık ziyaretine giderler. Fatma Aliye Hanım dalgın dalgın Mösyö Eskin'e bakarken "İhtiyar, bunu merak ederek sebebini sormuş. Hıristiyanları avamdaki tabiri galiz ile yad ederek 'Gâvurlar cehennemde yanacaklar imiş, ben seni çok seviyorum, yanacaksın diye acıyorum,' demişim. Hatta bu sözü müteakiben ağlayarak adamcağızın boynuna sarılmışım. Beni nasılsa tesliye etmiş."⁵¹ Eskin, Ahmed Cevdet'le bir görüşmesi esnasında küçük yaştaki bir çocuğa bu tür şeyler telkin edilmesinin doğru olmadığını uygun dille söylemiştir.⁵²

Onlarla birlikte Halep'e giden ailenin öğretmeni Lofçalı Hacı İbrahim Şevki Hoca, eğlenmesi için Fatma Aliye'yi de derslere alır. Bu esnada izleye izleye birçok şey öğrenir. Fatma Aliye Hanım beş yaşında iken aile İstanbul'a döner. İstanbul'a döndüklerinde yazıları okumaya başlar. Halep'te kendisinde iz bırakan bazı olayları hatırlayan Fatma Aliye Hanım, okumayı ne zaman öğrendiğini hatırlayamaz. Beş yaşında iken Kur'an'ı baştan sona hatmeder, *Mızraklı İlmihâli* okur. Yedi yaşında iken kitaplara olan düşkünlüğü ve merakıyla *Battal Gazi*⁵³, *Kan Kalesi*⁵⁴, *Binbir Gece Masalları*'nı⁵⁵ okur.

Ali Sedad Bey'in Hoca Mustafa Efendi'den aldığı dersleri Fatma Aliye Hanım da takip eder. "Efkârı müceddide erbabından terakkiperver bir zattı."⁵⁶ diye nitelendirdiği

---

değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sümeyya Tatlı-F. Abide Güngöraytar, "Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Değerlere İlişkin Algıları ve Bunları İfade Etme Biçimlerinin İncelenmesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, s. 331-354.

⁵¹ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti.*, s. 30.

⁵² Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 30. Fatma Aliye Hanım'ın küçük yaşlardan itibaren dinî eğitim aldığını anlayabiliriz. Aynı zamanda bu eğitimle bir başkası için korkup üzüldüğünü de çıkarabiliriz. Bugün, çocuklarda dinî duygunun kökeni, oluşumu ve gelişimi üzerine çeşitli alanlarda (çocuk gelişimi, din psikolojisi, tıp vs.) çalışmalar yapılmaktadır. Dinî duyguyla birinci dereceden ilişkili olan temel duygulardan biri olarak ele alınan "Kaygı duygusu olarak tanımlanabilecek korku, kaynağı ne olursa olsun beraberinde itaati getiren ve kişiyi birçok özgürlüklerinden vazgeçirtecek düzeyde etkileyen bir özelliğe sahiptir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Oruç, "Okul Öncesi Dönemde Dinî Duygunun Kökenleri ve Gelişimi", *Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 2010, s. 75-96; Celalettin İçmeli, "Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişimi", *Konuralp Tıp Dergisi*, 5(3), Düzce, 2013, s. 66-75.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Battalnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 206-208.

⁵⁴ Hz. Ali'nin kahramanlıkların anlatıldığı kitaplar. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Güleç, "Kan Kalesi Hikâyeleri ve Cevahirzade'nin Manzum Kan Kalesi Hikâyesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 65, 2003, s. 251-270.

⁵⁵ Binbir Gece Masalları: Yazarı ve ne zaman yazıldığı bilinmeyen Arapça masal külliyyatı. Bkz. Veli Ulutürk, "Binbir Gece", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 6, s. 180-181.

⁵⁶ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 40.

Mustafa Efendi'den üç yıl boyunca dil bilgisi, kozmografya, astronomi, tarih, coğrafya dersleri alır. Mustafa Efendi, Fatma Aliye'nin ufkunu açan biridir ve ona dair tasviri ilgi çekicidir: "Kar gibi beyaz ve temiz küçük sarığı ve daima yeni ve temiz gördüğüm cübbesi ve uzun boyu, sarı benzi, tavrı-ı kibaranesi ile ... birtakım kocakarı masalları ve şeriat ve hikmeti İslâmiyyeye mugayyer hurafayı batılayı zihninden silmeye çalışır idi."⁵⁷ Mustafa Efendi'yle Avrupalı kadınlarla Müslüman kadınlar; yabancı âdetleri ile İslâm âdetlerinin karşılaştırılması gibi bir bakıma ahlak ve felsefeye dair konuları da işlerler. Fatma Aliye, Hoca Mustafa'ya dair diğer anısı şöyledir:

"Haremde bulunduğum zamanlar validenin odasından başka yerde bulunmaz idim. Çünkü ihtiyar kadınların sözlerini ve eski zamanlara dair hikâyâtı pek sever idim. Lakin birgün kocakarıların 'Ahir zaman! Kıyamet yaklaşmış. Tövbe kapıları kapanacak imiş. Ondan sonra edilen tövbeler makbul olmayacağından halk cehenneme gidecek imiş' tarzındaki tefevvühatını işidince fena hâlde korkarak titremişim. Hoca Efendi gelip de işi kendisine anlatıncaya kadar hâlim yaman idi. Hoca Efendi takririmi dinledikten sonra zaten pek nadir olan tebessümleriyle şöyle bir düşünerek:

- Kızım, bu lakırdılar dünyanın evvelinden beri söylenegelmiştir. Hatta büyük kitaplara yazıldığı üzere Cenab-ı Hak, Hazreti Âdem'i yarattığı zaman melâike-i kirâm 'toprakdan böyle bir vücut yarattı. Bu ne hâldir? Bu kıyâmet alâmetidir' diye beyan-ı hayret eylemişlerdir.

Cevabını verdi ki şu cevab bir çocuğun anlayabileceği kadar sade olmakla beraber bir feylosofu hayran edecek kadar da mukni'dir [ikna edici]."⁵⁸

Fatma Aliye Hanım on, on bir yaşlarına geldiği zaman Fransızca öğrenmeye heves eder. Dönemin şartlarında kız çocukları için eğitim anlayışı "iyi eş, iyi ana, iyi Müslüman olmak"⁵⁹ üzerine kuruludur. Bu yüzden özellikle kız çocuklarının yabancı dil öğrenmesi hele de Fransızca pek önemsenen bir durum değildir. Fatma Aliye Hanım bu durumu, "Validem bile benim Fransızca okuduğumu görecektir, anlayacak olsa mazallahu taala dinimi tebdil etmişim kadar işe ehemniyet vererek ona göre engel olmak için elinden geleni icradan geri durmayacağı derkâr [aşikâr] idi."⁶⁰ diyerek ifade etse de gizlice eline geçen

⁵⁷ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*, s. 59.

⁵⁸ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 46.

⁵⁹ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 59.

⁶⁰ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 44.

Fransızca kitapları karıştırarak kendi kendine alfabesini çözmeye uğraşır. Ona piyano⁶¹ dersi vermek için evlerine gelen Refika Hanım alfabe konusunda kendisine yardımcı olacağını söyleyince Fransızca öğrenmeye başlar. İlgili kitapları kimsenin görmeyeceği şekilde saklar. Ancak bir gün babasına yakalanır. Beklediği tepkinin aksine “Öyleyse sana Fransızca okutsunlar!”⁶² diyen babasının onayıyla Fransızca ve Arapça bilen İlyas Matar Efendi’den üç yıl boyunca Fransızca dersi alır. Kısa sürede dili öğrenmeye başlayan Fatma Aliye Hanım, basit cümleleri Fransızcadan Türkçeye çevirmeye başlar. Ayrıca Arapçaya hâkimiyeti olan hocası ona Arapçadan da tercüme yaptırır. Bilgi birikimi ve ufku geniş olan İlyas Matar Efendi, Fatma Aliye Hanım’ın düşüncelerinin şekillenmesinde emeği geçen insanlardan biri olur. Fatma Aliye Hanım yalnızca hocalarından aldığı derslerle yetinmez, ilgi duyduğu konularla ilgili hep daha fazlasını merak eder ve öğrenmek için çabalar. Bu noktada *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserde anlatılan Ahmed Cevdet Paşa’nın öğrenme hevesi ve çalışma azmiyle Fatma Aliye Hanım’ın ilgileri ilginç şekilde birbirine benzemektedir. Orada verilen bilgilerde, Ahmed Cevdet’in öğrenmeye olan ilgi ve merakı, bu konuda nasıl çalıştığı, Fransızca’yı olası eleştirilere karşı kimseye fark ettirmeden nasıl öğrendiği, Fransızca kitapları okuyup anlayabildiği hâlde konuşma konusunda çok iyi olmadığı belirtilir.⁶³

Fatma Aliye Hanım’ın Fransızca dersleri devam ederken Farsçayı öğrenmesi, *Emsile*⁶⁴ ve *Tuhfe-i Vehbî*⁶⁵ tedrisi için, Dârülmuallemât’tan ikincilikle mezun olmuş muallime [kadın öğretmen] tayin edilmiştir. Fakat bu muallime ile Fatma Aliye Hanım anlaşamamışlar ve kısa bir müddet sonra dersler bırakılmıştır. Ahmed Midhat, bu muallimenin, o sırada on bir yaşında olan Fatma Aliye Hanım kadar yazı yazamayıp, “Kavaid-i Osmaniyeyi onun kadar bilmediğini ve Fatma Aliye Hanım, coğrafyadan, tabakatü’l-arzdan [jeoloji], hey’etten [astronomi] söz söylediği hâlde, hoca hanımın bu gibi

⁶¹ Tanzimat döneminde varlıklı ve yüksek tabakadan ailelerin evlerinde, konaklarında ya da köşklerinde, geleneksel mimarinin içinde yeni tarz mobilyalarla birlikte, bir köşede de piyanonun bulunması olağan bir durumdur. Fatma Aliye Hanım da piyano dersleri almıştır. II. Abdülhamid’in oğullarından Şehzade Abdürrahim Efendi de iyi bir piyano icracısı ve aynı zamanda orkestra şefidir. Bkz. Ahmet Selim Koytak, *19. Yüzyılda Batılılaşma’nın İstanbul’daki Makam Müziği Mekânlarına Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İTÜ, İstanbul, 2010, s. 58.

⁶² Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye’nin Neşeti*, s. 46.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Aliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, yay. haz. Sadık Yalsızuçanlar, EOY Yayınları, İstanbul, 2017, s. 43.

⁶⁴ Arapça kelimelerin çekim kılavuzu olarak hazırlanan anonim sarf kitabı. Bkz. İsmail Durmuş, “Emsile”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C. 11, s. 166-167.

⁶⁵ Sünbülzâde Vehbî tarafından yazılmış manzum Farsça-Türkçe sözlüktür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Sırrı Kuru, “Sünbülzâde Vehbî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, C. 38, s. 140-141.

ulumda piyade”⁶⁶ olduğunu söyler. Zaten bir müddet sonra bu hocanın derslerine son verilir.

Fatma Aliye Hanım on bir yaşlarına geldiği zaman hocalarından biri de Ahmed Midhat Efendi’dir. Ağabeyinin kendisine vermiş olduğu kitaplar arasında Ahmed Midhat Efendi’ye ait olan *Letâif-i Rivâyât*⁶⁷ adlı eser vasıtasıyla tek taraflı olarak Fatma Aliye Hanım, Ahmed Midhat Efendi ile tanışır. Bu kitabı çok beğenen Fatma Aliye Hanım daha sonra Ahmed Midhat Efendi’nin *Hace-i Evvel*⁶⁸ ve *Hasan Mellâh*⁶⁹ isimli eserlerini de okumuştur. Bu durumu Fatma Aliye Hanım –Tanzimat dönemi eğitim dili ve dilde sadeleşme gibi konularda taraf olarak da okunabilecek şekilde–⁷⁰ şöyle anlatmaktadır:

“Birader kendisi için fazla olan kitaplardan bana veriyor idi. Bunların içinde sizin Letâif-i Rivâyât’ı buldum. Okudum. Bunlar bana o zamana kadar okuduğum şeylerden başka türlü geldiler. Bunlar kafamı yormaksızın anlaşılıyor idi. Elf-i Leyleye ... benzemiyorlar. Bunlar zihnime yorgunluk vermeksizin tatlı bir tesir ile mucib-i ferah oluyorlar. ... bizim akraba efendilerden birine Telemak Tercümesi⁷¹ okutturuyorlar idi. Bir geyiğin başını mağaradan çıkarmasını anlatmak için satırlar dolusu lügatlerden mânâ çıkarmaya çalışmak sıkıntısıyla Letâif-i Rivâyât’ın tarz-ı ifâdesindeki açıklık ve parlaklıktan hâsıl olan telezzüz on bir yaşındaki bir çocuğun bile anlayamayacağı şey midir? Letâif-i Rivâyât’ın bir cüzünü süt babaya ibraz ile bunu yazan muharririn yazdığı kitaplardan istedim. Bana ibtidâ Hace-i Evvel’i getirdi. Bunu o kadar sevdim ki içindeki eşkâl-i hendeseyi [geometrik şekiller] kendi kendime çizmeye çalışıyor idim. O zaman hiç hendese bilmiyor idim. Benim okuduğum ders kitaplarıyla bunun yazılışındaki farkı pek çabuk anladım. Ondan sonra Hasan Mellâh’ı okudum. Bakdım ki bütün bütün başka bir şey. Ondan husule gelen telezzüz ve teessür öyle

⁶⁶ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye’nin Neşeti*, s. 49.

⁶⁷ Ahmed Midhat, *Letâif-i Rivâyât* (25 kitap 1870-1893). Bkz. Orhan Okay, “Ahmed Midhat Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, C. 2, s. 103.

⁶⁸ Ahmed Midhat Efendi’nin Bağdat’ta basılan hesap, hendese, coğrafya, heyet, hikmete dair konuları ele aldığı ders kitabı (1870). Ayrıntılı bilgi için bkz. Okay, s. 103.

⁶⁹ Ahmed Midhat, *Hasan Mellâh* (1874). Ayrıntılı bilgi için bkz. Okay, s. 103.

⁷⁰ Dile verilen önem “Tanzimat’tan öncesine gitmekle birlikte, Tanzimat devrinde dilde sadelik arzusu artık şuurlu bir düşünce şeklinde ortaya çıkmış, bir cereyan hâlini almıştır. Bu arada Avrupa ile ilişkilerin başlaması, sosyal meselelerin gazete ve dergi sütunlarında yer alması, pek çok yeni kavramın dilimize girmesine yol açmış ve bu kavramlara Türkçe karşılık bulma ihtiyacını doğurmuştur. Fransızlarla olan temaslar neticesinde onların dil ve kültürlerini öğrenme isteği ile tercüme ve kalem odaları kurulmuş, tiyatro oyunları sergilenmeye başlanmıştır. Ama bu arada Batı ile temas sonucunda Türkçe yeni bir tehdidin altına girmiştir.” Bkz. Gülden Sağol, “Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme”, *Osmanlı Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 9, s. 507.

⁷¹ Yûsuf Kâmil Paşa’nın 1862’de Fénelon’dan tercüme ettiği kitap. Bkz. M. Orhan Okay “Roman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, C. 35, s. 166-167.

kitabı bitirmekle geçmedi. O romanın vak'aları birkaç aylar gözümün önünde cereyan ediyor ve eşhası [şahıslar] karşıma geliyor gibi oldu. Vakıa Monte Cristo'yu⁷² da okumuş idim. Ama bundaki lezzeti onda bulamamış idim. Monte Cristo'daki meydan-ı siyâset [idam yeri] bâbı pek dehşet vermiş olduğundan o dehşetler teceddüd etmesin diye romanı da tahattur etmiyor idim. Hasan Mellâh'ı ise dâima tahattur ile sevdiğim zeki zatlara hikâyeye dahi ediyor idim. Ba'demâ Hasan Mellâh muharriri ne kadar kitab yazar ise aldırıp okumağa başladım. Bunların derdiyle yemek yemeği de istemiyorum uyku uyumayı da. Karnım acıkıyor uykum da gelmiyor. Zaten kitab ile iştigâli pek sevdiğim hâlde bunlarla iştigâli merâk derecesine vardırıdım. Yalnız, Dünyaya İkinci Geliş romanından o kadar hoşlanmadım. Râkım Efendi romanı ise bilâkis diğer emsaline tefevvuk etti [üstün geldi]. Ama Kâinât ser-nâme-i umumîsi altındaki tarihleri mütâlâam bi'l-küllîye başka suret aldı. Dünyanın ahval-i hazıra ve sabıkasını öğrenmeğe zaten meraklı olduğum hâlde Avrupa gibi o kadar parlak terâkkiyât ile yalnız benim değil herkesin enzâr-ı ehemmiyetini celb eden kıtanın her hükümeti hakkında muhtasar bir tarih-i mükemmel görünce bunlara iki el ile sarılmaz da ne yaparım? 'Bunu okursam Avrupa hakkında işittiğim, öğrendiğim şeyleri tashîh ve ikmâl edeceğim' merâkıyla bunlara öyle bir aşk ve heves ile sarıldım ki ta'rif kabul etmez. Nihâyet Kırkanbar'ı⁷³ da okumaya başladım. Âmân yârab! Bu ne? Bu bütün bütün başka bir âlem. Bunun hakkındaki sözlerim mütâlâam pek uzun sürer uzağa varır. Zira onun mündericâtı da beni pek uzun müddet işgal ettiler."⁷⁴

Bu uzun alıntıdan Fatma Aliye'nin çocukluğundan itibaren Ahmed Midhat Efendi'den ne derece etkilendiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında *Elfe Leyle*'den *Telemak*'a geçişle *Monte Kristo Kontu* ile *Hasan Mellah* mukayesesi, dönemin durumu göz önünde bulundurulduğunda, Fatma Aliye Hanım'ın gelenek ve yenilik tartışmalarında bulunduğu noktayı gözler önüne sermektedir.

Ahmed Cevdet Paşa, 1875/1876'da Yanya'ya vali olarak atanır. Ailesini bırakıp yalnız gider. Babasının yokluğuna çok üzülen Fatma Aliye Hanım Fransızca bir mektup yazar. Annesi mektubu İlyas Matar Efendi'ye göstererek gerçekten onun yazıp yazmadığını sorar. Doğru olduğunu öğrenince mektubu Ahmed Cevdet Paşa'ya gönderir. Mektubu alan Paşa kızının Fransızcasını öven bir cevap yazar ve ailesini yanına getirtir. Fatma Aliye, annesi ve ağabeyi Yanya'ya gider. Yolculuk boyunca öğrendiği Fransızcanın

⁷² Alexandre Dumas'ın 1844'te yayımlanan *Monte Kristo Kontu (Le Comte de Monte-Cristo)* adlı romanı yazarın şaheseri olarak kabul edilmektedir. 1871'de Teodor Kasap tarafından çevirisi yapılmıştır. Dönem yazarı ve okuruna etki etmiş bir kitaptır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Orhan Okay "Roman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, C. 35, s. 166-167.

⁷³ 1873-1876 yılları arasında Ahmed Midhat Efendi'nin çıkardığı dergidir. Bkz. M. Orhan Okay, "Kırkanbar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C. 25, s. 475-476.

⁷⁴ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*, s. 50-51.

çok faydasını görür. Yolculuktaki yabancılarla sıkıntı yaşamadan anlaşır. Başlarda yabancı dil öğrenmesine pek sıcak bakmayan annesi de fikrini değiştirir. Babasının yanında bulunduğu İlyas Matar Efendi ile derslere ara verilir. Fakat Fatma Aliye Hanım boş durmaz hem alışverişte annesine tercüme yaparak yardımcı olur hem de Yanya’da kaldığı süre zarfında Fransızca bir piyesi Türkçeye tercüme etmeye çalışır. Bir ay sonra Ahmed Cevdet Paşa’nın Maarif Nazırlığı’na atanmasıyla İstanbul’a dönerler.⁷⁵

Dönemin bir gereği olarak kız çocukları belli bir yaştan sonra başlarını örter, Fatma Aliye Hanım de on üç yaşına geldiğinde başını örtmeye başlar. Ancak Fransızca derslerinden de geri kalmaz. Ahmed Midhat Efendi’nin de belirttiği gibi⁷⁶ yaşadığı zaman ve ortam düşünüldüğünde bu, basite alınacak bir şey değildir. Eğitimi artık sonlanabilirdi ancak başını örttüğü hâlde Fransızca derslere örtülü bir şekilde devam eder.⁷⁷

Ergenlik çağı diyebileceğimiz bir zamana geldiğinde yalnızlık çekmeye başlar, o yaşa kadar zamanın çoğunu selamlıkta geçirip oraya gelip gidenlerle muhabbet etmeye alışkındır. Bu yüzden haremlikteki kadınların konuşmaları pek ilgisini çekmez ancak edindiği terbiye gereği, annesi ve konuklarının yanında sessizce bekler; herkes dağıldıktan sonra da odasına kapanıp kitap okumaya başlar. O sıra, sonradan Müslüman olup Hakkı Efendi ismini alan Fransız asıllı bir baba ile İngiliz asıllı bir anneye sahip olan Matmazel Alfa ile arkadaşlık yapmaya başlar. Hayata bakış açısını etkileyen önemli olaylardan birisi de Matmazel Alfa ile olan arkadaşlığıdır, diyebiliriz. Çünkü kültürlü bir ailenin kızı olan Alfa’yla Avrupa milletlerinin klasikleri başta olmak üzere sanat, tarih ve felsefe üzerine çalışmalar, okumalar yaparlar. Felsefeye olan merakı da bu zamanlarda başlar.⁷⁸

Kitap okumak onun için bir zevktir ancak etrafında olup bitenlere karşı da duyarlıdır. On beş, on altı yaşlarındayken artık okumak zevkin ötesinde içindeki araştırma ve felsefe merakını ateşler. Artık her gördüğü ve işittiğinden kendine bir ders çıkarıp onunla zihnini meşgul etmeye ve onlardan *hakikat*ler çıkarmaya çalışır. Bu durum için “Her gördüğüm şeyi tedkik ve tetebbu ile bunlardan yaptığım neticelerden hakikat çıkarmaya başladım. Felsefe denilen şey dahi bu değil midir?”⁷⁹ diyerek bu yapılanın felsefe olduğunu belirtir. Okuduklarından çıkarımlar yapmaya başlar. Bu dönemde *Kırkanbar* dergisini takip

---

⁷⁵ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*, s. 55.

⁷⁶ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 59.

⁷⁷ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 60.

⁷⁸ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 60-62.

⁷⁹ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 65.

etmeye başlar. Sade bir dille yayımlanan *Kırkanbar*'ı, Fransızca yayımlanan eğitici kitaplara benzetir. Ana dilde⁸⁰ böyle öğretici bir yayının olması onu ziyadesiyle mutlu eder, hatta neredeyse Fransızca öğrenmeyi bırakmayı düşünürken yine aynı dergide “Hukemayi Kadime ile Hukemayi Cedideyi Mukayeseye Dair”⁸¹ yazıyı okuyunca bu fikrinden vazgeçer.

Roman okumayı da sever ancak çoğunluğun yaptığı gibi oradaki aşk hikâyeleri için değil de özellikle konuları siyasî, tarihî ve felsefî olanları tercih eder. Ergenlik çağındakileri etkileyebilecek ve duygularını harekete geçirebilecekken Fatma Aliye Hanım tersine aşktan ürker. Hatta zaman zaman kafa dengi bir arkadaşla doğayla iç içe bir yaşam sürdürmeyi düşünür, evlenmeyi aklına bile getirmez.⁸² Fransız yazarlar başta olmak üzere birçok klasik eseri ve döneminin eserlerini okur. Okumakla yetinmez “Bilgileri yalnız kitap okumakla elde edip dış dünyaya göz yumanlar, bilgili olabilir ancak filozof olamazlar.” ilkesinden hareketle çevresinde olup bitenlere ilgi göstermekten de geri kalmaz.⁸³

Cevdet Paşa, Suriye Valiliğine atanınca aile hep beraber Şam'a gider. Fatma Aliye Hanım Şam'dan pek hoşlanmaz. Öğrenimi sekteye uğradığı için de hayıflanır, neyse ki çok fazla kalmazlar. Bir yıl sonra İstanbul'a dönerler. Dönüş yolunda gemi doktoruyla yaptığı konuşmalar onun için çok faydalı olur. Zira gemi doktoru müzik meraklısı ve kültürlü biridir. Hatta “Bu zat gayet konuşkan bir kişi olup ömründe ilk defa yabancı dili bilen

---

⁸⁰ Fatma Aliye Hanım hem babası hem de manevi babasıyla aynı görüştedir. Ahmed Midhat Efendi, yazı hayatında Türkçenin sadeleştirilmesi konusunda fikir beyan etmiş biridir. Tanzimat Fermanı'nı yayımlayan Mustafa Reşit Paşa ve Şinasi'den sonra dil meselesine eğilen Ahmed Midhat, *Basiret, Dağarcık ve Kırkanbar*'da yazdığı yazılarında halkın dilini millet dili yapmak gerektiğini savunmuştur. Yaşadığı dönemde bu düşüncesi pek kabul görmese de eserlerinde idealleştirdiği dili kullanmış; bu sayede romanları, devrinde en çok okunan eserler arasında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Arğunşah, “Ahmed Midhat Efendi'nin Türkçenin Sadeleşmesiyle İlgili Görüşleri” *Turkish Studies*, 7(4), Sonbahar 2012, s. 1-12.

Cevdet Paşa, Türkçenin bilim dili olması için Osmanlıcanın sadeleştirilmesine, eserlerini herkesin anlayabileceği açık ve sade bir dille yazmaya ve bilimsel, kültürel gelişmeleri aktarabilmek için yeni kavramları karşılayabilecek yeni istilahlara (terimlerin) bulunmasına çalışmıştır. Dil konusunda verdiği çalışmaların ilk adımını teşkil eden *Kavaid-i Osmaniye* eserlerinden sadece biridir. Cevdet Paşa'nın bu konudaki çalışmaların ayrıntıları için bkz. İbrahim Süphan Acuner, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Eğitim Görüşü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994, s. 104.

⁸¹ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*, s. 68.

⁸² Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 87.

⁸³ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, çev. Bedia Ermat, Sel Yayınları, genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, 2011, s. 78.

kültürlü bir Müslüman kadına rastladığından memnun olmuş. Aralarında uzun uzun felsefe hatta din felsefesiyle ilgili konuşmalar yapmışlar.”⁸⁴

Dönüşte Matmazel Alfa ile bilimsel araştırma ve öğrenim yapma arzusundadır. Yaştları gibi evliliği aklına getirmez, hatta böyle bir durumun tahsiline engel olacağını düşünerek mümkün olduğunca bu durumu ertelemek ister. Fatma Aliye Hanım’ın öğrenme ve okuma aşkı, bilime ve araştırmaya olan merakı Ahmed Midhat Efendi’nin *Felsefe-i Zenân*⁸⁵ isimli hikâyesindeki Fâzıla’ya benzemektedir.⁸⁶ Ancak aklına getirmediği evlilik işiyle yüz yüze kalır ve babası uygun gördüğü için padişahın yaverlerinden Kolağası Faik Paşa ile evlenir (1879).⁸⁷

Tanzimat döneminden sonra edebiyatımıza giren roman türünde geleneksel evlilikler, görücü usulü evlenme, eşlerin birbirlerini evlilikten sonra tanımaları gibi birçok konu özellikle dönemin romanlarında eleştirilmiştir. Esasında Fatma Aliye Hanım’ın evliliği de bu eleştirilen evliliklere bir örnek gibidir. Zira Faik Paşa’nın askerî bilgisi Fatma Aliye Hanım’ın edebiyat ve felsefeden mevcut olan bilgisiyle uyuşmayınca iş başkalaşır. Faik Paşa, Fatma Aliye Hanım’ın elinde roman görünce ‘iffetli bir kadının bunları okumasının mümkün olmadığını’ söyleyerek işi romanları yırtmaya vardırır. Bu durum Fatma Aliye’nin hoşuna gitmese de babasından sonra eşine itaatle kendisini mükellef görmesinden dolayı sesini çıkarmaz ve romanları kaldırır. En azından Fransızca’yı unutmamak için eşiyile Fransızca konuşmak ister, ancak bu sefer de eşinin okulda öğrendiği ve ilerletmediği Fransızcası yüzünden bundan bir sonuç alamaz. Dolayısıyla evliliğin

⁸⁴ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, 90.

⁸⁵ Ahmed Midhat Efendi’nin 1876’da yayımlanmış hikâyesi (*Letâif-i Rivâyât-Felsefe-i Zenân*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1292/1876). Hikâyedeki kadın kahramanlar, okumayı seven kültürlü kişilerdir. Hem Fâzıla Hanım hem de evlat edindiği Âkile ve Zekiye zamanlarının çoğunu okumaya ayırırlar. Her gün değişik kitaplar okuyarak bilgilerine bilgi katmak isterler. Hikâyenin ana kahramanlarından Fâzıla Hanım, babasından “gramer, mantık, ilahiyat gibi kimi temel bilgileri aldıktan sonra hadis, tefsir ve buna benzer diğer ilimleri de sırf kendi gayretiyle çalışıp öğrenmiş, babasının ölümünden sonra felsefeye merak sararak, ele geçirebildiği kitaplarla haşır neşir olmuş ve felsefe konusunda bilgi edinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Letâif-i Rivâyât: Felsefe-i Zenân*, Sel Yayınları, İstanbul, 2008; “Doğu ve Batı arasında hayat görüşü bakımından bir denge kurmaya çalışan Ahmed Midhat Efendi’nin ilk eseri olan *Felsefe-i Zenân*’daki Âkile ve Zekiye bütün vakitlerini kütüphanede geçirir, pencereden bir erkek geçecek olsa dönüp yüzüne bakmazlar.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Alkan Yılmaz, “Tanzimat Romanlarında Eğitim Meselesi ve Tahsilli Kahramanlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), Nisan 2016, s. 514-531.

⁸⁶ Emel Aşa, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993, s. 66.

⁸⁷ Aşa, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, s. 16.

ardından Fatma Aliye Hanım'ın öğrenme ve gelişme isteği sekteye uğrar.⁸⁸ Fatma Aliye Hanım, yaşadığı dönemin sloganı hâline gelen “iyi anne, iyi eş, iyi Müslüman” ilkesinin tabii bir sonucu olarak Hatice (1880-?) ve ardından Ayşe (1884-1967) isimli kızlarını dünyaya getirir.⁸⁹

1886'da Faik Paşa 11 aylığına Konya'ya göreve gider. Fatma Aliye Hanım bu süreyi ara verdiği öğrenime devam etmek için kullanmak ister, ancak bu sefer de yakalandığı hastalık ona aman vermez ve isteğine kavuşamaz. Fakat bu 11 aylık ayrılık sonunda Faik Paşa eski tutumundan vazgeçer. Fatma Aliye Hanım eşinin de onayıyla George Ohnet'in *Volante* isimli romanını *Meram* adıyla tercüme etmeye başlar. Ardından bir kadın imzasıyla *Meram* tefrika edilmeye başlanır. *Meram*'ın yayımlanmasına Faik Bey ve Ahmed Cevdet Paşa onay vermesine karşın ağabey Ali Sedat Bey hiçbir zaman onay vermemiştir.⁹⁰

Fatma Aliye Hanım çeviride nasıl bir yöntem uyguladığını Ahmed Midhat Efendi'ye yazdığı mektupta şöyle anlatır: “... insan bir işe ibtidar eyleyeceği vakit o şeyin en alasına taklid eder. Ama onun gibi olur mu? Hayır! Lakin hiç olmazsa biraz benzemesi arzusunda bulunur. Ey Üstad! Tercüme hususunda ben de sizi taklid eyledim. Yani Fransızcadan harfiyyen tercüme, lisanımızın şivesine asla uymadığı gibi pek de soğuk olduğunu gördüğümünden elimden geldiği kadar hülâsa veçhile, lisani Osmaniye muvafık surette tahrir çalışıyorum.”⁹¹ Çevirilerinde, tercüme edilecek romanın seçimine ve tercümenin nasıl yapılacağına çok önem veren Ahmed Midhat: “Sadece telif eserlerde değil, tercüme için intihap olunacak şeylerde dahi” mütercimim âdeta bir “muharrir” kadar dikkatli olmasının “şan-ı vatanperverisi iktizasından” olduğunu belirtir.⁹²

Meram çevirisinden sonra Ahmed Cevdet Paşa dikkatini kızının yetenekleri üzerine verir. Akşamları kızını yanına çağırıp uzun uzun konuşmalar yapmaya başlar. Fatma Aliye Hanım'ın fikrî düzeyi Ahmed Cevdet Paşa'yı hayrete düşürür. Ahmed Midhat Efendi'yle

---

⁸⁸ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, çev. Bedia Ermat, Sel Yayınları, genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, 2011, s. 95.

⁸⁹ Mübeccel Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, Mutlu Yayınları, İstanbul, 1993, s. 17.

⁹⁰ Kızıltan, *age.*, s. 103-100.

⁹¹ Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, yay. haz. F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berктаş, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011, s. 2.

⁹² Fazıl Gökçek, “Ahmed Midhat Efendi'nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, *Yeni Türk Edebiyatı*, Ekim 2011, s. 24.

bir görüşmelerinde, “Şu kızın hâline şaşırıyorum. Okuduğu ve öğrendiği şeyler oldukça sınırlı olduğu hâlde zihnini o kadar yüksek ve zor konular üzerine işletiyor ki bu hâl insana adeta ürküntü veriyor. Erkek olsaydı, düzenli bir öğrenim görseydi, gerçekten bir dâhi olabilirdi.”⁹³ diyerek şaşkınlığını belirtir. Cevdet Paşa o dönem Adliye Nazırlığı’ndan ayrıldığı için vaktini kızıyla çeşitli konular üzerinde tartışarak geçirir. Bu vesileyle mantık, belagat ile başladıkları derslere *Mesnevi-i Şerife*, *Kaside-i Ber’e*,⁹⁴ *Mukaddime* gibi eserlerin açıklamalarının yanı sıra Aristo-Eflâtun ile İbn Rüşd-İmam Gazzâlî felsefeleri arasında karşılaştırmaya kadar dersi ilerletirler. Daha sonra bu dersler *Dürûs-u Aliye*⁹⁵ adı altında Fatma Aliye Hanım tarafından kaleme alınır.⁹⁶

Fatma Aliye Hanım bu çevirisiyle büyük bir şöhret kazanır. Ancak bu şöhretin sebebi, çevirinin güzel olmasından çok, çevirmenin kadın olmasıdır. Zaten *Meram* çevirisinden sonra da tamamı *Tercümân-ı Hakikat*’te yayımlanan Alman filozofu Aylar’ın, talebesi ve Prusya kralının yeğeni Prenses Danhalet Besko’ya yazdığı mektupların çevrisidir. *Meram*’dan sonra çeviri kitabı olmamıştır.⁹⁷

Fatma Aliye Hanım; Lofçalı Hacı İbrahim Şevki Efendi, Mustafa Efendi, Refika Hanım, İlyas Matar Efendi, İranlı İskender Efendi, Matmazel Alfa gibi isimlerden dersler alır. Her ne kadar *Meram* çevirisiyle aralarında muhalefet olmuşsa da ağabeyi Ali Sedad Bey’den ve yine çeviri sonrasında babası Ahmed Cevdet Paşa’dan dersler almış ve faydalanmıştır. Bunun yanında onun en büyük destekçisi Ahmed Midhat Efendi olmuştur. Ahmed Midhat Efendi, Fatma Aliye Hanım’ın yazılarını gazetesinde yayımlar. Yazacağı kitaplar ve konular hakkında Fatma Aliye’ye fikir verir, örnek sunar ve destek olur. *Meram* çevirisinden sonra birlikte *Hayâl ve Hakikat*’i⁹⁸ kaleme alırlar, ilkin *Tercümân-ı Hakikat*’te tefrika edilir, sonradan kitap olarak yayımlanır. Söz konusu kitabın “Hayâl” kısmını Fatma Aliye Hanım; “Hakikat” kısmını Ahmed Midhat Efendi yazar. Ayrıca Ahmed Midhat Efendi, Fatma Aliye Hanım’ın sosyal çevresinin genişlemesine de vesile olur. Makbule Leman, Şair Fatma Nigâr Hanım, Fatma Şadiye, Ali Muzaffer, Mehmed Celal, Fatma

⁹³ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, s. 105.

⁹⁴ Nukahat dönemi kasideleri. Sağlığa kavuşma üzerine övgü. *Age.*, s. 106.

⁹⁵ Fatma Aliye’nin tuttuğu ders notları yayımlanmamıştır. *Age.*, s. 19.

⁹⁶ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, s. 103-108.

⁹⁷ Aşa, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, s. 90.

⁹⁸ Bir Kadın-Ahmed Midhat, *Hayal ve Hakikat*, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1309/1891.

Fahrünnisa, Tevfik Fikret, Muallim Naci gibi meşhur isimlerle aynı ortam içinde bulunur.⁹⁹

Ardından *Muhâdarât* (1891) Fatma Aliye'nin kendi ismiyle yayımlanır. Kitap bir önsözle başlar Nadire Leman imzalı, kitabı Fatma Aliye'nin *kimseinin yardımı olmadan* yazdığına dair şahitlik yapan bir dipnot vardır. Mübeccel Kızıltan'ın da belirttiği gibi bu, "Fatma Aliye Hanım adının açıklanmasına karşın romanın hâlâ bir kadın tarafından yazıldığına dair kuşkular olduğunu"¹⁰⁰ gösterir gibidir.

Babası Ahmed Cevdet Paşa'nın bulunduğu konum vesilesiyle Saray ile yakın münasebetlerde bulunan Fatma Aliye Hanım, dönemin padişahı II. Abdülhâmid tarafından Saray'a kabul edilir, iltifat görür.¹⁰¹ Bu iltifatın ardından padişaha teşekkürname kaleme alır:

"Aliye Hanım Tarafından Atabe-i Ulyâya Yazılan Teşekkürnâme

Üstâd-ı bülehd eyvân-ı hazret-i zıllullahîye yüz sürmek pek büyük bir şeref ve mübahat olduğu hâlde o sa'âdete nâ'iliyet esnâsında câriye-i kemterin hakkında rû-nümâ olan iltifât merâhim-gâyât ve taltifât-ı ihsân âyât-ı hazret-i padişâhîye nâ'iliyet bu âzâd kabul etmez cariyelerini o kadar garîk-i mesâr u şermsarî eyledi ki nutkum tutulup lisân-ı arz beyân-ı perestârânemde arz-ı şükrâna mecâl kalmadı. Vakı'a her ne kadar çalışsam bu inâyet-i celîle-i hazret-i cihândârinin teşekkürünü ifâya muktedir olamayacağımı biliyorsam da hiç olmazsa şu aczimi dahi arz edemediğimden kalem-i acz rakkam-ı abidânemi bu bâbda vâsıta etmek arzusuyla şu arızacığımın takdimine mecburiyet gördüm. Fakat devâm-ı ömr ü şevket ü iclâl ü teveffür eyyâm-ı satvet ü ikbâl-i hazret-i mülkdârîleri ed'iyye-i hayriyesinde hiçbir vakit kusûr ve fütûrum olmadığı gibi kalbimin böyle sürûr ve hubûr ile meşhun olduğu zamanda da bu vazife-yi nazîfeyi tekrâr be-tekrâr edâ eylemekde olduğum kemâl-i ihlâs ile ma'rûzdur."¹⁰²

Yine 1891'de *Nisvân-ı İslâm* yayımlanır ki bu çalışma Fatma Aliye Hanım'ın dilinden, yıkılmaya yüz tutmuş Osmanlı'ya karşı Batı'dan yapılan eleştirilere bir savunma gibidir. Fatma Aliye Hanım bu eserinde evinde ağırladığı seyyah eşleriyle aralarında geçen

⁹⁹ Emel Aşa, *age.*, s. 66.

¹⁰⁰ Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatu-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, s. 21.

¹⁰¹ *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Kataloğu-I*, yay. haz. Mübeccel Kızıltan-Tülay Gençtürk, İstanbul, 1993, Evrak No: 21/9; Emel Aşa, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, s. 76.

¹⁰² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, akt. Emel Aşa, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, s. 76.

çok eşlilik, tesettür, cariyelik gibi konular etrafında şekillenen tartışmaları anlatır. Fatma Aliye Hanım söz konusu konulardaki eleştirilere örf, âdet ve İslâm'a göre açıklamalar yapıp cevap verir. Bu eser Rus asıllı Olga de Lebedef (Gülнар Hanım)¹⁰³ *Les Femmes musulmanes* (Paris ts.) ve Nazime Roukie *Les Musulmanes contemporaines* (Paris, 1894) tarafından Fransızcaya; bunun hemen ardından *Ta'ribü nisâ'i'l-müslimin* (Beyrut, 1309) adıyla Arapçaya çevrilip yayımlanır. Bu esere Chicago Sergisi'nde¹⁰⁴ ödül verilir. Ayrıca eserin İngilizceye çevrildiğini Fatma Aliye Hanım kendisi belirtir.¹⁰⁵ Yine bu çalışmasıyla Fatma Aliye Hanım, The Woman's Library of the World's Fair Kataloğu'nda yer alır.¹⁰⁶

Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Fatma Aliye Hanım iyi eğitim almış, yabancı dil bilen bir hanımdır. Belki de bu yüzden olsa gerek Fatma Aliye Hanım – yurt dışından gelip Osmanlı'yı gezmek isteyen seyyah eşlerine refakat etmesi için– II. Abdülhamid tarafından Saray'a hizmetle onurlandırılır.¹⁰⁷ Ayrıca bu hizmet sonrasında *Nisvân-ı İslâm*'ın oluştuğunu söyleyebiliriz.¹⁰⁸

Burada, Osmanlı'yı gezmek isteyen bu seyyah eşleri kimlerdi, diye sorabiliriz. Türkçe sözlükte, “gezmek, tanımak, görmek, dinlenmek amacıyla geziye çıkan kimseye gezgin (seyyah) denir”¹⁰⁹ şeklinde belirtilen seyyah kelimesi, ‘suyun yeryüzünde sürekli akması’ anlamına gelen *seyh* kökünden türetilen seyâhat (siyâha) ‘yürüme, gitme; insanların arasını bozmak için aralarında dolaşma; kendini ibadete verip ruhban hayatı yaşama ve yeryüzünde gezip dolaşma’ gibi anlamlara gelmektedir ve suyun yeryüzünde akması gibi yolculuk edene de yeryüzünde dolaştığı için sâiyih veya seyyâh denilmektedir. Amacı bakımından kaynaklar, çeşitli seyahatlerden bahsetmiştir: İlim tahsili için; dil öğrenmek için yapılan seyahat –ki Arap dilcilerin fasih Arapçayı bedevilerden duyup

¹⁰³ Türkçe yayınlarda Gülнар ismini kullanan, Türklere dostluğu ve İslâmiyet'e saygısıyla Türkiye'de çok sevilmiş Rus şarkiyatçısı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Akün, “Gülнар Hanım”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, C. 14, s. 243-244.

¹⁰⁴ Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfetmesinin bir fuarla kutlanması planı 1880'lerde ortaya çıkmış; St. Louis, New York, Washington ve Chicago şehirleri bu fuara ev sahipliği yapmak için birbirleriyle rekabete girmişlerdir. Dönemin önde gelen Amerikalı oryantalistleriyle etnologlarının danışmanlığında gerçekleştirilen Midway Projesi ile Amerika, aynı zamanda kendi halkına, geçmişte büyük uygarlıklar yaratan Orta Doğu halkalarının geri kalmışlığıyla kendi ülkelerinin kaydettiği gelişmeleri bu fuar aracılığıyla göstermek istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Şamil Gürler, “1893 Şikago Dünya Fuarı'nda Osmanlı Hipodromu ve Şirket-i Hamidiye”, *CIU, folklor/edebiyat*, 17(65), 2011/1, s. 7-18.

¹⁰⁵ Kızıltan, *age.*, s. 21.

¹⁰⁶ Kızıltan, *age.*, s. 21.

¹⁰⁷ Kızıltan, *age.*, s. 23; Aşa, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, s. 76.

¹⁰⁸ Aşa, *age.*, s. 78.

¹⁰⁹ *TDK., Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, C. 2, s. 1291.

öğrenmek için uzun yolculuklar yapmışlardır–; ibadet maksadıyla yapılan seyahat –hac yolculuğu gibi–; tarih, kültür ve coğrafyayı tanımak ve bilgi toplamak için yapılan seyahat.¹¹⁰

Haber getirmek, bilgi aktarımına aracılık etmekten başka işlevi olmayan seyyah ve seyahat kavramları, tarihsel süreçte içerik değişimine uğramışlardır. XIX. yüzyıla geldiğimizde, “bir düşünce biçimi ve ihtisas alanı olması itibarıyla ilkin Asya ve Avrupa arasındaki tarihsel ve kültürel ilişkiyi, ikinci olarak XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren çeşitli Doğu kültür ve geleneklerinin incelenmesinde ihtisaslaşmayı ifade eden Batı’daki bilimsel disiplini, üçüncü olarak da dünyanın Doğu olarak isimlendirilen bölgesi hakkındaki ideolojik varsayımları, imgeleri ve hayalî resimleri içeren” Batı kaynaklı kurumsal bir faaliyet olan oryantalizmle karşılaşırız.¹¹¹

Fatma Aliye Hanım *Nisvân-ı İslâm*’ın önsözünde, ülkeyi çarşı pazar dolaşan gezginlerin özellikle Beyoğlu gibi Osmanlı kültürüne yabancılaşmaya başlamış yerlerden edindikleri bilgilerle Osmanlı toplumu hakkında yanlış kanıya vardıklarını; gezginlerin, Fransızca bilen ve Osmanlı geleneklerini koruyan ailelerle görüşmesiyle bu yanlışlarının düzeltilmesinin mümkün olacağını belirtir: “Bir memleketin esvak u çarşısını gezmek mevaki-i meşhuresini görmek ile ahalisinin efkâr ve âdâtına gereği gibi kesb-i vukuf olunamaz ... şimdi bizde Fransızca bilen hanımlar bulunuyor. Lakin onların da birçoğu institürisler marifetiyle sırf alafranga usulde terbiye görüp Fransızcayı kesb-i malumat için değil mahzan tam alafranga olmak maksadıyla öğrenmişler ve ahkâm-ı şeriyeden bihaber oldukları gibi âdât-ı milliyelerini de terk ederek tamamiyle alafranga yaşamakta bulduklarından bunlar ile görüşmek Beyoğlundaki Frenk familyalarıyla konuşmak gibi olacağı cihetle kendilerinden hiçbir şey öğrenilemez.”¹¹² Fatma Aliye Hanım kitapta gezginlerle başta cariyelik, çok eşlilik ve tesettür olmak üzere Batı’nın *İslâm’a ve Osmanlı’ya* yönelik eleştirilerine, gelenek açısından ve dinî olmak üzere savunma yapar. Öte taraftan Fatma Aliye Hanım dönemin gazete ve dergilerinde de benzer konularda yazılar kaleme alır. Yazılarının çoğu *Tercümân-ı Hakikat*¹¹³ olmak üzere, *Hanımlara*

¹¹⁰ Mustafa Çağırıcı, “Seyahat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, C. 37, s. 7-9.

¹¹¹ Mustafa Çağırıcı, “Seyahat s. 7-9; Zeynep Çetin, *Avrupalı Gezginler Gözüyle 19. Yüzyılda Batı Anadolu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2013, s. 7-8.

¹¹² Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanâtı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, s. 65

¹¹³ Ahmed Midhat Efendi’nin (ö. 1912) çıkardığı Türk basınının en uzun ömürlü gazetelerindendir. Bkz. Mehmet Tekin, “Tercümân-ı Hakikat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, C. 40, s. 497-498.

Mahsus Gazete,¹¹⁴ *Mahasın*,¹¹⁵ *Ümmet*, *İnkılab* adlı dergilerde yayımlanır. Kadınların eğitimi, İslâm'ın kadınları öğrenimden mahrum etmediği, zorunlu olduğu zaman kadının da üretime katkıda bulabileceği, çok evlilik gibi konularda yazar.¹¹⁶

1897'de ikinci romanı *Refet*'i yayımlanır. Ahmed Midhat Efendi'nin yazdığı önsözde konusunun gerçek hayattan alındığı belirtilir. Roman kahramanı Refet, sağlık sorunları yaşayan, babasını ve annesini kaybetmiş, maddi imkânsızlıklar içinde olan bir kızdır. Fakat zekâsı ve çalışkanlığıyla kimseye muhtaç olmadan hayatına devam eder. Fatma Aliye, Refet'i içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için dârülmualimâta gönderir. Tanzimat döneminde kadının sosyal hayatta görünürlüğü ve çalışmasıyla ilgili ipuçları *Refet* romanında görülebilir. O dönem kadınlar için eğer çalışması zorunlu ise öğretmenlik uygun bir meslek olarak görülür.¹¹⁷

İki yıl sonra ise *Udi*'yi kaleme alır. *Udi*'nin kahramanı Bedia, *Refet* romanını okumuştur ve Fatma Aliye Hanım'dan kendi hayatının da yazılmasını ister. Eser, Gustave Seon tarafından *Oudî la joueuse de Luth* adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir. Yine aynı yıl 1899'da *Levâyah-i Hayat* önce *Hanımlara Mahsus Gazete*'de tefrika edilir sonra kitap olarak yayımlanır.¹¹⁸ Fatma Aliye Hanım'ın yazılarında Ahmed Midhat Efendi'nin etkisinin en iyi gözlemlendiği kitabı *Levâyah-i Hayat*'tır. Kitabın yazılışı sırasında ikili arasında mektuplaşmalar devam eder. Ahmed Midhat, Fatma Aliye Hanım'a 'aşk'ı anlatma hususunda yetersiz olduğunu, daha evvel *Kırkanbar*'da konuyla alakalı kendi yazısının bulunduğunu, buna bakabileceğini fakat bu yazının da bu kadar mühim bir konu için yeterli olmadığını belirterek uzun uzun karı-koca arasındaki aşkla ilgili açıklamalar yapar. Söz konusu mektupta Ahmed Midhat Efendi'nin "Aşk[!] ne olduğunu anlamak ister misiniz? Mitolojideki resmine bakınız. Gözü bağlı bir güzel deli çocuk eline bir ok almış sallapati atıveriyor. İşte âşık bu oka hedef olan bîcâre! Yani bunun içinde çocukluk var bir! Körlük var iki! Tesâdüf var üç! Cem'an yekûnunda delilik var."¹¹⁹ şeklinde bir tasviri geçer. *Levâyah-i Hayat*'ta bunun yansıması "'Amor', o aşk perisi! Bak, satırlar doldurarak söyleyemediğimiz, o kadar konuşmamıza rağmen hâlâ anlatamadığımız şey bir tablo içine

¹¹⁴ Osmanlı döneminde yayımlanan en uzun ömürlü kadın dergisidir. Bkz. Zehra Öztürk, "Hanımlara Mahsus Gazete", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, Ek-1, s. 533-535.

¹¹⁵ Eylül 1908-Kasım 1909 arasında yayımlanan, ilk renkli ve resimli kadın dergisi.

¹¹⁶ Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, İstanbul 1993.

¹¹⁷ Kızıltan, *age.*, s. 23.

¹¹⁸ Emel Aşa, "Fatma Aliye Hanım", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C. 12, s. 262.

¹¹⁹ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, s. 164.

nasıl sığdırılmış; ne kadar anlamlı bir şekilde tasvir edilmiş. Evet! Hastalık var! Çünkü zavallı çocuk, hasta bir çocuk şeklinde tasvir edilmiş. Çocukluk da var! Oklar kör bir çocuk tarafından atılıyor. O hâlde tesadüf var. Çocukluk, körlük, tesadüf! Tabloya dikkatlice bakmalı! Kör çocuk göremediği hâlde delicesine atıp duruyor. Demek ki cinnet de var!”¹²⁰ şeklindedir.

Ayrıca *Levâyah-i Hayat* hakkında Emel Kefeli'nin değerlendirmeleri de dikkat çekicidir. Balzac'ın *İki Yeni Gelinin Hatıraları* isimli eseriyle *Levâyah-i Hayat* arasındaki kimi benzerliklere değinen Kefeli, “Fatma Aliye Hanım *Levâyah-i Hayat*'ta 19. yy.da Türk toplumunda kadın ve evlilik temalarını Balzac'ın *İki Yeni Gelinin Hatıraları*'nda kullandığı şablon üzerine oturtur. Son devir Osmanlı devlet adamlarından Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı olan Fatma Aliye Hanım'ın çağdaşlarından farklı bir eğitim almış olması ve Batı kültürüne aşina bir aileden gelmesi onun Batı romanlarından aldığı tesirleri zenginleştirip kendi toplumuna uyarlayarak işlemesine sebep olur. ... Doğu'nun manevi değerleri ile Batı'nın tekniğini, metodunu birleştirir. Bu sentezin izleri Balzac'ın *İki Yeni Gelinin Hatıraları* isimli romanının iskeleti üzerine kurduğu ancak kendi toplumunun özellikleriyle beslediği bu on mektuptan oluşan küçük romanında da açıkça görülmektedir.”¹²¹ der.

Felsefeye merakı küçük yaşlardayken başlayan Fatma Aliye Hanım bu alanda da iki eser kaleme alır. İlki *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* (1899), filozofların biyografilerinin anlatıldığı bir çalışma; ardından *Tedkik-i Ecsâm* (1900) bazı felsefi akımlar ve cisim kavramının açıklandığı bir kitaptır. Bu iki kitap Fatma Aliye Hanım'ın felsefi görüşlerinin izini süreceğimiz kitaplar olduğundan daha sonra ayrıntılı olarak işlenecektir.

Dönemin din adamı ve hukukçusu olan Mahmud Esad Efendi¹²² ile teaddüd-i zevcât üzerine yapılan tartışmalar *Teaddüd-i Zevcât'a Zeyl* (1898) ismiyle yayımlanır. Fatma Aliye Hanım bu yazısını Mahmud Esad Efendi'nin *Ma'lûmat*'ta yayımladığı “Teaddüd-i

---

¹²⁰ Fatma Aliye Hanım, *Hayattan Sahneler: Levâyah-i Hayat*, yay. haz. Tülay Gençtürk Demircioğlu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 20.

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Emel Kefeli, “İki Farklı Toplumda Kadın ve Evlilik Temalarını İşleyen İki Mektup-Roman: İki Yeni Gelinin Hatıraları ve *Levâyah-i Hayat*”, http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1938861475_28.pdf

¹²² Seydişehrî [Mahmud Esad Efendi] (1856-1918) Osmanlı devlet adamı, hukukçusu. Başarılı bir devlet adamı ve hoca olarak, ayrıca sosyal faaliyetleriyle Osmanlıların son döneminde öne çıkan bir şahsiyet olan Seydişehrî, ilmî yetkinliğini genç denilebilecek yaşta eserler kaleme alarak ortaya koymuş, yirmi dört yaşındayken yazdığı, alanında ilk Türkçe kitap olan *Usûl-i Hadîs* adlı eseriyle Ahmed Cevdet Paşa'nın takdirini kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Erdoğan, “Seydişehrî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, C. 37, s. 25-27.

Zevcât” yazısına reddiye olarak kaleme almıştır. Daha sonra iki yazı birleştirilip kitap olarak basılmıştır. Gelenekçi düşünceden olan Mahmud Esad, bu makalesinde, erkeğin çok eşliliğini geri kalmışlığın nedeni olarak gösteren yenilikçi aydınları eleştirir. Erkeğin çok eşli olması geleneğini ilk icat edenin Hz. Muhammed olmadığını belirtir. Hz. Muhammed’in bu konuda tenkit edilemeyeceğini, bu hükmü koyanın Allah olduğunu belirtir. Ayrıca Mahmud Esad bu durumun insan fitratına uygun olduğunu, Doğu ve Batı’nın kendilerine göre âdetleri olduğunu, Batı’da tek eşlilik âdetken Doğu’da çok eşliliğin âdetten olduğunu belirtir. Evleniniz çoğalınız... emrinin bu şekilde daha iyi gerçekleşebileceğini, çok eşle evliliğin fuhşu önlediğini, kadınların her ay yaklaşık on gün cinsel yönden işe yaramaz olduğunu belirtir. “Erkek bu süre içinde ne yapsın? Zina mı yapsın?” diye sorar.

Bunu üzerine Fatma Aliye Hanım, yabancı kadınlar tarafından kendisine yöneltilen sorulara cevap vermek için, Mahmud Esad’ın “Teaddüd-i Zevcât” konusunda yazdığı makaleyi dikkatli bir şekilde okuduğunu belirtir. Bu yazıyı kadınları savunma adına yazmadığını, söz konusu insan olduğunda kadın-erkek ayrımı yapılamayacağını, insanlığa hizmetin hakikatle olacağını, ilim erbabına gerekli olanın, gerçek deliller ve ikna edici cevaplar olduğunu belirtir. Ardından Fatma Aliye Hanım, Mahmud Esad’ın delillerini yeterli görmediğini, neslin devamından anlaşılması gerekenin erkeğin kadını döllemesi gibi düşünülmemesi gerektiğini belirtir ve “Tek eşli olduğu hâlde fuhştan nefret eden insanlar olduğu gibi, çok eşli olduğu hâlde fuhşa yönelenler de var.” diyerek fuhşun bir ahlak sorunu olduğunu belirtir. Fatma Aliye Hanım çok kadınla evliliği eleştiren Batılılara verilecek cevabın “Hıristiyanlık izin vermediği için erkeğin metresi olduğu hâlde karısının boşanamadığını söylemek” olduğunu belirtir. O dönemde normal kabul edilen çok eşlilik meselesi hakkında karşı duruş sergiler. Bizim burada dikkatimizi çeken husus, aynı konunun *Nisvân-ı İslâm*’da ele alınış şeklinin farklılığıdır. Çok eşlilik konusu, *Nisvân-ı İslâm*’da Batı’dan gelen gezgin bayanlarla tartışılmış ve onlara cevap verilmiştir. Fatma Aliye Hanım’ın tercihi yine tek eşliliiktir; ancak kırsal kesim kadınlarında çok eşliliğin görev paylaşımı ve hayatlarını kolaylaştırdığı için istenen bir durum olduğu ifade edilerek savunmasını yapmasıdır. Fatma Aliye’nin bu ikircikli durumu ilginçtir.¹²³

Namdarân-ı Zenân-ı İslâmiyan’da (1899-1901) Arap ve Osmanlı hanedanlarına mensup kadınlar anlatılır. Ertesi yıl İslâm’ın hızla yayılmasını konu edinen *İstila-yı İslâm* (1902) yayımlanır. *İstila-yı İslâm*’ın birinci bölümünde Müslümanların Hz. Musa ve Hz.

¹²³ Fatma Aliye Hanım, *Osmanlı’da Kadın Cariyelik, Çokeşlilik, Moda*, İstanbul, 2012.

İsa'ya inandıklarını fakat insanların sonradan bu peygamberlerin mesajlarını tahrif ettiklerini, esasında dinlerin birbiriyle mücadele etmek yerine dinsizlikle mücadele etmesi gerektiğini belirtir. İkinci bölümde ise Batılılara karşı İslâm'ın savunusu mevcuttur. Misyonerlerin Müslümanlar hakkında eksik ve yanlış bilgiye sahip oldukları, bu nedenle yapmak istedikleri şeyi gerçekleştiremedikleri ve İslâm'ın dört kıtada hızla yayıldığı anlatılır.

Bu arada Fatma Aliye Hanım vefat edene kadar annesini yalnız bırakmayan kızı Nimet (1900-1972), ardından son kızı Zübeyde İsmet (1901-1992) dünyaya gelir.¹²⁴

Yaşadığı dönemde iyi bir öğrenim görme şansına sahip olan Fatma Aliye Hanım yalnız özel öğretmenlerden ders almakla kalmamış, aynı zamanda babası Ahmed Cevdet Paşa ölene kadar ondan ders almayı, özellikle de tarih dersi almayı sürdürmüştür. Bu derslerin neticesi diyebileceğimiz tarih alanında kaleme aldığı eseri *Târîh-i Osmaniye'nin Bir Devre-i Mühimmesi-Kosava Zaferi ve Ankara Hezimetini* (1912) ve aynı yıl babası Ahmed Cevdet Paşa'nın yaşadığı yıllardaki siyasi olayları anlattığı eseri *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*'ni kaleme almıştır.¹²⁵ *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* isimli kitaba Ahmed Cevdet Paşa'nın kendisine olan tembihiyle başlar: "İyi belle! Hıfz et! Benim yayımlayamadıklarımı belki bir gün sen neşredebilirsin!"¹²⁶ Bu kitapta Tanzimat dönemi devlet adamlarıyla ilgili bilgiler de aktarmaktadır. Bu bağlamda Reşid Paşa'nın dinî duyarlılığıyla ilgili şöyle der: "Akşam üzeri Küçüküsu'ya dönüp, Cevdet Efendi'yle beraber iftar ettiler. Yanlarında başka bir kimse olmayıp yalnız ikisiydi. Abdest alıp, akşam namazlarını kıldılar. Reşid Paşa başkalarından gizli tuttuğu ve devamlı okuduğu evradını bitirip, çayırdaki birer iskemle üzerine karşılıklı oturup saatlerce orada konuştular."¹²⁷

Fatma Aliye Hanım'ın şiire de merakı vardır. Fatma Aliye Hanım Kataloğu'nda kayıtlı şiirleri de mevcuttur.¹²⁸ Ancak Ahmed Midhat Efendi, Fatma Aliye Hanım'ın şiirle

¹²⁴ Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım Yaşamı-Sanati-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, s. 26.

¹²⁵ Bkz. *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I*, haz. Mübeccel Kızıltan-Tülay Gençtürk, İstanbul, 1993, s. 3.

¹²⁶ Fatma Aliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, yay. haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul, 1994, s. 17.

¹²⁷ Fatma Aliye Hanım, *age.*, 120.

¹²⁸ Kızıltan-Gençtürk, *age.*, Evrak No: 12/61, 12/62 a-b, 12/63, 12/64, 12/65, 12/66, 12/67, 12/68, 12/69, 12/70, 12/78-12/79, İstanbul, 1993, s. 38-41.

ilgilenmesine pek sıcak bakmamıştır: “Şimdi gelelim size, nazımda ne güzel iktidarınız var. Ne selis söylüyorsunuz. Nitekim şiirin en güzeli de budur. Lakin [şiirinizde] ne söylüyorsunuz!? Sizin bir mâşuk-u hayaliniz var imiş. Vaslını ağyara revâ görür imiş de sizi hicrânda bırakır imiş. Yani rezilin birisi!.. Aman ya Rabb! Şu sözleri nesren söyleyebilir misiniz? Böyle bir makale-i mensru-i edebiye yazabilir misiniz? Yâ size bu cüreti veren nedir? Şiir! Öyle değil mi? Lanet o şiire! ... Bu yolda sözler söylemeye neden mecbursunuz kızım? İzhâr-ı fazîlet etmek için mi? Hâlbuki işte ben sizin pederâne âşık-ı fazlınız olduğum hâlde bu şiirinizi Tercümân’la neşr sevdasında olsanız neşretmem! Başka bir yerde sizin namınıza neşrolunduğunu görsem inkâr ederim...”¹²⁹ Ahmed Midhat Efendi, Fatma Aliye Hanım’ı nesir konusunda takdir ve teşvik ederken onun yazdığı şiirlere ciddi bir şekilde eleştiri getirir. Belki de bu yüzden Fatma Aliye Hanım’ın yazdığı şiirler olduğu hâlde şiir kitabı mevcut değildir.

Toplumsal olaylara duyarsız kalmayan Fatma Aliye Hanım yazarlığın yanı sıra 1897 Türk-Yunan Savaşı’nda şehit olanların geride bıraktıklarına; gazi ve gazi ailelerine yardım amacıyla Cemiyet-i İmdadiye’yi kurarak bağış kampanyası başlatır. Bu davranışından ötürü II. Abdülhamid tarafından beratla (1899) ödüllendirilir. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin¹³⁰ ilk kadın üyesi olan Fatma Aliye, Trablusgarp ve Balkan Savaşı şehit aileleri ve gazileri için yardım toplanması faaliyetlerine iştirak eder. Bu faaliyetleri neticesinde Cemiyet tarafından ödüllendirilir (1915).¹³¹

Yazılarında döneminin birçok olayına değinen Fatma Aliye Hanım için kadın eğitimi çok önemlidir. İslâm’ın kadının eğitimine engel olmadığını hem makalelerinde hem de kitaplarında ele alır. Fatma Aliye Hanım’ın roman kahramanı kadınlar güçlü, azimli ve çalışkandır. Hayatın zorlukları karşısında ayakta durur ve aldıkları eğitimle iffetli bir şekilde yaşamlarını devam ettirirler. Osmanlı’da ilk kadın yazar olmanın yanı sıra, ilk kez dernek kuran kadın, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin ilk kadın üyesi, felsefeye dair ilk kitap yazan kadın, hakkında monografi yazılan ilk kadındır.

¹²⁹ Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım Fatma Aliye’ye Mektuplar*, s. 66-67.

¹³⁰ 31 Ekim 1916’da Cemiyet’ten istifa ettiğine dair mektubu vardır. Fatma Aliye Hanım istifasına gerekçe olarak Cemiyet’in ilk kadın üyesi olmasına karşın Alman İmparatoru’nun huzuruna çıkacak heyette kendisinin bulunmamasını gösterir. Bkz. *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I*, haz. Mübeccel Kızıltan-Tülay Gençtürk, İstanbul, 1993, Sıra No: 12/44.

¹³¹ Bkz. Kızıltan-Tülay, *age.*, s. 5.

Yaşadığı dönemde birçok ilklere imza atan, 1928 yılında eşi Faik Paşa'yı kaybeden Fatma Aliye Hanım 13 Temmuz 1936'da İstanbul'da vefat eder ve Feriköy Mezarlığına defnedilir.¹³²

1915'e kadar aktif olarak yazı hayatı devam eden Fatma Aliye Hanım'ın bu yıldan sonra yazı işlerinden uzaklaştığı görülür. Neden yazmadığıyla ilgili değişik rivayetler vardır. Emel Aşa, "1915 yılına kadar düzenli olarak devam eden yazı faaliyeti ile hayatını takip edebildiğimiz Fatma Aliye'nin bu yıldan sonra yavaş yavaş cemiyetten uzaklaştığı görülür. Özellikle 1885 yılında yakalandığı hastalığın bu yıllarda daha fazlalaşması ve kızı İsmet Hanım'ın tanassur ederek Türkiye'den ayrılması onu çok yıpratır."¹³³ diye açıklama getirirken; Mübeccel Kızıltan "bozulan sağlığı nedeniyle 1924 yılından itibaren yavaş yavaş yazın yaşamından çekilir. Yazarın son yıllarındaki en büyük üzüntüsü Notre Dame de Sion'u bitiren küçük kızı Zübeyde İsmet'in 1927 yılında ortadan kaybolması"¹³⁴ diyerek benzer şekilde bir açıklama getirir.

Fatma Aliye Hanım'ın ölümünden sonra "Unutularak Ölen Bir Edib"¹³⁵ isimli bir yazı kaleme alan M. Turhan Tan¹³⁶ "Onun bilgisi, eserlerinde hissolunan dereceden daha yüksekti. Çünkü babasından Şark felsefesi ve tarih okuduğu gibi Ali Şehbaz Efendi'den hukuk, İlyas Matar ve Lâstik Said Bey gibi yüksek muallimlerden Fransızca ve gene o ayarda şöhretli hocalardan fizik, kimya, riyaziye dersleri almıştı. Bir bilip on bilir gibi

¹³² Bkz. Kızıltan-Gençtürk, *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I*; Aşa, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*; Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, İstanbul 1993.

¹³³ Aşa, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, s. 38.

¹³⁴ Kızıltan, *age.*, s. 29.

¹³⁵ M. Turhan Tan, "Unutularak Ölen Bir Edib", *Cumhuriyet*, nr. 4371, 15 Temmuz 1936, s. 5, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/33158/001640573010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

¹³⁶ M. Turhan Tan (1886-1939), asıl adı Mehmet Sâmih Fethi'dir. Yazılarında M. Turhan, Bedrettin Mümtaz gibi müstear isimler kullanmıştır. Sivas mebusu olarak son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda da yer aldıktan sonra Üsküdar mutasarrıflığına getirilmiştir. 1922'de siyasetle uğraşmayı bırakmış ve M. Turhan Tan müstearıyla *Cumhuriyet* ve *Tan* gibi gazetelerde makaleler yazmıştır. Romanlarında bilgi vermeyi amaçlayan Tan, romanın herhangi bir yerinde tarihî bir olaydan bahsederken, yararlandığı kaynakları da dipnotlara yer vererek belirtmiştir. Romanlarının çoğunun konusu Osmanlı dönemidir. Tan, kendisiyle yapılan bir söyleşide, Racine gibi Batılı yazarların tarihî gerçekleri bozarak Doğu'ya zulmettiğini, kendisinin de bundan duyduğu acı ile tarihî romanlar yazmaya heveslendiğini ve bu nedenle romanlarında tarihe ihanet etmediğini belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. C. 2, İstanbul, 2003; Selma Baş, "M. Turhan Tan'ın Tarihi Türk Romanlarında Dügün Merasimleri", <https://dergipark.org.tr/download/article-file/441155>; İsmail Uygun, *Cumhuriyet Dönemi Tarihi Romanları 1923-1946: "Eski" Kahramanların Yeni Söylemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2014, s. 54-55.

görünenlerin yolunda yürümüyordu, tasallüfe [kibirlenme, övünme] kapılmıyordu, on biliyorsa bir biliyormuş gibi davranıyordu. Bununla beraber kazandığı şöhret yüksekti, Türk kadın muharrirlerinin en kuvvetlisi olarak tanıl[n]ıyordu. Bu şöhret, Meşrutiyet yıllarına kadar sürdü. *Udi* romanı 1908'den az önce *İkdam* gazetesinde tefrika edilmiş ve sonra kitab hâline de konulmuştu. Fakat o yıl içinde vukua gelen siyasi inkılâb Fatma Aliye'yi birden inzivaya ve nisyan karanlığına doğru sürükledi..." derken Fatma Aliye Hanım'ın yazma faaliyetinin durgunluğuna işaret etmiş ve devamında, "Fatma Aliye Hanım için bu vaziyette yapılacak iş, muhitin ve zamanın hissî ihtiyaçlarına göre kalem kullanmaktan ibaretti. Fakat ilk inkılâb aylarında Midhat Paşa pek fazla alkışlandığı ve Cevdet Paşa'nın adı da o alkışlar arasında fazla hırpalandığı için Fatma Aliye'ye ruhî bir kesel [yorgunluk/ağırılık] gelmişti. Şöhretini korumak için hamle yapamıyordu. Bir aralık o keselden sıyrılmak, babası ve hocası olan adamı siyasi hücumlara karşı müdafaa etmek istedi. *Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı bir eser neşretmeğe kalkıştı. On dokuzuncu asırdaki siyasi hayatı ve Babîâlî entrikalarını da teşrih [açıklamak] emelile kaleme alınan bu eseri okuyan olmadı ve bu yüzden tamamile basılamıyarak yarım kaldı. İşte Fatma Aliye'yi yazı âleminde büsbütün uzaklaştıran bu muvaffakiyetsizliktir." diyerek aynı zamanlarda yaşamış biri olarak bunun sebebine dair açıklamalar getirmiştir. Diğer taraftan henüz Ahmed Midhat Efendi'nin yeni vefat etmiş olduğu tarihte Fatma Aliye Hanım'la görüşüp çeşitli konularda sohbet eden Fatih Kerimî¹³⁷ (1870-1937) görüşme sonrasında yayımlanan eserinde şöyle demiştir:

"Bizim Rusya'da hürriyetten sonra 1906'da bazı gençlerimiz kendilerinden önceki her şeyi inkâr ve herkesi tahkir etme yoluna girmişler ve Gasprinski için yirmi beş yıllık holigan diye yazmışlardı. Bu hâl burada da olmuş. Hürriyetten sonra burada da Ahmed Midhat, Ebuzziya, Fatma Aliye gibi zatların kendilerinin de fikirlerinin de ehemmiyeti kalmayan eski zaman müstehaseleri [fossil] olduklarını, bunlardan artık yeni iş ve yeni fikir beklemenin yersiz olduğunu, bunların âsar-ı atika cümlesinden müzelerde korunması gereken kimseler olduklarını söylemişler. Maatteessüf Ahmed Midhat Efendi ve Ebuzziya

---

¹³⁷ Tatar Türklerinden, gazeteci, yazar ve nâşir. *İstanbul Mektupları* (Orenburg 1913). Fatih Kerimî, Rusya'da yayımlanan *Vakit* gazetesi muhabiri olarak Balkan savaşları hakkında bilgi vermek için 1912'de İstanbul'a gelmiş, dört ay kaldığı İstanbul'da yine dönemin devlet adamları ve aydınlarıyla görüşmüştür. Mektup şeklinde yollanan yazılar daha sonra kitap olarak basılmıştır. Ayrıntı bilgi için bkz. Fatih Kerimî, *İstanbul Mektupları*, haz. Fazıl Gökçek, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001; İsmail Türkoğlu, "Fatih Kerimî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, C. 25, s. 289-290.

Tevfik Bey’le görüşmeye muvaffak olamadık, fakat Fatma Aliye Hanım’ı hiç de öyle bulmadım.”¹³⁸

Fatma Aliye’nin yazı hayatını yayımlanma tarihlerine göre tasnif ettiğimizde 1889-1890’daki ilk ve son çeviri kitabı *Meram*’dan yine aynı tarihte Ahmed Midhat Efendi’yle beraber yazdıkları *Hayâl ve Hakikat*’ten sonra yayımlanmış kitap ve makalelerinin en sık olduğu zaman aralığı 1889-1910’dur. 1910’dan 1915’e kadar; 1912’de bir kitap, 1913’te bir kitap, iki makale ve 1915’te yayımlanmış bir makalesi bulunmaktadır. Bu yıl ve sonrasında Fatma Aliye’nin yazıları devam etmektedir. 1909’da 31 Mart Vakası olarak tarihe geçen ve II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan askerî isyan gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra da makaleleri ve kitabı yayımlanmıştır, ancak eskisi kadar art arda değildir. 1912’de Fatma Aliye Hanım en büyük destekçisi ve âdeta yazılarına yön veren Ahmed Midhat Efendi’yi kaybetmiştir ve bu tarihten sonra yazdığı iki kitap vardır ki bunlar tür olarak diğer kitaplarından farklı olarak tarih yazıcılığıdır. 1913’te iki ve 1915’te bir olmak üzere 3 tane makalesi yayımlanmıştır. 1885’te yaşadığı hastalığın nüksetmesi veya başka sağlık sorunları yaşaması elbette ki yazma faaliyetine etki etmiş olabilir, ancak 1927’de kızının kaybolmasının yazma faaliyetine etki etmesi bize uzak bir ihtimal gibi gelmektedir. Ayrıca insanların, doğumdan ölümlerine kadar aynı enerji ve ilgiyle hayatlarını devam ettirdikleri de iddia edilemez. Çalışmamızın konusu bu olmadığı için konuyu burada bitiriyoruz. Ancak Fatma Aliye’nin yazmama sebepleri aranırken yaşadığı dönemin tarihsel olayları ve onun için önemli olan kişilerin hayattan ayrılımlarının da göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünmekteyiz.

1.2. Fatma Aliye Hanım’ın Hayatındaki Önemli Kişiler

1.2.1. Ahmed Cevdet Paşa

Tanzimat döneminin önde gelen şahsiyetlerinden, son asır Osmanlı’nın mümtaz simalarından olan Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), *Tezâkir-i Cevdet*’te de ifade ettiği gibi 1823’te bugünkü Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Lofça’da doğmuştur.¹³⁹ Asıl ismi Ahmed olan Cevdet Paşa’ya, “Cevdet” mahlasını, kendisinden eğitim aldığı şair Fehim Efendi vermiştir: “Lofça’da iken yazıdan izin aldığım da Vehbi mahlasını almış idim. Hâlbuki eslafdan iki büyük şairin mahlasları Vehbi olduğu cihetle anların asarı arasında

¹³⁸ Fatih Kerimî, *İstanbul Mektupları*, haz. Fazıl Gökçek, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 266-267.

¹³⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, yay. haz. Cavid Baysun, TTK Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1991, s. 3.

insanın nam u şöhreti zayi olur diyerek Fehim Efendi elli dokuz (1843) tarihinde “Cevdet” mahlasını verdi.”¹⁴⁰

Büyük bir devlet adamı olduğu gibi aynı zamanda hukukçu, tarihçi, edip, mütefekkir, eğitimci ve sosyologdur. Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murat ve II. Abdülhamid dönemlerini yaşamış, bu dönemlerin önemli devlet adamlarından olmuştur. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde onun dönem içindeki öneminden “1850'den 1895'e kadar memlekette yapılan şeylerin büyük bir kısmı onun eseridir.”¹⁴¹ diye söz eder. Henüz genç bir medrese talebesiyken üstün zekâsı, çalışkanlığı, bilgisi ve isabetli tahlilleriyle hocalarının dikkatini çekmiş, zaman zaman onlarla ilmî meselelerde tartışmalara girmiştir. Genç yaşta İslâmî ilimlerle birlikte Arapça ve Farsçayı çok iyi bir şekilde öğrenirken, Fatma Aliye Hanım'ın, “İlme karşı özel bir yakınlığı olmasına rağmen, Cevdet Efendi, dersleri gizli aldığı, kimsenin yanında konuşmadığı için Fransızca konuşmakta güçlük çekmiş, Fransızca kanun ve tarih kitaplarını çok iyi anlamasına karşılık edebiyat bakımında zayıf kalmıştır.”¹⁴² ifadesinden Fransızca'yı da öğrendiğini anlıyoruz.

Cevdet Paşa; medeniyeti, toplum hayatının bir gereği olarak kabul etmiştir. Ona göre insan doğuştan medeniyete eğilimlidir. İnsanoğlunun medeni yaşama geçme aşamasında toplumlara göre merhale farkları oluşmuştur. Böylelikle medeniyet, toplumların göçebelik ve yerleşik duruma geçmesinden sonraki merhalesidir. Bu merhaleye ulaşmanın esası, insanların tekamüle erdirilmesidir ki bu da ancak eğitim ve öğretimle gerçekleştirilebilir. Bunun için şu alanlarda çalışmalar yapmıştır: a) Yeni kültür ve eğitim kurumlarının açılması. b) Bütün eğitim kurumları için yeni ders kitapları hazırlanması ve yayın faaliyetlerinin arttırılması. c) Türkçenin bilim dili hâline getirilmesi.

Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı müesseselerinin yenilenmesiyle ilgili konularda farklı düşüncelerin olduğu ve hız kazandığı bir zamanda, *gelenekçi Doğu* kültürüyle *yenilikçi Batı* kültürü arasında sentez yapmaya çalışmış birisidir. Osmanlı kurum ve kuruluşlarının İslâmî esaslara göre yapılandığını dikkate alarak Batı ile Osmanlı'nın farklı din ve medeniyetlerden neşet ettiğini, bu nedenle de her açıdan Batılılaşmanın hem yanlış hem de mümkün olmadığını düşünmüş, sonuç olarak da Batı'nın aynen taklit edilmesine ve *maddeci felsefeye* şiddetle karşı çıkmıştır. Bütün çalışmalarında İslâmcı-Osmanlıcılığını

---

¹⁴⁰ Cevdet Paşa, *age.*, s. 14.

¹⁴¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 165.

¹⁴² Fatma Aliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, yay. haz. Sadık Yalsızuçanlar, EOY Yayınları, İstanbul, 2017, s. 43.

devam ettirdiği hâlde yöntem olarak yenilikçiliği benimsemiş, Batı'nın pozitif bilimler, teknik ve idari alanlarındaki üstünlüğünü kabul ederek bu alanlarla ilgili Osmanlı müesseselerinin Batı tarzında ıslah edilmesini savunmuştur. Avrupa kanun ve kurumlarının olduğu gibi alınarak taklit edilmesine itiraz eden Ahmed Cevdet Paşa, İslâmî geleneklerin korunması gerektiğini söylemiş ve bazı devlet erkânının Fransız kanunlarının tercüme edilerek aynen alınması yönündeki fikirlerine karşı çıkarak¹⁴³ *Mecelle*'nin hazırlanması için çaba sarf etmiştir.¹⁴⁴

Ahmed Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihine ait değerlendirmeleri derinliklidir. Batı'nın (Avrupa) her açıdan iyi tanınması ve Osmanlı'daki hadiseler üzerindeki etkilerinin iyi tahlil edilmesi, onun çok önem verdiği bir husustur. Osmanlı'nın gerilemesini XVII. yüzyıldan itibaren başlatan Ahmed Cevdet Paşa, devletin yenilenmeye (restorasyon) değil düzeltilmeye (reform) ihtiyaç duyduğunu düşünenlerle aynı görüştedir.

Fransız İhtilali üzerinde değerlendirme yaparak sonuçları hakkında fikir beyan eden Cevdet Paşa, ihtilal yapılmadan ve anayasa oluşturulmadan yapılan İngiltere parlamentosu ve yönetimini daha doğru bulur. Osmanlı Devleti'nin hasmı olan Rusya'ya özel bir ilgi duyduğu ve iyi tanıdığı, I. Petro ile II. Mahmud'un reformları arasında yaptığı şu karşılaştırmadan da anlaşılır: “Yeniçerinin ilgaası strelitz¹⁴⁵ askerinin ilgasına benzer. Lâkin yeniçeri Devlet-i Âliyye'nin kalbinde bir seretan [kanser] illetine benzerdi. Strelitz askeri ise Rusya'nın omuzunda bir ur idi. Yeniçerilik Osmanlı'nın iliğine işlemiş ve ocaklar asabiyyet-i milliyye makaamına kaaim olarak devâir-i devletin usûl ü furû'unu istilâ eylemiş olduğuna nazaran devletin zâtiyyâtından ma'dûd olmuş idi. Anın ilgaasiyle ehl-i islâmın kuvve-i asabiyyesine za'f geldi. Şu'ubât-ı idâre taraf taraf açılan yerleri asâkir-i nizâmiyye ile dolduramayıp o türlü boşlukları doldurmak için pek çok islâhât-ı dâhiliyye icrâsı lâzım idi.”¹⁴⁶ İngiltere'de yönetimin soyluların zorlaması ve halkı yanına almasıyla, Fransa'da halk ayaklanmasıyla, Rusya'da ve Osmanlı'da ise tepeden geldiğini belirtir. Yaptığı tüm bu değerlendirmeler onun tarihi bir bütünlük içinde ele aldığını gösterir.¹⁴⁷

¹⁴³ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 199-200.

¹⁴⁴ Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. 7, s. 443-450.

¹⁴⁵ IV. Ivan, (16. yüzyıl Rusya) özel muhafız kuvveti, Strelets (Strelitz) denilen askerî teşkilat.

¹⁴⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, s. 219.

¹⁴⁷ Halaçoğlu ve Aydın, “Cevdet Paşa”, s. 443-45.

Ahmed Cevdet Paşa'nın Osmanlı hukukuna kazandırdığı en değerli çalışma *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'dir¹⁴⁸ Bütün Müslüman devletlerde, alanında hazırlanmış ilk çalışma olma özelliği taşımaktadır. Eserin ortaya çıkmasında heyet başkanı olarak görev almasının yanında, bu aşamaya gelmeden önce Fransız medeni kanununun taklit edilerek alınmasını isteyenler ve Sadrazam Âlî Paşa ile Fransız büyükelçisi De Bourée'le mücadele etmesi ve sonunda *Code Civile*'in¹⁴⁹ olduğu gibi iktibas edilmesi fikri yerine, millî bir kanunun hazırlanması için çaba sarf etmesi çok önemlidir.¹⁵⁰

Bir devlet adamı olarak Cevdet Paşa, Tanzimat'ı takip eden yılların medeniyetle ilgili tartışmaların da içinde yer alır ve devleti yönlendiren karar mekanizmalarındaki kişilerden biri olarak toplumun değerleri korunarak bir değişimin gerçekleşmesi gerektiği düşüncesini savunur. Batı medeniyetinin tümüyle taklidinden yana olmayan Cevdet Paşa'nın düşünme tarzı kızı Fatma Aliye Hanım'da da devam eder.¹⁵¹

Meşrutiyet idaresine karşı çıkan Cevdet Paşa, Meclis-i Meb'ûsan'ın kapatılması sırasında Sultan Abdülhamid'in siyasetini destekler ve Adliye Nazırı sıfatıyla Midhat Paşa'nın Yıldız Mahkemesi'nde yargılanmasında önemli rol oynar. Ona göre Osmanlı Devleti'nin esas büyüklüğü, hilafet ve saltanatın bir arada olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵² Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı kitabını babasını eleştirenlere karşı onu savunmak amacıyla yazmıştır. Cevdet Paşa'nın küçük kızı Emine Semiye, babasıyla ilgili yaptığı bu çalışma üzerine Fatma Aliye Hanım'la mektuplaşmıştır.¹⁵³

Cevdet Paşa ve eşi Advîye Hanım'ın üç çocuğu olmuştur. Cevdet Paşa, özellikle Ali Sedad'ın eğitimine önem vermiş, özel hocalardan ders almasını sağlamıştır. Kızları Fatma Aliye Hanım ve Emine Semiye de ağabeyleri için hazırlanan eğitimden nasiplenmişler ve aynı eğitimi onlar da almıştır. Özellikle Fatma Aliye Hanım'ın vaktinin çoğunu abisine hazırlanan laboratuvarında geçirmesi ve okumaya, öğrenmeye olan merakı, o dönemde seçkin ailelerde pek de görülmeyen Fransızca eğitimi almasını bile sağlamıştır.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Osmanlı Devleti'nde 1868-1876 yılları arasında hazırlanan ve daha çok borçlar, eşya ve yargılama hukuku esaslarını içeren kanun. Bkz. Mehmet Âkif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 28, s. 231-235.

¹⁴⁹ Fransızca medeni hukuk. Bkz. Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", s. 231-235.

¹⁵⁰ Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", s. 231-235.

¹⁵¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 165.

¹⁵² Halaçoğlu-Aydın, "Cevdet Paşa", s. 445.

¹⁵³ Bkz. *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Kataloğu-I*, Sıra No: 16/1,162, 16/3.

¹⁵⁴ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*, s. 46.

1.2.2. Ali Sedad Bey

Ali Sedad Bey (1857-1900), Fatma Aliye'nin ağabeyidir. Cevdet Paşa, Ali Sedad'ın eğitimine çok önem vermiştir. Konakta onun çalışması için bir laboratuvar bile oluşturulmuştur. Fatma Aliye Hanım da ağabeyine sağlanan bu ortamdan faydalanmıştır.¹⁵⁵ Ali Sedad Bey, Said Bey'den fizik ve kimya dersleri almıştır. Galata Saray Sultânîsi, Mahrec-i Aklâm ve Hukuk Mektebi gibi önemli okullarda mantık hocalığı yapmıştır. Babasından 5 yıl sonra henüz kırk üç yaşındayken vefat etmiştir.¹⁵⁶

En önemli eseri *Mîzânü'l-ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*'dür. Eserin kaleme alınma nedeni ilginçtir. Ahmed Cevdet Paşa yazdığı bir mantık kitabına oğluna izafe ederek *Mi'yâr-ı Sedâd* ismini vermişti. Ali Sedad Bey, babasının bu ilgi ve alakasına teşekkür amacıyla *Mîzânü'l-ukûl* isimli eserini yazmıştır. Avrupa'da yeni çıkan mantık çalışmaları ve hareketlerinden bahsettiği için bu alanda yazılmış ilk çalışmadır. Kitabın ilk iki bölümünde klasik mantık mevzularına, üçüncü bölümde ise usul (metodoloji) meselesine yer vermiştir. Ek bölümünde ise o dönem için Avrupa'da yeni olan "cebirsal mantık" konusunu ele almıştır. Böylelikle *Mîzânü'l-ukûl*, Osmanlı'da cebirsal mantığa ve usule yer veren ilk çalışma olma özelliğini kazanmıştır. Ali Sedad Bey bu çalışmasında Avrupa'da var olan mantık anlayışlarını aktarmanın yanında, onların eleştirisini de yaparak bu alanda bir otorite olduğunu göstermiştir. Cebirsal mantığa karşı çıkan Ali Sedad, mantık alanının cebir alanından daha geniş olduğunu, bu sebeple mantığın cebire uygulanamayacağını ve bu yolun çıkmaza gireceğini belirtmiştir. Gerçekten de mantığın sonradan ortaya çıkan gelişme ve seyri, Ali Sedad Bey'in haklı çıkarmıştır. Buna rağmen, yine bir mantıkçı olan çağdaşı Sâlih Zeki'nin sert eleştirisine uğramaktan kurtulamamıştır.¹⁵⁷

Diğer taraftan, Gazzâlî geleneğine uygun bir şekilde mantığı metafizik içeriğinden soyutlayarak kabul ettiği için Ali Sedad'a göre "hem Aristoteles düşüncesindeki özcü metafizik ya da varlığın özüne dair tümellik anlayışı, hem de modern dönemdeki bilimsel ilerlemeler bizi metafizik spekülasyonlara ve safsataya götürmektedir. Bu ise sofistleri

---

¹⁵⁵ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*, s. 13, 38.

¹⁵⁶ Necati Öner, "Ali Sedad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, C. 2, s. 442.

¹⁵⁷ Öner, "Ali Sedad", s. 442.

haklı çıkaracak şekilde varlıkla ve düşüncenin ilkeleri ile ilgili birçok spekülasyonun ortaya çıkmasına neden olmaktadır.”¹⁵⁸

Ağabeyi ile Fatma Aliye Hanım arasında çocukken güzel münasebetler olduğu hâlde *Meram* çevirisinden sonra Fatma Aliye Hanım ile Ali Sedat Bey arasında zaman zaman gerginlikler ve küskünlükler yaşanmıştır. Bu gerginliğin yazıya aktarılışını Ahmed Midhat, Fatma Aliye Hanım mektuplaşmalarında görebiliriz. Ayrıca Fatma Aliye Hanım Kataloğu’nda Ali Sedat Bey’in babaları Ahmed Cevdet Paşa’nın özel hayatını sergiledikleri için Faik Paşa ve Fatma Aliye Hanım’a kızgınlığını bildiren bir mektup da mevcuttur.¹⁵⁹

1.2.3. Emine Semiye

Emine Semiye (1866-1944), Fatma Aliye’nin küçük kardeşidir. Yaşamı hakkında çok fazla bilgi yoktur. O da ablası Fatma Aliye Hanım gibi konakta özel ders görmüştür; ayrıca Fransa ile İsviçre’de psikoloji ve sosyoloji eğitimi almıştır. 1892 yılından itibaren İstanbul ile Anadolu’nun değişik yerlerinde öğretmenlik, kız okulları müfettişliği, Şişli Etfal Hastanesi’nde hastabakıcılık yapmıştır.¹⁶⁰

Yazarlığa, Osmanlı’nın farklı yerlerinde eğitimci olarak devam ettiği yıllarda, başta kadın sorunları ve çocuk sorunları olmak üzere, birçok konuda makale yazarak başlamıştır. Siyasi ve sosyal alanda yaptığı çalışmaları, seyahatleri ve yaşadığı dönem ve dönemin sorunları hakkında birçok ipucu veren mektuplarıyla; özellikle II. Meşrutiyet’in (1908) öncesinden Cumhuriyet dönemine kadar faaliyet gösteren basın ortamında kendini ifade etmiştir. Edebiyat tarihi açısından önemli birisidir. Siyaset ve eğitim konularında yazıları ve öyküleri, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra *Mütalaa* (Selanik) ile *Hanımlara Mahsus Gazete* isimli mecmualarda yayımlanmıştır. Meşrutiyet’in ilanı ile kadınlara hak ve özgürlük adına verilen pek çok sözün İttihat ve Terakki tarafından tutulmaması üzerine partiyle arası açılmış ve “Terakkیات-ı Nisvâniyyeyi Kimden Bekleyelim?” adlı makalesini yazmıştır. Adı geçen makalesinde verilen sözlerin tutulmadığını ve kendilerine verilecek

¹⁵⁸ Hasan Ayık, “Ali Sedat Mantığında Dil-Düşünce İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, Haziran-Aralık 2002, s. 270-271.

¹⁵⁹ Ahmed Midhat Efendi, “Akreb etmez akrabanın akrabaya ettiğini fehvasınca birader beyin size ettiklerine azim teessüf eyledim.” diyerek üzüntüsünü belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylozof Kızıma Mektuplar*, s. 346; *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Kataloğu-I*, Sıra No: 39/1.

¹⁶⁰ Kadriye Kaymaz, *Gölgedeki Kalem: Emine Semiye*, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. 28, 62.

hakların yine kadınların mücadelesiyle gerçekleşeceğini belirterek kadınları bu mücadele için teşvik etmiştir.¹⁶¹

Dönem içerisindeki diğer kadın yazarlar düşünüldüğünde kendisinden sadece dört yaş büyük olan ablası Fatma Aliye Hanım'ın ve dönemin kadın yazarlarından Makbule Leman'ın Ahmed Midhat Efendi tarafından korunmasına karşın; “Emine Semiye'nin görmezlikten gelinmesi, şaşırtıcıdır. Kaldı ki Maarif Nezareti'nin isteği üzerine yazdığı *Hülasa-i İlm-i Hisab* adlı matematik ders kitabının 1887'de neşredildiği düşünüldüğünde ablasından önce üstelik kendi imzasıyla yayınlanmış eseri bulunmaktadır. Bu durumu Emine Semiye'nin sanat gücünün yetersizliğine bağlamak pek doğru olamayabilir. Zira o dönem kadın yazarlarla ilgili tartışmalar ve Ahmed Midhat Efendi'nin onlara yaptığı hamilik göz önünde bulundurulduğunda sanatsal yetersizlikten ziyade Emine Semiye'nin politik görüşleriyle aile geleneğinden kopmuş olmasından kaynaklanıyor olabilir.”¹⁶² Emine Semiye Hanım, Selanik'teyken Ahmed Midhat Efendi'nin Fatma Aliye Hanım'a yaptığı uyarı şöyledir: “... Bu hâlde Selanik'de çıkan gazetesinin sansürü hemşirenizin zevcine muhavvel olmak güya bir serbestî-i kalemi temin etmiş olur ise de sizi bu siperden mahrum bırakmış olmaz mı? ... İşte damadınızı hemşirenizi memnun edeyim derken korkarım ki hem onları hem de kendinizi a'dâ [düşman] entrikalarına düşer edersiniz.”¹⁶³

Fatma Aliye Hanım'la farklı yollarda olsalar da aynı amaç için çalışmış ve sık sık ablasıyla yazışmış bağlantısını koparmamıştır.¹⁶⁴

1.2.4. Ahmed Midhat Efendi

Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), Rus işgali üzerine 1829'da Kafkasya'yı terke mecbur kalan bir anneyle, Anadolu'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş bir babanın oğlu olarak Tophane'de doğmuştur. Orta kesim bir esnaf ailesi içinde ve zor koşullarda yetişmiştir. Ağabeyi Hafız Efendi, Midhat Paşa'nın Niş valiliği sırasında onun yanına memur olarak atandığından, Ahmed Midhat Efendi'yle onun yanına Niş'e gitmiştir. Niş'te rüştiyeyi bitirmiş ve Fransızca öğrenmeye başlamıştır. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği üzerine

---

¹⁶¹ Şahika Karaca, Emine Semiye Hanım'ın İttihat ve Terakki Partisi'nin ardından Demokrat Fırka'ya geçmiş olabileceğini belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahika Karaca, *Emine Semiye: Hayatı-Fikir Dünyası-Sanati, Eserleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir Üniversitesi SBE, Kayseri, 2010, s. 43.

¹⁶² Kadriye Kaymaz, *Gölgedeki Kalem: Emine Semiye*, s. 77.

¹⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylozof Kızıma Mektuplar*, s. 376.

¹⁶⁴ Şefika Kurnaz, “Fatma Aliye'nin Emine Semiye'ye Bir Mektubu”, *EKEV*, Yıl: 11, (Güz 2007), S. 33, s. 283.

Ruşuk'a giden Ahmed Midhat, Vilâyet Mektûbî Kalemi'nde ilk memuriyete başlamıştır. Kendi ismini bu zeki ve başarılı gence veren Midhat Paşa, onu Fransızca çalışmaya teşvik etmiş ve imkânlar sağlamış; böylece Ahmed Midhat Efendi'ye Batı kültürünün kapıları açıldığı gibi bu sayede *Tuna* gazetesinde muharrir, bir yıl sonra da başmuharrir olarak yazı hayatına başlamıştır. Midhat Paşa, Bağdat'a yeni vazifesine giderken ağabeyiyle birlikte Ahmed Midhat Efendi'yi de götürmüş, burada *Zevrâ* gazetesinin müdürü olan Ahmed Midhat, Bağdat'ta kendisini kültürlü bir çevre ve oldukça programlı bir sohbet meclisi içinde bulmuştur. Bu çevrede Ahmed Midhat Efendi'ye, ressam Osman Hamdi Bey, Batı kültürü; İbrahim Bakırcan Muattar, Doğu kültürü; Bağdat Müftüsü Fazıl Mehmet Zühavi ise dinî ilimler konusunda etki etmiştir. İlk kitapları olan *Hâce-i Evvel* serisiyle *Kıssadan Hisse*'yi Bağdat'ta yazmıştır. 1871 yılında ağabeyinin ölümü üzerine İstanbul'a dönmüş *Cerîde-i Askeriye*'nin genel yayın yönetmenliğine tayin edilmiş ve aynı zamanda kendi kurduğu matbaada neşre başlamıştır.¹⁶⁵ Art arda kapanan *Devir* ve *Bedir* mecmuaları sonrasında 10 sayı devam edecek olan *Dağarcık*¹⁶⁶ mecmuasında yazmaya başlamıştır.¹⁶⁷

Ahmed Midhat Efendi, *Dağarcık* mecmuasındaki bazı makalelerinde, ağırlıklı olarak materyalist ve pozitivist bir eğilim sergilese de bu felsefi akımlara bağlılığını belirtmemiş bilakis İslâm'ı ve Kur'an'ı öne çıkararak Kur'an'ın üzerinde kitap ve görüş tanımadığını belirtmiştir. Bu durum, daha evvel Bağdat'tayken bulunduğu kültürel ortamın çeşitliliğinden olmalıdır. Zira orada tanışıp muhabbet ettiği Şirazlı İbrahim Bakırcan Muattar, Orhan Okay'ın tabiriyle “açık fikirli, yarı meczup ve filozofmeşrep” başta İslâm, Yahudilik, Hristiyanlık olmak üzere Hint dinleri ve mistisizmi hakkında görüşleri olan birisidir. Belki de bu yüzden Rızaeddin Fahreddin, Ahmed Midhat Efendi'nin Can Muattar'dan aldığı dersleri Bağdat Müftüsü Mehmet Zühavi ile müzakere ettiğini belirtir.¹⁶⁸ Ayrıca Fatma Aliye Hanım da Ahmed Midhat Efendi'nin “bir vakitler dinsiz kaldığı ve itikadının kaybolduğunu” ama sonradan gayet muhlis bir şekilde dindar olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁹ Yani akıl-vahiy tartışması açısından bakarsak onun için asıl olan vahiydir. Yazarlık hayatının ilk dönemlerindeki bu yeni fikirlere olan merakıyla giriştiği tercüme ve telif eserleri sonrası, mecmuada çıkan yazısı nedeniyle Rodos'a sürgün

¹⁶⁵ Rızaeddin Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, çev. Ömer Küçük Mehmetoğla, Ferfir Yayınları, İstanbul, 2018, s. 19-20.

¹⁶⁶ Ahmed Midhat Efendi tarafından 1871-1872 yıllarında yayımlanan dergi.

¹⁶⁷ M. Orhan Okay, “Ahmed Midhat Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, C. 2, s. 100-103.

¹⁶⁸ Rızaeddin Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, s. 20.

¹⁶⁹ Bkz. Fatih Kerimî, *İstanbul Mektupları*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 266.

edilmiştir. Daha sonra tamamen dine yönelmiştir. Onun bu değişimine sebep olarak Beşir Fuad'ın intihar ederek ölmesi de gösterilir.

Tanzimat dönemi aydınları, Batı filozoflarının eserlerinden çeviriler yapmışlardır. Bunlar arasında Alman filozofu Schopenhauer da vardır. Schopenhauer'ın mutluluğu acıdan kaçmak olarak görmesi ondan etkilenenlerin maraziliğe tutulmasına neden olmuştur. Beşir Fuat'ın intiharı da Ahmed Midhat Efendi tarafından bu şekilde yorumlanmıştır. Ahmed Midhat, bu nedenle Schopenhauer'a ve onun felsefesine tepkiyle yaklaşmıştır. Bu bağlamda *Schopenhauer'ın Hikmet-i Cedîdesi* isimli bir eser meydana getirmiştir.¹⁷⁰ Eserin sunuşu, “Ahmed Midhat Efendi: Schopenhauer'ın Pesimizmine Karşı Bir İslâm Optimisti” başlığını taşımaktadır. Ahmed Midhat Efendi eserin başında *felsefe* ve *yeni felsefe* anlayışını ortaya koyar.¹⁷¹

Ahmed Midhat Efendi felsefeyi bir kavram olarak da ele alır ve anlamı üzerinde durur. Felsefeyi, bir bilgi (ilim) olarak kabul eder. Bu bilgiye bizde “hikmet”, Avrupalılardaysa “felsefe (feylosofi)” ismi verildiğini, her iki ismin ortak özelliğinin “tanımlanmamışlık” olduğunu belirtir. Ahmed Midhat Efendi bu tanımlanmama sonucuna, sözlüklerin “hikmet” maddesinde yazdıklarını delil olarak getirir. Kitaplardan hikmetin sözlük ve terim anlamlarını ortaya koyar. Felsefenin bu çoklu anlam ve tanımını, onun tanımlanamazlığına delil olarak gösterir. Bu delilini, Avrupa'daki ansiklopedi türündeki eserlerde yer alan tanım çokluğuna işaretle de destekler ve ansiklopedilerdekilerin tümünü yazacak olsa konunun oldukça uzayacağını belirtir.¹⁷²

İlk bölümün son başlığında Avrupa'daki din algısını Schopenhauer'ın din karşıtlığı üzerinden değerlendirmektedir. “Avrupa'nın dinsizliği mes'elesi bir mes'ele-i hikemiyye olmaktan ziyade bir mes'ele-i târihiyyedir.”¹⁷³ ifadesiyle Avrupa'daki dinsizlik meselesine değinir. Ona göre Hristiyanlığın tahrip edilmesi bu sonucu doğurmuştur.

---

¹⁷⁰ Önce *Tercümân-ı Hakikat*'te yayımlanmış ardından kitap hâline getirilmiştir. Ahmed Midhat, Şehremânet-i Celilesi Mektupçusu Nazım Efendi'nin kendisine Schopenhauer hakkında bir kitap vermesi üzerine bu konudaki fikirlerini yazmak istemiştir. Söz konusu durumu kitabın başında bir mektupla bildirir. Erdoğan Erbay ve Ali Utku, 2002 yılında Babil Yayınevi'nden çıkan *Felsefe Metinleri* isimli eserlerde Ahmed Midhat Efendi'nin *Schopenhauer'ın Hikmet-i Cedîdesi*'ni Latin harflerine aktararak yayımlamışlardır.

¹⁷¹ İrfan Göktaş, “Ahmed Mihhat Efendi ve Hikmet-i Cedide”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, C. 44, Erzurum, 2010, s. 65-80.

¹⁷² Ahmed Midhad Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım...*, s. 15.

¹⁷³ Ahmed Midhat Efendi, *Schopenhauer'ın Hikmet-i Cedîdesi*, s. 56.

İkinci bölümün son başlığı, kitap için bir sonuç niteliği taşımaktadır. Bu başlık altında, Ahmed Midhat, Schopenhauer'ın felsefesinde gördüğü yanlışlığı, dinî temeller üzerinde değerlendirip sonuca bağlamaktadır. Özetlemek gerekirse “Ahmed Midhat Efendi'nin ‘yeni felsefe (*hikmet-i cedide*)’ dediği felsefe, ‘fikir hürriyeti’ni temele alan, o yolu açmaya çalışan aynı zamanda din eleştirisi yapan felsefe olmaktadır. Bir bütün olarak baktığımızda Ahmed Midhat Efendi'nin Schopenhauer'dan hareketle ortaya koyduğu yeni felsefe, Bacon'la başlayan, Alfred Weber'in tasnifinde de yer alan, Bruno, Descartes, Spinoza, Leibniz'le on beşinci yüzyıldaki bilimsel ve edebi uyanmaya bağlı olarak doğup gelişen; Locke, Hume, Kant ve onu takip edenler tarafından oluşturulan eleştirici düşünce ve analiz devresini içeren felsefedir. Başka bir deyişle, Rönesans, Aydınlanma, pozitivist ve materyalist felsefe, bu yeni dönemde yer alan felsefelerdir. Ahmed Midhat Efendi, kaleme aldığı *Târîh-i Hikmet*'te, bu dönemleri bir bütün olarak ‘yeni felsefe’ olarak adlandırır.”¹⁷⁴ Bizim tez konumuz Ahmed Midhat Efendi'nin felsefî görüşleri olmamakla birlikte Fatma Aliye'ye tüm yazı hayatı boyunca etki etmiş ve yazacakları konusunda onu yönlendirmiş birisi olması sebebiyle düşünceleri hele de felsefeyle ilgili görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemiz gerekti.

Fatma Aliye'nin Ahmed Midhat Efendi'yle uzun yıllar devam eden mektuplaşmaları,¹⁷⁵ Fatma Aliye'nin yazı faaliyetinin seyri hakkında bilgi verir; çünkü mektup, kişinin iç dünyasını açığa çıkaran bir türdür ve yazanın gerçek duygu ve düşüncelerini en samimi şekilde ifade edebildiği türlerden birisidir. Fatma Aliye Hanım ilk yayımlanan eseri *Meram*'dan başlayarak 1912'ye kadar yirmi bir yıl boyunca Ahmed Midhat Efendi'yle mektuplaşmaya devam eder. Bu bakımdan *Fazıl ve Feylesof Kızım: Fatma Aliye'ye Mektuplar* iki yazarın ilişkisini anlamada en önemli kaynaktır.

Bu konudaki diğer bir çalışma ise *Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*'dir. Ahmed Midhat Efendi, doğumundan 33 yaşına kadarki olayları anlattığı bu eserde, Fatma Aliye Hanım'ın yazarlık serüveninden ziyade, âdeta döneminin *ideal aydın kadınının* nasıl

---

¹⁷⁴ Göktaş, “Ahmed Mihhat Efendi ve Hikmet-i Cedide”, 74.

¹⁷⁵ “XVII. yüzyılda bir moda olarak ortaya çıkan “mektup roman” tarzı, gelişimini XVII. yüzyılda gerçekleştirmiştir. Mektup, sadece coğrafi uzaklıktaki insanları değil, psikolojik ve sosyal mesafeler sebebiyle uzakta olan insanları da birbirine yakınlaştıran bir araç olmuştur. Mektupların derin okumasında kahramanların söyleyemediği birçok duyguya da rastlanır. Yazan kişinin duygu dünyası, kişisel gelişimi, dönemin toplumsal ve siyasi yapısı mektuplar aracılığıyla rahatça ortaya konulabilir. Kimi zaman bir kahramanın geçirdiği dönüşüm, mektupların zamandizinsel okunuşuyla rahatlıkla ortaya konulabilir.” Bkz. Evren Karataş, “Mektup Roman Tekniği ve Türk Romanından İki Örnek: Mektup Aşkları ve Kedi Mektupları”, *Turkish Studies*, 7(4), 2012, s. 2174-2175.

olması gerektiğini anlatır. Buna rağmen böyle bir eserin meydana gelmesi Fatma Aliye Hanım'ın Ahmed Midhat Efendi tarafından nasıl desteklendiğini gösterir mahiyettedir.

1.3. Fatma Aliye'nin Eserleri

1.3.1. Çevirileri¹⁷⁶

Mütercime-i Meram, Aliye, "Bir Prensese Tedris-i Ulum", *Tercümân-ı Hakikat*, 3654 (1 Safer/16 Eylül 1890), s. 78.

Mütercime-i Meram, Aliye, "Aylar'ın Prensese Üçüncü Mektubu", *Tercümân-ı Hakikat*, 3656 (3 Safer/18 Eylül 1890), s. 7.

Aliye, "Mevadd-ı Fenniye: Aylar'ın Prensese Birinci Mektubu", *Tercümân-ı Hakikat*, 3664 (12 Safer/27 Eylül 1890), s. 5-6.

Aliye, "Sürat: Aylar'ın Prensese İkinci Mektubu", *Tercümân-ı Hakikat*, 3672 (22 Safer/7 Ekim 1890), s. 6.

Fatma Aliye, "Sürat: Aylar'ın Prensese Yirmi Birinci Mektubu", *Tercümân-ı Hakikat*, 3673 (23 Safer/8 Ekim 1890), s. 7.

1.3.2. Kitapları

Bir Kadın, *Meram*, Kapsar Matbaası, İstanbul, 1307 (1889/1890, 1891/1892).

Bir Kadın ve Ahmed Midhat, *Hayâl ve Hakikat*, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1309 (1891/1892, 1893/1894).

Fatma Aliye, *Muhâdarât*, Ebüzziya Matbaası, İstanbul, 1309 (1891/1892, 1892/1893); Kapsar Matbaası, İstanbul, 1326 (1908, 1910/1911).

Fatma Aliye, *Nisvân-ı İslâm*, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1309 (1891/1892, 1893/1894).

Fatma Aliye, *Refet*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1314 (1896/1897, 1898/1899).

Fatma Aliye, *Udî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1315 (1897/1898, 1899/1900).

Fatma Aliye, *Levâ-yih-i Hayat*, Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, İstanbul, 1315 (1897/1898, 1899/1900).

---

¹⁷⁶ Fatma Aliye Hanım'ın eserleri için, Mübeccel Kızıltan'ın hazırladığı *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıları ve Nisvân-ı İslâm* kaynak olarak kullanılmıştır. Bkz. *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıları ve Nisvân-ı İslâm*, yay. haz. Mübeccel Kızıltan, Mutlu Yayınları, İstanbul, 1993.

Fatma Aliye, *Taaddüd-i Zevcât'a Zeyl*, Tahir Bey Matbaası, Kostantiniye, 1316 (1898/1899, 1900/1901).

Fatma Aliye, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*, Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, İstanbul, 1317 (1899/1900, 1901/1902).

Fatma Aliye, *Tedkîk-i Ecsâm*, Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, İstanbul, 1317 (1899/1900, 1901/1902).

Fatma Aliye, *Enîn*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1328 (1910, 1913/1914).

Fatma Aliye, *Târîh-i Osmani'nin Bir Devre-i Mühimmesi-Kosava Zaferi*, Ankara Hezimetî, Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1331 (1912/1913, 1915/1916).

Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1332 (1913/1914, 1916/1917).

1.3.3. Gazete ya da Dergilerde Yayımlanmış Yazılar

Fatma Aliye, “Namdaran-ı Zenan-ı İslâmiyan”, *Ma'lûmat Gazetesi*, 5 Safer 1317 (15 Haziran 1899)-10 Şevval 1318 (2 Şubat 1901).

Fatma Aliye, “İstila-yı İslâm”, *Musavver Fen ve Edebiyat Mecmuası*, 29 Şevval 1317 (1 Mart 1900)-17 Mayıs 1318 (28 Mayıs 1902).

1.3.4. Basılmamış Eseri

Fatma Aliye, *Tezahür-i Hakikat*, Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Kitapları, No: 123.¹⁷⁷

1.3.5. Yarım Kalmış Çalışmaları

Sabiha.¹⁷⁸

Ulüvv-i Cenab.¹⁷⁹

1.3.6. Makaleleri

Mütercime-i Meram, “Varaka-i Mahsusa”, *Tercümân-ı Hakikat*, 26 Receb 1307/1890, s. 5.

¹⁷⁷ Fatma Aliye Hanım hayattayken basılmayan bu çalışma 2016 yılında sadeleştirilerek basılmıştır. Bkz. Fatma Aliye Hanım, *Tezahür-i Hakikat*, sad. Ali Utku-Mukadder Erkan, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016.

¹⁷⁸ Basılı olmayan, yazma hâlinde bulunan yarım kalmış bir tiyatro eseridir. Taksim Atatürk Kitaplığı, Fatma Aliye Hanım Evrakı, 2 numaralı defter.

¹⁷⁹ Basılı olmayan, yazma hâlinde bulunan yarım kalmış bir eseridir. Taksim Atatürk Kitaplığı, Fatma Aliye Hanım Evrakı, 8 numaralı defter.

Mütercime-i Meram'ın Mektubu, *Tercümân-ı Hakikat*, 1307/1890, s. 5-6.

Fatma Aliye, "Mebhas-ı İmlâ", *Tercümân-ı Hakikat*, 1308/1891, s. 6.

Fatma Aliye, "Mevadd-ı Fenniyye: Mebhas-ı İmlâ", *Tercümân-ı Hakikat*, 1308/1891, s. 5-6.

Fatma Aliye, "Üss-i İmlâ Hakkında", *Tercümân-ı Hakikat*, 11 Cemaziyelevvel 1308/1890, s. 6.

Fatma Aliye, "Üss-i İmlâ Hakkında", *Tercümân-ı Hakikat*, 12 Cemaziyelevvel 1308/1890, s. 7.

Fatma Aliye, "Üss-i İmlâ Hakkında", *Tercümân-ı Hakikat*, 13 Cemaziyelevvel 1308/1890, s. 6-7.

Fatma Aliye, "Üss-i İmlâ Hakkında", *Tercümân-ı Hakikat*, 14 Cemaziyelevvel 1308/1890, s. 6.

Mütercime-i Meram, "Varaka-i Mahsusa", *Tercümân-ı Hakikat*, 19 Receb 1308/1890, s. 5.

Mütercime-i Meram, "Varaka-i Mahsusa", *Tercümân-ı Hakikat*, 30 Receb 1308/1890, s. 5.

Fatma Aliye, "İlk Mektep", *Tercümân-ı Hakikat*, 1309/1891, s. 6-7.

Fatma Aliye, Ahmed Midhat'a yazılmış bir mektup, *Tercümân-ı Hakikat*, 1309/1892, s. 5-6.

Fatma Aliye, "Bas Bleu'lardan İbret Alalım", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1313/1895, s. 2-3.

Fatma Aliye, "Madame Montagu", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 27 Rebiülevvel 1313/1895, s. 1-4.

Fatma Aliye, "Madame Montagu", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 30 Rebiülevvel 1313/1895, s. 1-4.

Fatma Aliye, "Meşahir-i Nisvân-ı İslâmiyeden Biri: Fâtıma Binti Abbâs", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 7 Rebiülahir 1313/1895, s. 3-4.

Fatma Aliye, "Meşahir-i Nisvân-ı İslâmiyeden Biri: Fâtıma Binti Abbâs", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 11 Rebiülahir 1313/1895, s. 2-3.

Fatma Aliye, “Talim-i Terbiye-i Benat-ı Osmaniye”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1313/1896, s. 1-2.

Fatma Aliye, Başlık yok, “Hüsn ü Ân” makalesinin eleştirisi, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1313/1895, s. 1-2.

Fatma Aliye, “Eslaf-ı Nisvân: Arap Kadınları”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1314/1896, s. 1-3.

Fatma Aliye, “Eslaf-ı Nisvân: Kadim-i Frenk Nisvânı”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1314/1896, s. 1-2.

Fatma Aliye, “Eslaf-ı Nisvân: Yunan Kadim-i Nisvânı”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1314/1896, s. 1-2.

Fatma Aliye, “Eslaf-ı Nisvân”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 13 Cemaziyevvel 1314/1896, s. 1-2.

Fatma Aliye, “Eslaf-ı Nisvân”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 8 Cemaziyevvel 1314/1896, s. 1-3.

Fatma Aliye, “Nisvân-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 12 Receb 1314/1896, s. 5-6.

Fatma Aliye, “Nisvân-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 19 Receb 1314/1896, s. 2-3.

Fatma Aliye, “Makbule Leman”, *Tercümân-ı Hakikat Nüsha-i Fevkaledesi*, 1315/1897, s. 28-29.

Fatma Aliye, “Şebabet”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1316/1898, s. 1-2.

Fatma Aliye, “Valide”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1316/1898, s. 1-2.

Fatma Aliye, “Zevce”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1316/1898, s. 3-4.

Fatma Aliye, “Ziya-i Esefengiz”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1316/1898, s. 1-2.

Fatma Aliye, Başlık yok, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1 Şaban 1316/1898, s. 1-2.

Fatma Aliye, Başlık yok, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 11 Cemaziyevvel 1316/1898, s. 1-2.

Fatma Aliye, Başlık yok, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 16 Şaban 1316/1898, s. 2.

Fatma Aliye, “İlm ile Cehl”, *İnkılab*, 1327/1909, s. 1-2.

Fatma Aliye, “İnsaniyet”, *Ümmet*, 1327/1909, s. 9-11.

Fatma Aliye, “Terbiye-i İctimaiyye”, *İnkılab*, 1327/1909, s. 113-115.

Fatma Aliye, “Terbiye-i İctimaiyye”, *Mahasin*, 1328/1910, s. 738-742.

Fatma Aliye, “Nafia Hazretlerinin Nazar-ı Dikkatine”, *Kadınlar Dünyası*, 1331/1913, s. 6-7.

Fatma Aliye, “Kadınlık Letafat Demektir Makalesine Cevap”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1331/1913, s. 1-2.

Fatma Aliye, “Hilal”, *Servet-i Fünun Mecmuası*, 1333/1915, s. 34-35.

1.3.7. Yabancı Dillere Çevrilmiş Eserleri

Alihe Hanoum, *Les Musulmanes Contemporaines*, çev. Nazime Rouke, Paris: Alphonse Lemerre, XIII, Paris, 1894, 201 s.

Fatma Alie, *Les Femmes Musulmanes*, çev. Madam Olga de Labedeff, Paris, ty. 139 s.

Fatma Aliye, *Qudî, La Joueus de Luth*, çev. Gustave Seon, İstanbul, 1900, 190 s.

Fatma Aliye, *Ta'ribu-i Nisa el-Müslimîn*, Matbaa-i Cemayel el-Fünûn, Beyrut, 1309/1891-1892, 186 s.

İKİNCİ BÖLÜM: FATMA ALİYE HANIM'IN FELSEFİ GÖRÜŞLERİ

2.1. Fatma Aliye Hanım ve Felsefe

Bir medeniyet oluşturan Osmanlı kültürü *hakikat merkezli* bir kültürdür, hakikat amaçlandığı zamansa *Varlık* hakkında anlama ve yorumlama faaliyetine girilir. Bu faaliyet siyasi ve toplumsal istikrar olduğunda mümkündür. Bunalımlı durumu bir an evvel değiştirme ve ayakta kalabilme amaç edinildiğinde *siyaset* odaklı düşünme *hakikat* arayışının önüne geçebilir.¹⁸⁰ Batı karşısında birçok açıdan geri kalmış ve çökmek üzere olan İmparatorluk'ta bu kötü gidişatı durdurmak ve devleti kurtarmak için atılan ilk adım olan, 1839 Tanzimat Fermanı'yla beraber Batı medeniyetinin etkilerine açılan Osmanlı İmparatorluğu, Batı'nın siyasî, edebî ve felsefî birikimini tanımada Fransa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerin büyük rolü olmuştur. Şinasi¹⁸¹ (1826-1871) Tanzimat'ın mimarlarından M. Reşid Paşa (1800-1858) tarafından Fransa'ya gönderilen önemli bir simadır. Paris'e ikinci gidişinde Ernest Renan'la (1823-1896)¹⁸² tanışan ve onunla çeşitli defalar görüşen Şinasi, bu pozitivist filozofa ait fikirleri Fontenelle, Voltaire, Montesquie ve Conceret'inkilerle birlikte *Tasvîr-i Efkâr* adıyla tek başına çıkardığı gazetede popüler seviyede yaymaya çalışmıştır.¹⁸³ 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle Tanzimat dönemi ikinci safhaya girmiştir. "Müslümanlığı tebası arasında güçlendirmeye çalışan İkinci Abdülhamid, 'Batıcılığı' Batı'nın idari sistemini, tekniğini, özellikle askerî örgütlenmesini ve eğitim sistemini alma şeklinde anlamış; bu amaçla Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye'nin programları geliştirilmiş, okullarda bilgili bir kuşak yetiştirilmiştir."¹⁸⁴

Yaşadığı dönemin sorunlarına duyarsız kalmayan Fatma Aliye Hanım'ın felsefî görüşlerine, ona göre "Felsefe nedir ve filozof kimdir" sorularını sorarak başlamak yerinde olur.

¹⁸⁰ İhsan Fazlıoğlu, "'Ben'in Tarihi' ile 'Tarihteki Ben' Çatışmasında Ahmed Cevdet Paşa Okulu Başarısız mı Oldu?", *Notlar 9, Babasının Kızı: 70. Ölüm Yılı Dönümünde Fatma Aliye Hanım*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2008, s. 38.

¹⁸¹ İbrahim Şinasi (1826-1871). Gazetesi *Tasvîr-i Efkâr*'ın ilk sayısı 29 Zilhicce 1278'de (27 Haziran 1862) yayımlandı. Alim Karaman, "Şinasi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, C. 39, s. 166.

¹⁸² Ernest Renan (1823-1892): Fransız şarkiyatçısı, dil âlimi, tarihçi ve edip. *L'Avenir de la science: Pensées de 1848* (Bilimin Geleceği: Düşünceler) adlı kitabını 1890'da yayımladığında yalnız ilme ve akla inandığını ortaya koydu: "İlim bir dindir, bundan sonra simgeleri yalnız ilim yapacak, insanlığın sorunlarını sadece ilim çözebilir." Faruk Bilici, "Renan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, C. 34, s. 568-571.

¹⁸³ Kutluer, "Batılılaşma", C. 5, s. 153.

¹⁸⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 15.

2.1.1. Felsefe Nedir?

“Felsefe nedir?”in cevabını Fatma Aliye Hanım şöyle verir: “Geçen mektubumda bahsetmiştim ya. Artık ben her gördüğüm ve işittiğimin şeyi bir ders makamına koyup onunla zihnimi meşgul ederek birtakım *hakikat*ler çıkarmaya çalışıyor idim. Benim hâlime ve fikrime uygun gelen bu bent benim için bu hususta bir teşvik edici olmakla evvelkinden ziyade her gördüğüm şeyi tetkik ve tetebbu [derinliğine araştırma] bunlardan yaptığım neticelerden *hakikat* çıkarmaya başladım. *Felsefe* denilen şey dahi *bu değil midir?*”¹⁸⁵

Bu durumda “hakikat nedir?” diye baktığımızda “İslâm düşüncesinde bir mantık terimi olarak hakikat, düşüncenin dış dünyadaki nesnelere uygun olması durumunu ifade eder. Aynı mantıkî anlayışla hak terimi de “bir önermede hükmün gerçeğe örtüşmesi” şeklinde tarif edilmiştir. Genellikle bir şey hakkında sorulan “Nedir?” sorusunun cevabı, o şeyin *hakikatini* ve dolayısıyla tanımını ifade eder Kindî (ö. 866),¹⁸⁶ her tanımlananın hakikatinin tanımda bulunduğunu belirtir. Çünkü bir tanımda tanımlananın hem sûreti hem unsuru hem de illeti mevcuttur.¹⁸⁷

İslâm düşünce geleneğinde kendisini bir “hakikat arayıcısı” olarak gören “Gazzâlî”nin hayatını şekillendiren belki de en önemli iki özelliğini –*el-Münkîz* isimli otobiyografisi– ön plana çıkarmaktadır: a) Bilginin mahiyeti konusunda düştüğü şüpheden dolayı zihinsel buhran yaşayan ve bunu müteakip kendisini hakikat arayıcısı olarak takdim eden Gazzâlî; ve b) Epistemolojik açıdan kişisel bir tatmine ulaşip sûfi yol ile zihinsel sükûnete ermesine rağmen, İslâm ümmetinin içinde bulunduğu hâli göz ardı edemediğini öğrendiğimiz, toplumsalcı yönü ağır basan ve tecdidi kendine misyon edinen Gazzâlî.”¹⁸⁸ Arayışının sonunda ulaştığı hakikatle Gazzâlî; mütakellimler, Bâtînîler, filozoflar ve mutasavvıfları eleştiriye tâbi tutmuştur. O, mütakellimi eleştirirken, onların hasımlarının geliştirdiği argümanlara karşı yetersiz oluşları ve sünneti savunma işini eşyanın hakikatini araştırma yoluyla yaparak cevher, araz ve bunların hükümlerini araştırmaya dalmaları olarak sunmuştur.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, s. 81.

¹⁸⁶ Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî (ö. 252/866 [?]) İlk İslâm filozofu ve Meşşâî okulunun kurucusu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Kaya, “Kindî” *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kindi-yakub-b-ishak#1>

¹⁸⁷ Bkz. Mustafa Çağırıcı, “Hakikat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, C. 15, s. 178-179.

¹⁸⁸ Fehrullah Terkan, “Gazzâlî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat”, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, İSAM, 6. Baskı, İstanbul, 2018, s. 292.

¹⁸⁹ Terkan, “Gazzâlî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat”, s. 292.

Fatma Aliye Hanım'ın belirttiği hakikat arayışı olan felsefe, yaşadığı dönemde Batı'dan hızla Osmanlı'ya girmeye başlayan pozitivist, materyalist, evrimci ve ilerlemeci felsefelerin olduğu ve siyasi açıdan da Osmanlı'nın istikrarsız bir dönem ve dönemeçte olduğunu düşündüğümüzde Gazzâlî'nin yaşadığı durumla benzerlik arz ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Fatma Aliye Hanım'ın bu "hakikat arayışının" hem bireysel hem de toplumsal olarak deyim yerindeyse bir hayat memât meselesi olduğunu da söyleyebiliriz.

Daha öncede de değinildiği gibi Osmanlı düşüncesi "mütekellimûn", "mutasavvife" ve "felâsife" eliyle üç ayrı koldan ilerlemiş düşüncenin; kelâm, felsefe ve tasavvuf arasındaki sınırların giderek ortadan kalkmasıyla, yapısal değişim geçirerek yeni ve farklı bir paradigma hâline dönüşmüştür. Fatma Aliye Hanım babası Ahmed Cevdet Paşa'dan mantık, belagat ile başlayıp sonrasında *Mesnevi-i Şerife*, *Kaside-i Ber'e*, *Mukaddime* gibi eserlerin açıklamaları ayrıca Aristo-Eflâtun ile İbn Rüşd-İmam Gazzâlî felsefeleri arasında karşılaştırmaya varan dersler almıştır. Böylece klasik Osmanlı felsefesini öğrendiğini belirtebiliriz.

Fatma Aliye Hanım, Ahmed Midhat Efendi'yle mektuplaşmalarında felsefe ve filozofa dair konular hakkında da yazışmıştır. Buradan hareketle Fatma Aliye Hanım'ın filozof hakkında ne düşündüğüne bakabiliriz.

2.1.2. Filozof Kimdir?

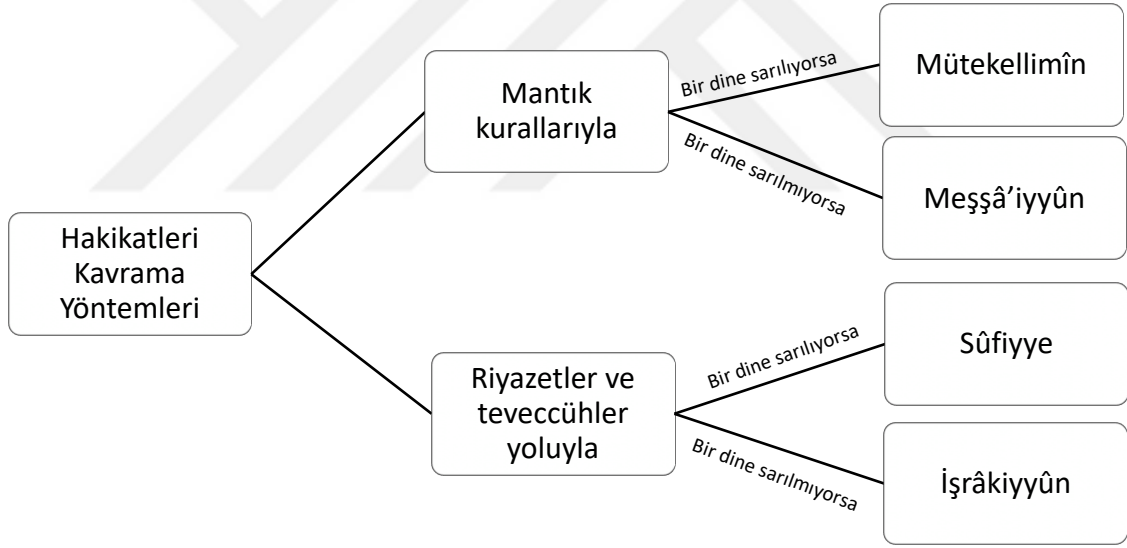
"Filozof kimdir?"e Fatma Aliye Hanım, "Bir zamanlar, filozof denildi mi, bundan dinsiz, derbeder, serseri birtakım insanlar anlayanlarımız pek çok idi. Hamd olsun, şu ilerleme dönemimizde kadınlarımız dahi şimdi bunu anlıyorlar."¹⁹⁰ diyerek felsefe ve filozofa olumsuz bakıştan rahatsızlığını dile getirirken, bunun değişiyor olmasından duyduğu memnuniyeti de ifade etmekten çekinmemiştir. Bu konuda ona yön veren yine Ahmed Midhat Efendi olmuştur: "Feylosofi henüz bizim halkımızca mechûlattan olup feylosof yâ kâfir yâ pejmürde bir herif zannolunduğundan evvel emirde bir 'tarîf-i mâhiyet felsefe' yazılmalı. ... Lakin yine derim ki bizde henüz feylosofi yazacak zaman gelmemiştir. Bana 'sen yaz' der iseler cesâret edemem. Bunu da bilerek ona göre düşününüz..."¹⁹¹ diyerek bu konu hakkında uyarılarını yapar. Bu ifadelerin arka planında

¹⁹⁰ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* [*Filozofların Biyografileri*], sad. Ali Utku-Uğur Köroğlu, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006, s. 85.

¹⁹¹ Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, s. 140.

Gazzâlî'nin felsefeye ve filozofa bakışının, dönemin felsefeye karşıt olan insanları üzerindeki etkisi var gibidir.

Fatma Aliye Hanım'a göre şeylerin hakikatleri, hâlleri ve niteliklerini kavramak için iki yöntem vardır. Birincisi, mantık kurallarına göre söz söylemek ve düşünmektir. Bu yola girmiş olanlar, eğer bir dine sarılıyorsa, bunlara “mütakellimîn” denilir. Sarılmıyorsa, “Meşşâ'ıyyûn” denilir. İkincisi, riyazetler ve teveccühler yoludur. Bu yola girmiş olanlara bir dine sarılıyorsa, “sûfiyye” sarılmıyorsa “işrâkiyyûn” denilir. Bunların ikisi de kalp aynalarını tasfiye ederek, ilahî sünûhata mazhar olmak üzere ruhani âleme teveccüh etmiş olurlar. Hak dine sarılmış olanların kalp aynaları düzgün ve sarılmayanların aynaları çarpıktır.¹⁹² Klasik İslâm düşüncesinin Fatma Aliye Hanım üzerindeki etkisi onun bu ifadelerinde kendisini gösterir. Bu ifadeleri şu şekilde gösterebiliriz:

Fatma Aliye Hanım, Ahmed Midhat Efendi'nin de belirttiği gibi on beş on altı yaşlarındayken okuduklarında, anladıkları artık daha başkadır. Yaşı ilerledikçe felsefe merakı artar, bu merak ona tüm diğer zevklerden daha üstün gelir.¹⁹³ O, öğrenmeye

¹⁹² Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*, s. 85.

¹⁹³ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 81.

meraklı kişiliğiyle felsefenin alanını oluşturan bilimler konusunda da gayret gösterir.¹⁹⁴ Bu merak ve araştırma neticesi felsefeyle ilgili iki kitap kaleme almıştır. Bu iki kitap Fatma Aliye Hanım'a felsefeyle ilgili kitap yazan ilk kadın olma özelliğini de beraberinde getirmiştir.¹⁹⁵ Ahmed Midhat, Fatma Aliye Hanım'a, fazıl, feylozof, hâkim kızım ... gibi unvanlarla hitap ettiği hâlde onun felsefeyle uğraşmasına pek sıcak bakmamıştır. 10 Kânûn-i Sâni 1311/22 Ocak 1896 tarihli mektupta Fatma Aliye Hanım'a felsefeyle uğraşanların hem mağlup hem galip olduklarını, bu sebeple felsefeden uzak durmasını tavsiye etmiştir.¹⁹⁶ Fakat Fatma Aliye Hanım'ın ısrarlı tavrı karşısında, felsefe tarihi yazmasını tavsiye etmiş ve bu konuyla ilgili olarak da, "Bendenizce tarih-i felsefe maa't-terâcim yazılmalıdır. Hem de siz yazmalısınız. Siz yazmalısınız ki *Mecmua-i Fünûn*'a derc eyledikleri şey ile sizin yazdığınızın farkı görülsün. Görülsün de zamandaki ve ehl-i zamandaki terakkinin derece-i azîmesi anlaşılsın."¹⁹⁷ diyerek felsefeyle ilgili ona bir yön tarif eder. "Fâzılam! Bugünkü tezkirenizi ve mukaddime ile rûh bahsi defterlerini getiren ağa bendeniz tam Beykoz'da vapura binerken bana tesadüf eyledi." diye başlayan mektubuna "Şimdiki hâlde bilmek istediğim şey, ne yazmak istediğiniz meselesinden ibarettir. Merâmınız nedir? Feylosifiden bir kitap yazmak! Değil mi? Bu kitabı ne maksad üzerine yazacaksınız? *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'yi mi yazmak istiyorsunuz? Hâsılı gaye ne ise mevzûu dahi ona uydurmak lazım gelir. Bunun için dahi evvela bir plan yapmalısınız. Hatta o planı bendenize dahi anlatmalısınız ki düşüneceğim şeyleri ona göre düşüneyim." diyerek Fatma Aliye Hanım'a tam olarak ne yapmak istediğini sorar.

Ardından bu konuyla ilgili olarak kendi ön bilgisini sıralar:

"Kulunuz pek çok kütüb-i felâsife okudum. Ez-cümle Ogüs Kont'un Filozofi Pozitivist Dersleri'ni ki beş, altı cilttir. Böhner, Şopenhavr, Paskal, Spinoza falan hepsi ile baş patlattım. Bu kitapların cümlesinde ne gördüm biliyor musunuz? Başlangıçları muhayyir-i ukûl [akıllara şaşkınlık] olacak derecelerde muntazam ve müdekkikâne [ineden inceye araştırılmış] olduğu hâlde sonları güdük! Yani kendilerince matlûb [istenilen] olan netâyice [sonuçlara] varamayarak kitapları ve

¹⁹⁴ Duygu Oylubaş, *Fatma Aliye Hanım'ın Düşünce Dünyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2014.

¹⁹⁵ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife [Filozofların Biyografileri]*, s. 7; Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm [Cisimlerin İncelenmesi]*, sad. Ali Utku-Arzu Ekinci, Çizgi Kitabevi, Konya, 2009, s. 7.

¹⁹⁶ Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, s. 334.

¹⁹⁷ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 150.

onlara nazaran meslekleri de kös güdük. Haydi ‘akîm [sonuçsuz/beyhude]’ diyelim. Yani ciltler dolusu mevâddı-ı kesîreyi [birçok maddeyi] bize okuttukları hâlde kitap bittikten sonra ‘işî nereye bağladı’ diye düşündüğümüzde hiçbir yere bağlamamış olduğunu hükme mecbûruz. Lakin bunlarda hiç olmaz ise maksûda giriş gâyet muntazam olup sizin kitabınızda dahi bu intizâm bulunmalıdır. Sâye-i hikmet-i İslâmiyede siz netâyici dahi akîm bırakmaya bilirsiniz.”¹⁹⁸

Ahmed Midhat Efendi Batı felsefecilerinin iyi başlayan kitaplarının birçok teferruatla doldurulduğunu ve bu anlatılanların bir sonuca bağlanmadan bırakıldığını fakat onların bu güzel girişleri ve düzenlerini göz önünde bulundurarak çok daha güzel şeyler ortaya konulabileceğini belirtir. Fatma Aliye Hanım’a yapacağı işin İslâmî olmasından dolayı mutlaka bir sonuca bağlanıp ortaya güzel bir çalışma çıkacağını söyler.

“Bugün şu saatte bendenizde olan fikre göre biz evvel-be-evvel kitabınızın planı ile iştigâl edelim: İşte ben size bir plan teklif edeyim. Bana evvelâ onun hakkındaki mutâlaanızı yazınız. Ne yapayım sizi feylosofiden men etmek istediğim hâlde kabul etmediğinizden bâri refâkate bulunayım.”¹⁹⁹

Daha sonra kendisine gönderilen taslağa ilişkin Fatma Aliye’den yine bir mektup almış olmalı ki:²⁰⁰ “Feylosofî üzerine yazı yazmaktan maksadınızın ne olduğunu şimdi anladım. Evvel anlamadığıma sebep iki kitabı bir zannettiğim kazıyyesi olmuştur. Demek oluyor ki terâcim-i ahvâl başka ve maddiyyûnu red başka bir kitap olacaktır.” diyerek açıklama getirir.

Bu kitaplardan ilki olan *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* [Filozofların Biyografileri], yazıldığı dönemi göz önünde bulundurduğumuzda “felâsife kelimesinin eserin başlığında kullanılması, hikmet ve felsefe terimleri arasında süregelen çatışmanın ‘felsefe’ lehinde dönüşümüne işaret etmektedir.”²⁰¹ Klasik Osmanlı düşüncesinin ön planda olduğu eserde Greko-Romen felsefesiyle ve İslâm felsefe ve kelâm geleneğinin tarihi anlatılır.

¹⁹⁸ Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım Fatma Aliye’ye Mektuplar*, s. 140.

¹⁹⁹ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 140.

²⁰⁰ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 142.

²⁰¹ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* [Filozofların Biyografileri], Sunuş, s. 7.

2.2. Fatma Aliye Hanım'ın Felsefeye Dair Eserleri

2.2.1. *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*

Fatma Aliye Hanım'ın felsefî içerikli ilk çalışması *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'dir (Filozofların Biyografileri). Bu eser, Türkçede felsefe konularında bir kadın tarafından kaleme alınmış ilk eser olma özelliği taşır. İsminden de anlaşılacağı üzere filozofların biyografilerinden bahseden bu çalışmasında Fatma Aliye Hanım, daha çok kelâm ekollerine, meşhur kelâmcıların biyografilerine ve bazı kelâmî meselelere ilişkin tartışmalara yer vermiştir. Bu nedenle eser muhteva açısından daha ziyade kelâm kitabı özelliği taşımaktadır.²⁰²

Eser ana hatlarıyla iki bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde Yunan filozofları ve Meşşâiyyûn yani İslâm filozoflarından; ikinci bölümde mütekellimînden bahseder. Yunan filozofları ve Meşşâiyyûn kısmı eserin üçte birini; mütekellimînden bahseden kısmı ise üçte ikisini tutmaktadır. Fatma Aliye Hanım kitabında felâsifenin iki mesleğe (tarik-i nazar ve tarik-i tasfiye) ayrıldığını ve her bir mesleğin, kendi içinde, bir dine (vahye) bağlı olup olmaması yönünden de ikiye ayrıldığını söylemektedir.

Kitabın ilk bölümünde Tales, Pitagoras, Empedokles, Lusip (Leukippos), Demokrit gibi Sokrat öncesi Yunan filozofları, klasik dönem filozoflarından Sokrat, Platon, Aristo, Öklit, Epikür, Stoa okulu filozofları, Zenon, Poseidonius gibi filozoflar tanıtılmıştır. Ayrıca başta Plotinus, Forfiryüs olmak üzere yeni Platoncu filozoflardan da bahsedilmektedir. İslâm filozoflarından Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Bacce, İbn Rüşd, Huneyn b. İshâk gibi Meşşâî geleneğe mensup filozoflar tanıtılmaktadır.

Proclus'u, -Orphe'nin vehim ürünü öğretisine itibar ettiği için- filozof olmaktan ziyade sapıklıkta seleflerini geçmiş biri olarak tarif eder. Yine Proclus'un putperestliği ihya etmek için çalıştığını ve sihirle uğraştığını bu düşüştten sonra Yunan felsefesi ve filozoflarının tükenişe geçtiğini ve Avrupa'da [Batı'da] felsefeyi devam ettirecekler kalmadığında Allah'ın İslam milletini ortaya çıkardığını izah etmiştir. Me'mûn zamanında İslam filozoflarının ortaya çıktığını bunların ilkinin Kindî, ondan sonra en ünlülerinin Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Bacce, İbn Rüşd olduğunu belirtmiştir.²⁰³ Bu şekilde felsefenin

²⁰² Süruri, "İyi Eş, İyi Anne, İyi Müslüman: Bir Kadın Filozof Olunca...", s. 17.

²⁰³ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife [Filozofların Biyografileri]*, s. 99.

Yunan'dan İslam coğrafyasına girişini aktarmıştır ki felsefeleri hakkında ayrıntılı bilgi vermese de felsefenin seyri açısından isabetlidir.

İkinci bölüm, mütekellimîn kısmına ayrılmıştır. Bu bölümde meşhur mütekellimînden Ebû Ali Cübbâî, Ebû Hâşim, Ebü'l-Huzeyl el-Allâf, Nazzâm, İmam Eş'arî, Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Kadı Ebû Bekir Bakıllanî, Kadı Abdülcebbâr, Ebü'l-Meâlî, Ebû İshâk Şirâzî, Cüveynî, Gazzâlî, Zemaşerî, Şehristânî, İmam Fahrüddin er-Râzî, Mâtürîdî gibi hem Mutezilî hem de Eş'arî ve Mâtürîdî ulemanın biyografilerine yer verilmiştir.

Fatma Aliye Hanım, İslâm filozofları ve mütekellimîn hakkında şöyle bir uyarıda bulunur: “Özellikle bir İslâm feylosofu işitmekle hemen saygıdeğer olduğu kanısına kapılıvermek ve isminin İslâm ismi olmasından onun kutsal ve mübârek bir şey bulunduğunu sanmanın ne büyük günah olacağı izaha ihtiyaç göstermez.”²⁰⁴ Bu ifadeler Gazzâlî'nin eleştiriye tâbi tuttuğu filozoflara işaret eder gibidir.

Mütekellimînin meseleleri ayet ve hadislere göre açıkladığını belirttikten sonra onların birçok fırkaya ayrıldığını söylemiştir. Asr-ı saadette şüphelendikleri meselelerin cevaplarını bizzat Peygamber'den öğrenerek şüphelerini giderdiklerini ancak “Resûl-i Ekrem'in vefatıyla ilâhî vahiy kesilerek, şüphenin halli içtihadla kalmış idi. Ashâb-ı Kirâm rey ve içtihatlarıyla amel etmeye mecbur oldukları için, tabii olarak aralarında bazı ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Ancak Ashâb-ı Kirâm arasında meydana gelen ihtilaf, hep ikinci dereceden şerî hükümlere dair olup, akidelere dair tartışılmazdı. ... Fakat bir gün bir adam gelip ‘Kur'an yaratılmış mıdır değil midir’ diye sorunca...” fitne kapısının açılması olarak nitelediği halku'l-Kur'ân meselesinin tartışılmaya başladığını belirtmiştir. Peygamberimizin, “Asırların en hayırlısı benim asrımdır ve sonra onu takip eden asır ve sonra onu takip eden asır.” sözü mucibince hicrî ikinci yüzyıldan sonra ihtilaflar giderek dallanıp budaklanmış; “Şeriate tâbi olunuz ve bidatte bulunmayınız, çünkü sizden önce gelenler dinlerinde bidat gösterdiklerinden ve peygamberlerinin sünnetlerini terk edip kendi reyleriyle hareket ettiklerinden yollarını şaşırdılar ve başkalarını şaşırttılar.’ hadisine uygun şekilde Muhammed ümmeti yetmiş üç fırkaya ayrılmıştır.”²⁰⁵ diyerek meseleyi ortaya koymuştur. Ardından Ma'bed el-Cühenî, Geylân ed-Dımeşkî ve Yûnus el-Esrârî'nin ortaya çıkmasıyla yani her şeyi ilahî takdire isnatta muhalefet eylemekle “Kaderiyye” (kaderi

²⁰⁴ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife [Filozofların Biyografileri]*, s. 107.

²⁰⁵ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 109.

olumsuzlayıp inkâr edenler) zuhur edince ihtilaflar gittikçe artmış ve kible ehli fırkalara ayrılmıştır.²⁰⁶

Fatma Aliye Hanım, kible ehlinin yetmiş üç fırkaya ayrıldığını bunların yetmiş ikisinin sapık olduğunu yalnız birinin kurtulduğunu ve onun da Resûl-i Ekrem ile ashabının bulunduğu hâl üzere olan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat²⁰⁷ olduğunu belirttikten sonra büyük İslâmî fırkaları sekize ayırmıştır: Mutezile, Şia, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciyye'dir. Bu mezhepler hakkında açıklamaları şöyledir:

Cehennem Ehli Sapık Fırkalar

Mutezile

Fatma Aliye Hanım; Mutezile mezhebinin, Hasan el-Basrî'nin ders halkasına gelip "büyük günah işleme ve tekfir" meseleleri hakkında soru soran bir adama Hasan el-Basrî'den önce "el-menzile beyne'l-menziyeteyn" cevabını veren Vâsıl b. Atâ tarafından oluşturulduğunu belirtmiş, çok fazla ayrıntıya girmeden mezhebin doğuşunu anlatmıştır. Ayrıca bu görüşü benimseyenlerden bir kısmı daha sonra Rafiziliğe geçmiştir.²⁰⁸

Fatma Aliye Hanım, Mutezile'nin görüşlerini şöyle sıralamıştır: Mutezile, kıdemi Allah'ın başlıca vasfı saydıklarından Allah'ın diğer bütün sıfatlarını reddetmiş; Allah'ın kelâmının sonradan yaratıldığını (*halku'l-Kur'ân*), Allah'ın ahirette görülemeyeceğini, iyilik ve kötülüğün akılla bilinebileceğini (akıl-vahiy çatışması) savunmuşlardır. Ayrıca onlar mezheplerini akli delillerle doğrulamak için felsefenin metodunu kelâma taşımışlardır.²⁰⁹ Mutezile'nin daha sonra kendi içinde yirmi fırkaya ayrıldığını belirten Fatma Aliye Hanım bunların isimleri ve görüşleri hakkında kısa bilgiler verir.²¹⁰

Fatma Aliye Hanım, İbrâhim b. Nazzâm için, 'Kaderiyye'nin şeytanlarından olan'²¹¹ ifadesini kullanmıştır. Nazzâmiyye'nin ise Allah'ın dünyada kullarına iyiliği olmayan fiili işlemesi ve ahirette mükâfat ve eziyeti arttırıp azaltması konusunda ihtilaf ettiklerini belirtmiştir.

²⁰⁶ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife [Filozofların Biyografileri]*, s. 110.

²⁰⁷ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 107-108.

²⁰⁸ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 111.

²⁰⁹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 120.

²¹⁰ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 110.

²¹¹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 111.

Fatma Aliye Hanım'ın 'Kaderiyye'nin şeytanlarından diye tanımladığı Nazzâm (ö. 231/845), birçok alanda (dil, edebiyat, şiir alanında ayrıca fıkıh, kelâm, hadis gibi ilimlerde) zengin bir birikime sahiptir. Yunan felsefesini tetkik etmiş, Mecûsîlik, Seneviyye, Dehriyye ve Berâhime'yi eleştirmiştir. Aristo'nun bazı eserlerine reddiyeler bile yazmıştır. Hatta öğrencisi Câhiz onu, haberin ifade ettiği bilginin değeri konusundaki anlayışından dolayı; Şehristânî ise genel temayülünün ilahiyattan çok *tabiatçıların* görüşlerine yakın olduğunu söyleyerek eleştirmişlerdir.²¹² Aynı zamanda yine Câhiz'in onun hakkında, "Eskiler, 'Her bin yılda eşi ve benzeri bulunmayan bir insan dünyaya gelir.' demişler, eğer bu söz doğru ise şüphesiz ki o insan Nazzâm'dır." dediği de belirtilir. Fatma Aliye Hanım, Nazzâm'ı "Kaderiyye'nin şeytanlarından" şeklinde nitelemesinin sebebini belirtmemiştir; ancak bu, Nazzâm'ın bilgi teorisinin tam da kendi yaşadığı dönemde tekrar alevlenmesiyle ilgili olabilir. Zira Nazzâm'a göre "tamamıyla insana ait bir fonksiyon olan bilgi, duyu ve akıl yoluyla elde edilir. Haber tecrübeye dayanan bir karîne ile desteklendiği takdirde bilgi vasıtalarından sayılabilir. Bilginin elde edilmesinde duylara büyük görev yükleyen Nazzâm bu yaklaşımının tabii sonucu olarak tecrübeyi çok önemsemiştir. Ona göre "akıl, duyu ve ortaya koyduğu verilerden yararlanarak bilgiye ulaşabilir, vahiy gelmeden de hayır ve şer bilinebilir"²¹³ ki onun bu görüşleri Gazzâlî'nin epistemolojisiyle zıttır. Çünkü "aklî verilerle uyumsuz gözükse bile, akıl üstü kaynaktan alındıkları için vahyî bildirimler Gazzâlî'ye göre daha doğru ve kesindir. Kendisinin gözlem, akıl ve tecrübe yoluyla elde ettiğini söylediği bilgiler yakîniyyât skalasında bir yer bulsa da en tepede 'müşahede' yoluyla elde ettiği bilgiler bulunmaktadır."²¹⁴

Şia

Fatma Aliye Hanım, Şia'nın yirmi iki fırkaya ayrıldığını ana akımın Gulat, Zeydiyye ve İmamiyye olduğunu belirtir. Gulat da birçok fırkaya ayrılmıştır. Bunların ilki Sebeyye'dir ki kurucusu Yahudi bir dönme olan Abdullah b. Sebe'dir.²¹⁵ Diğer bir Şii fırka Ca'fer-i Sadık'ın büyük oğlu İsmail'e tâbi olanların oluşturduğu İsmailiyye'dir. Zahiri bırakıp bâtına daldıkları için bunlara Bâtiniyye de denmiştir. Ayrıca yine bunlara

²¹² İlyas Çelebi, "Nazzâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. 32, s. 466-469.

²¹³ Çelebi, "Nazzâm", C. 32, s. 466-469.

²¹⁴ Terkan, "Gazzâlî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat", s. 68.

²¹⁵ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife [Filozofların Biyografileri]*, s. 111.

“şeriatı bildiren yedi kişiye nispetle (Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed ve yedincisi Mehdi) Seb‘iyye de denir.”²¹⁶

Havâric

Fatma Aliye Hanım’a göre Havâric de birçok fırkaya ayrılmıştır. Sıffin Savaşı sonrasında oluşan hakem olayında Hz. Ali aleyhinde bulunan on iki bin kişi Tahkim fırkasını oluşturmuştur. Bunlar sahabeyi ve büyük günah işleyenleri tekfir etmişlerdir.²¹⁷ Ezârika, Tahkim olayından sonra Hz. Ali aleyhinde kötü sözler söylediler ve zina suçu dolayısıyla verilen recm cezasını kabul etmediler. Recmin hükümsüz hâle getirilmesine yine Havâric’den olan Sufriyye karşı çıkmıştır. Yine aynı fırkadan olan İbâdiyye’nin kurucusu Abdullah b. İbâd’dır. İbâdiyye büyük günah işleyenin muvahhid olduğunu ancak nimeti inkâr anlamında da kâfir olduğunu belirtmiştir. Acârîde fırkasında bazıları kaderi inkâr mevzusunda Mutezile gibi hareket etmiş ve Allah hayrı irade eder şerri ve kötülükleri istemez, demişlerdir.²¹⁸

Mürcie

Fatma Aliye Hanım, Mürcie ile ilgili olarak şunları söylemektedir: Ameli geri bırakıp “Mümine günahın zararı yok.” demişler ve beş fırkaya ayrılmıştır. Bazıları kulların fiilleri hakkında Kaderiyye ile uyumlu hareket etmişler; bazıları ise “Allah’ı bilip, O’na alçak gönüllülükle ve kalben muhabbet etmek imandır,” demişler ve dolayısıyla “Allah’ı bilip ona muhabbet besleyenin ibadetleri terk etmesi ve günahları işlemesinin kişiye zarar vermeyeceğini” belirtmişlerdir. “İblis Allah’ı bilirdi ancak kibri nedeniyle kâfir oldu.” demişler; bazıları da Allah’a “cisim isnat etmişlerdir.”²¹⁹ Mürcie hakkında başka bilgi vermemiştir ancak kurtuluşa erenlere de dâhil etmemiştir.

Fatma Aliye Hanım’a göre bahsedilen tüm bu fırkalar cehennem ehli olan sapık fırkalarlardır. Kurtulmuş olan fırka Peygamberimiz ve ashabının bulunduğu hâl üzere olan Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat fırkası olup diğer sapık fırkalardan ve bidatlerinden uzaktır.²²⁰ Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat hakkındaki görüşleri şöyledir:

²¹⁶ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife [Filozofların Biyografileri]*, s. 112.

²¹⁷ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 112.

²¹⁸ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 112.

²¹⁹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 112.

²²⁰ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 113.

Fırka-i Nâciye Olan Mezhep Ehl-i Sünnet

Fırka-i Nâciye yani kurtulmuş olan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, şeriat ve akla aykırı düşünceleri olan ve mezhepleri batıl olan sapık fırkalarla en çok da Mutezile ile mücadele etmiştir. Zira Mutezile'den önde gelen âlimler çıkmış ve kuvvetli akli deliller kullanmışlardır. Bu nedenle Mutezile'yle Ehl-i Sünnet arasında cereyan eden kimi meseleleri anlatmaya devam eder: Cübbâî'nin talebesi Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin "Üç kardeş" hakkındaki tartışmalarından ve İmam Eş'arî'nin Cübbâî'den ayrılarak Eşariliği oluşturduğundan bahseder.²²¹ İmam Eş'arî'nin zamanının sapık fırkalarıyla nasıl mücadele ettiğinden bahseder ve kurtuluşa eren fırkalardan olarak vasıflandırdığı Eşariliği, itikatta Şafiilerin uyduğu bir fırka olarak tanımlar. Nizamiye Medreselerinde olduğu gibi Osmanlı Medreselerinde de en çok Eş'arî'nin eserlerinin okunduğunu belirtir. Bu arada İmam-ı Gazzâlî'ye ve yaşadığı dönemin kargaşalı durumuna, onun *Tehafüt*'ü hangi ortamda ve nasıl yazdığına ardından Fahreddin er-Râzî'nin Gazzâlî'nin çalışmalarını nasıl devam ettirdiğinden bahseder. İmam Mâtürîdî'nin Semerkant ve civarındaki çalışmalarından bahsedip Eşarilik ve Maturidiliğin cüzi meselelerde birbirinden farklı olduğunu belirtir.²²² İmam Mâtürîdî'yi sapık fırkalardan uzak olarak tarif ederken, ondan sonraki Mâtürîdilerin aklî ve naklî deliller kullanarak kelâm ilmine daldıklarını açıklar. Mâtürîdiyye ile Eş'ariyye arasında bazı kelâmî meselelerde ihtilaflar varsa da bunların mesâil-i cüziyyede olduklarını, itikadi ana meseleler olan muazzamat-ı umur-ı diniyyede ittifak hâlinde bulduklarını söyler. Yani talî meselelerde ihtilaf varsa da ana meselelerde ittifak hâlinedirler. Buna binaen ikisi de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ve Fırka-i Nâciye'dir.²²³

Fatma Aliye Hanım dışlayıcı bir üslupla ötekileştirdiği fırkalardan sonra kurtuluşa erdirdiği yalnızca Ehl-i Sünnet'tir. Kendisi de bir Ehl-i Sünnet taraftarıdır. Peki Fatma Aliye neden böyle bir üslup kullanmıştır?

Fatma Aliye Hanım Ehl-i Sünnet haricinde olarak gördüğü Mürcie, itikadi bir fırka olarak Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp onlar hakkında fikir ileri sürmeyen, mümin-kâfir herhangi bir hüküm beyan etmeyenlere verilen bir isimdir. Abbasiler zamanında Semerkant, Buhara, Rey, Fergana coğrafyasında bulunan Mürcie'nin manevi liderleri Ebû Hanîfe'dir; bu yüzden

²²¹ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife [Filozofların Biyografileri]*, s. 116.

²²² Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 124-140.

²²³ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 150.

Mürctie denilince ilk akla gelen Ebû Hanîfe'dir.²²⁴ Ancak Eş'arî'nin yazdığı *Makâlâtü'l-İslâmiyyin* kitabındaki kurtuluşa eren/ermeyen fırkalar sıralamasıyla Fatma Aliye Hanım'ın sıralaması birbiriyle örtüşür görünmektedir. Mürctie bu yüzden sapık fırkalara dâhil edilmiş olabilir. Eş'arî'nin ilgili kitabının tam adı *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfî'l-musallîn* şeklindedir. İslam mezheplerinden Şia, Havâric, Mürctie, Mutezile, Mücessime, Cehmiyye, Zirâriyye, Neccâriyye, Nussâk ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerini genel olarak aktarılmaktadır.²²⁵ Fatma Aliye Hanım klasik İslam mezhepleri tarihinde de örnekleri olan “yetmiş üç fırka” hadisinden hareket ederken sapık fırka müntesibi veya kurucusu olarak bahsettiği kimi âlimler için “Allah onu affeylesin”, “Allah ona mağfîret eylesin” diye dua da etmiştir.²²⁶

Fatma Aliye Hanım'ın yaşadığı dönemde sosyal, siyasi ve askerî alandaki belirsizliklerin yanında Batı'dan gelen hızlı bilgi akışı ve sürekli değişen bir ortam mevcuttur. Gazzâlî'nin *Tehâfüt*'ünü “yaşadığı dönemin parçalı ve dağınık siyasi ortamında, Müslümanların eski güçlü durumlarına geri dönmeleri için siyasi iktidarla işbirliği yapması; şeriat odaklı dinî düşünceyle tasavvufu mezcetmesi ve böylece tasavvufa hem dinî hem de felsefî bir meşruiyet kazandırmaya çalışması. ... Grek felsefî düşüncesine dayalı olarak gelişen İslâm felsefe geleneğinde filozofların sunduğu metafizik düşüncelerin çoğunu dinî gerekçelerle reddetmesi ve bu düşüncelere karşı felsefî bir reddiye” olarak yazmasıyla Fatma Aliye Hanım'ın *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsîfesi*'ni yazması –içerik olarak mukayese edilemezse de– şekil olarak birbiriyle örtüşür mahiyettedir.²²⁷

Fatma Aliye Hanım'ın felsefeye dair yapmış olduğu ikinci çalışması ise *Tedkik-i Ecsâm*'dir.

2.2.2. *Tedkik-i Ecsâm*

Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm* adlı eserini 4 Ocak - 30 Mart 1900 (2 Ramazan - 28 Zilkade 1317) tarihleri arasında yazmıştır. Ayrıca eser, matbudur. 1900 yılında İstanbul'da Hanımlara Mahsus Gazete Matbaasında basılmıştır.

Fatma Aliye Hanım, eserini bölümlere ayırmıştır. Ancak bu bölümlerde konu başlıkları kullanmamıştır. Eserinde cisim (madde) kavramı üzerinde yoğunlaşmıştır.

²²⁴ Sönmez Kutlu, “Mürctie”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. 32, s. 41-45.

²²⁵ Mehmet Dalkılıç, “Eşari'ye Göre Mürctie Mezhebinin Görüşleri ve Mürctie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, İstanbul, 2004, s. 87-119.

²²⁶ Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsîfe [Filozofların Biyografileri]*, s. 121.

²²⁷ Terkan, “Gazzâlî: Hakikat Arayışı ve Teccid Arasında Bir Hayat”, s. 289.

Âlimlerin ve filozofların maddeye getirmiş oldukları tanımlar üzerinde durmuş, maddenin en küçük parçası olan atom kavramını ele almıştır. Atom kavramından sonra maddenin uygun bir yöntem ve güçle sonsuza kadar bölünebilme meselesi üzerinde durmuştur. Fatma Aliye Hanım bu eserinde Batı felsefesinin materyalizm, sofizm, idealizm gibi bazı ekollerine de değinmiştir. Batı düşüncesinin etkisi altında kalmış değişik kavramları ele alır ve bu kavramların ya tanımını yapar ya da tanımıyla birlikte tenkidini yapar. Bunu yaparken Batı düşüncesinin kavramlarıyla hareket eder ve temsilcilerinin fikirlerine yer verir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Fatma Aliye Hanım eserini başlıksız altı bölüme ayırmıştır. Bu bölümler şunlardır:

Ruh

Fatma Aliye Hanım, ilk önce “ruh” kavramını ele alır ve insanın “ben” dediğinde cismini kastettiğini belirtir. “Ben benim” dediğinde kendi varlığı hakkında bilgisi varken “Ruh nedir ve nerededir?” sorularını sorup cevap aradıklarını belirtir. Ruhla ilgili birçok emek sarf edilip bir o kadar kitap yazılıp kütüphaneler doldurulduğu hâlde bu sorunun cevabını veremediklerini, bu soruyu sormaya devam ettiklerini belirtir. Yaratıcısını ve kendisini tanımak için bir vasıtaya ihtiyacı olmayan insanın bu kadar açık ve aşikâr bir mesele yüzünden pek çok görüş farklılığının ortaya çıktığını, birçok öğretiyi ve okulların oluştuğunu belirtir. Ona göre bu öğretilerden sofistlik ile materyalizm/maddecilik birbirine zıt olan iki öğretilerdir. Bu iki zıt öğretinin ortak noktası ise sofistlerin “her şeyden şüphelenip” acizliklerini pek aşağı derecelere düşürerek; materyalistlerin ise “her şey maddededir” diyerek kendilerini pek yüksekte tutarak doğru yoldan ayrılmışlardır. Bu duruma düşmelerinin sebebi, insan kapasitesi ve aklının sınırlarını zorlayarak erişemeyecekleri şeylere erişmek istemeleridir. Oysaki “insana düşenin aczini itiraf edip Allah’ı takdis ve tesbih etmek” olduğunu belirtir.²²⁸

Fatma Aliye Hanım, ruh kavramına açıklamalar getirirken diğer yandan materyalizm eleştirisine geçer. Her şey maddidir diyen materyalistlerin maddenin esası hususunda bir şey belirtmediklerini söyler. Büchner’in *Madde ve Kuvvet* isimli eseri üzerinden eleştirilerine devam eden Fatma Aliye Hanım, Mösyö Caro’nun adı geçen eser için “Demokritos, Büchner’in eserini okusa kendi fikirlerini tanırdı.” dediğini belirtir.²²⁹

²²⁸ Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm [Cisimlerin İncelenmesi]*, s. 63-64.

²²⁹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 64.

Peki, Fatma Aliye Hanım neden eleştiriyordu materyalizmi? O, ilk çevirisi *Meram*'dan sonra, babasıyla birlikte uzun günler ve geceler süren derslerde Aristo-Eflâtun ve Gazzâlî-İbn Rüşd felsefeleri arasında karşılaştırmaya kadar ilerleyen mütalaalarda bulunmuştu, klasik Osmanlı düşüncesini tanıyordu, deyim yerindeyse bu düşüncenin tam orta yerindeydi. Fatma Aliye Hanım'ın felsefesi *hakikat* arayışıydı. Akıl ve idrak her şeyin hakikatini bilecek kadar kuşatıcı değildir; ona göre bu bilgi, ilahî ilim kapsamındaydı.²³⁰ Oysa materyalizm, her şeyi maddi sebeplere bağlayıp doğaüstü hiçbir güç tanıımıyordu. Muhtemeldir ki bu yüzden Fatma Aliye Hanım, Batı kaynaklı bu öğretiyi tıpkı Gazzâlî'nin kendi zamanındaki felsefî akımları eleştirdiği gibi eleştirmiştir.

Cisim

Fatma Aliye Hanım ruh kavramından sonra, cisim kavramının tanımına geçer ve fizik kitaplarında “his olunan şey” diye tanımlandığından bahseder. Cisimler doğal cisim ve matematiksel cisim olarak ikiye ayrılmıştır. Doğal cisim, gördüğümüz ve dokunduğumuz, katılığını ve yumuşaklığını hissettiğimiz cisimdir. Matematiksel cisimler ise doğal cismin hacmi yani onun işgal edip doldurduğu boyuttur.

Filozofların cisimleri tanımlaması ise “Yalın cisimler duyular açısından olduğu gibi gerçekte de tek bir bitişiklik olarak heyûlâ ve sûretin bileşimidir, bu cisimler gözlemlendiğinde uzunluk, derinlik ve genişlik olarak uzamı olan bir töz olarak görünür.” ve buna cisimler sûret denir. Böyle düşünenlerin cisimlerin sonsuza kadar bölünebildiğini düşündüklerini bunların da Meşşâiyyûn ve İşrâkîyyûn olarak iki grup olduğunu belirtir.²³¹

Meşşâîler ve İşrâkîlerin konuyla ilgili görüşlerini aktarır. Meşşâîlere göre “sûret gibi heyûlâ da tözdür ve sûret, heyûlâya girerek onunla birleştiği için heyûlâya madde ve mahâl de denir.”²³² İşrâkîlere göre ise “bu cisimler gerçekten bitişik olup onlarda çok sayıda parça yoktur, bilkuvve bölünürler ve bölünemeyecek bir sınırdadır durmazlar. Ancak madde cismin özü olduğu hâlde şekilleri kabul etmemesi bakımından ona heyûlâ ve bu miktarlara da sûret denilir.”²³³ diye belirtmiş ancak heyûlâ ve sûret hakkında detaylı bilgi vermemiştir.

²³⁰ Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm [Cisimlerin İncelenmesi]*, s. 65.

²³¹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 68.

²³² Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 68.

²³³ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 68.

Heyûlâ, İslâm felsefesinde de Aristo felsefesi kanalıyla üzerinde durulmuş bir terimdir. İlk İslam filozofu Kindî'nin (ö. 252) tarifine göre heyûlâ “sûretleri taşıyan, edilgin, cevherî güç”tür. Kindî bu kavramı bilhassa duyulur âlemi temellendirirken kullanmıştır. Bir varlığı cisim ve duyulur kılanın onun heyûlâsı olduğunu belirtmiştir. Metafizik âlem ise duyularla algılanmayan, dolayısıyla heyûlâsı olmayan varlıklar alanıdır. Bu varlıklar metafizik ilminin konusudur ve akılla bilinir.²³⁴

Meşşâilere göre, eğer bir madde uygun bir yöntem ve kuvvetle bölünürse o maddenin şekli bozulur, madde yok olur. Çünkü şekil ve madde ayrılmaz bir bütündür. Ayrıca maddenin bölünmesinden sonra ortaya çıkan diğer iki madde de yoktan var olmuş olur. Bu ise batıldır diyerek İşrâkî ekolünü reddetmişlerdir. İşrâkîler göre ise madde bölündüğünde maddeye ait şekil bozulur ve yerine başka iki şekil oluşur. Ancak, maddenin tümünden yok oluşuyla yalnız bir bölümünün yok oluşu arasında fark vardır. Çünkü bölünmeden dolayı meydana gelen parçalar, ilk maddenin özelliklerini taşır. Sadece şekil olarak değişmiştir. Mesela bir sivrisinek iğnesini denize batırarak denizi ikiye bölse bu denizin tamamen yok olacağı anlamına mı gelir? Sadece iki yeni deniz şekli oluşur, diyerek Meşşâileri eleştirmişlerdir.²³⁵

Atom

Materyalistlerin yani maddecilerin asıl öğretisi atomizm ekolüdür ve öğretilerinin tarihsel seyrine bakıldığında Demokritos'tan beri çok fazla bir değişiklik olmamıştır. Filozofların bir kısmına göre cisimler cüzlerden (parçalardan) meydana gelmiştir. Bu şekilde düşünenlerin ise iki kısma ayrıldığını belirtir: Birincisi Demokritos'un ifade ettiği atomizm ekolüdür. Bu ekole göre “cisimler sağire-i sulbeden (bölünmez en küçük parçadan) oluşmuştur. İkincisi ise “cüz'ün lâ yetezezâ” ekolüdür ki bu ekol Avrupa'da “monodoloji” diye tanınmıştır. Bu ekole göre “cisimler cüz'ün lâ yetezezâdan (parçalanmayan parça olan atomdan) oluşmuştur. Bunlara göre cisimler fiilen, vehmen ve ferden bölünmesi mümkün olmayan cüzlerden oluşmuştur.²³⁶ Ardından atom, cüz'ün lâ yetezezâ ve monodoloji ekolünün tarihî seyrinden bahsederek bu ekollerin temsilcilerine yer verir. Aslında ekollerin isimleri farklı olsa bile savundukları şeyin aynı olduğunu belirtir. Fatma Aliye Hanım'a göre materyalistler, nice asırlardan beri var olan atomizm

²³⁴ Osman Karadeniz, “Heyûlâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 17, s. 294-295.

²³⁵ Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm [Cisimlerin İncelenmesi]*, s. 70.

²³⁶ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 72.

felsefesinin çerçevesini değiştirmemişler sadece malûmât-ı ilmiyye ile zenginleştirmişler ve yeni bir Şey ortaya ıkarmamışlardır.²³⁷

Fatma Aliye Hanım, parçalanmayan parça konusundan sonra taksim ile ęayrinnihaye ekolü üzerinde de durur. Bu ekole göre cisimler sonsuza kadar bölünebilir. Taksim ile ęayrinnihaye ve cüz'ün lâ yetecezzâ taraftarları arasındaki tartışmalara da değinir. Sonsuza kadar bölünebilmeyi savunanlara göre “cisimler sonsuza kadar bölünebilir. Biz, bir cismi böldüğümüzde parçalanmayan cevherin her iki parçada da aynı etkiye sahip olması gerekir. Eğer cevher, her iki parçada da aynı etkiye sahip değil ise karışmış ya da kaybolmuştur. Bunun da olması mümkün değildir.” diyerek cüz'ün lâ yetecezzâ ekolünü reddetmiştir.²³⁸

Őeklin maddenin bir parçası olduğunu savunanlar ile maddenin bölünmez parçacıklardan olduğunu savunanlar arasında da tartışmalar olmuştur. Fatma Aliye Hanım'a göre, bir cismin hem parçalara sahip olması hem de bölünmez olduğunu savunmak birbirine zıddır. İnsan zihni bunu kabul edemez. Ve Eflâtun'un “Cisimler bölüne bölüne yok olup hayal (imgesel) olurlar.” sözüne değinerek, insanın âciz olduğunu itiraf etmesi gerektiğini belirtir. Çünkü Allah, sınırlı olan akıllarımızla erişebildiğimizden çok daha yücedir. Ona göre bazı Şeylere akıl erdireyim derken insan yoldan çıkıp sapıtabilir. Bu yüzden aklımızın ermediği yerde bir olan Allah'a sığınıp O'na yönelmeliyiz.²³⁹

Varlık

Fatma Aliye Hanım, eserinde materyalizm, sofizm, idealizm ve vahdet-i vücûd felsefelerinin varlık anlayışlarına değinir. Bu ekoller hakkında bilgi verirken zaman zaman da eleştirisini sunar. Materyalistlerin, insan bedeninin mükemmel bir makine olduğunu ve makine gibi çalıştığını düşündüklerini, mahiyeti bilinemediği için ruhu ve metafiziksel alanı inkâr ettiklerini açıklar. Ancak, Fatma Aliye'ye göre materyalistler, maddenin de mahiyetini tam olarak açıklayamadıklarından böylece kendi savundukları düşünceleriyle çelişkiye düşmüşlerdir.²⁴⁰

Materyalizmin çok mesafe kat ettiğinden Őikâyetçi olan Fatma Aliye Hanım'a göre, insana akıl verilmiş ancak bu akıl bazı Şeylerin hakikatini anlayacak kadar sınırsız değildir, dolayısıyla aklımız ermiyor diye özellikle ruhaniyeti ve metafiziği inkâr edemeyiz. Fatma

²³⁷ Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm [Cisimlerin İncelenmesi]*, s. 73.

²³⁸ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 74.

²³⁹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 78.

²⁴⁰ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 79.

Aliye Hanım, sofistizm üzerinde de kısaca durur. Sofistlerin eşyanın hakikatinden şüphe ederek eşyayı inkâr etmelerinden bahseder. Fatma Aliye Hanım'a göre sofistlerin bu şekilde düşünmeleri ise onları "sırat-ı mustakim"den ayırmıştır. Sofistler, suya sokulan değneğin kırılmış gibi gözükmelerini örnek vererek "başka şeylerde de aldanmadığımızı nereden bilelim" diyerek her şeyden şüphelenmişlerdir. Ayrıca "rüyada mevcut olmayan cisimler görüyoruz. O bir hayalden ibaret ise o yanılgıda dahi öyle bir hayale kapılmadığımızı nereden bilelim" diyerek düşüncelerini yaymak istemişlerdir. Fatma Aliye Hanım'a göre rüyada olmayan şeyleri görmek, dünyadaki şeylerin olmadığı anlamına gelmez. Ona göre bu meseleyi çözmek için uyku ve uyanıklık arasındaki farkı iyi kavramak gerekir.²⁴¹ Fatma Aliye Hanım, sofistlerin üç gruba ayırdıklarını belirtir. Birincisi "dogmatizm"dir ki bunlara göre hiçbir şey yoktur. İkincisi "agnostizm"dir ki bunlar da her şey için bilmem diyen gruptur. Üçüncüsü ise "subjektivizm"dir. Bu gruba göre her şey itikada bağlıdır. Bu gruplar Avrupa'da ise "idealist" ve "egoist" adı altında şöhret kazanmışlardır.²⁴² Bu grupların içinde en önemlisi idealistlerdir. İdealistlere göre, gördüğümüz şeyler mevcut değildir. Var olan her şey, zihin ve onun idealarından ibarettir. İdealizmi savunanlar hiçbir şeyden anlamayan kaba insanlardan olsalar onlara "deli" denilebileceğini belirtir. Ancak idealistlere "deli" demek mümkün değildir. Çünkü bu insanlar ilim ve fende birçok keşifte bulunarak ilim ve fenne büyük hizmetleri olmuştur. Bu yüzden Fatma Aliye Hanım'a göre, idealistlerle uğraşmak kolay değildir. Ancak yine de onları ıslah etmek için bir şeyler söylemek istediğini belirtir.²⁴³

Fatma Aliye Hanım'a göre; "eğer bir şeyden uyarı geliyorsa ve o uyarıyı aldıktan sonra cismin şekli beynimizde beliriyorsa o cisim vardır. Mesela ne zaman gökyüzünde ay'ı görsem onun varlığına inanırım. Çünkü Cenâb-ı Halık'ın beynimiz ve ruhumuzda meydana getirdiği gerçek algılama öylesine güçlüdür ki biz bu gerçekten başka bir şey tanımıyoruz. İnsan beyni ve ruhu arasındaki bu ilişki, dıştan gelen her türlü uyarıyı biçimlere, şekillere ve algılamalara dönüştürmektedir. Bu nasıl oluyor, gerçek anlamda bunu bilemiyoruz. Ancak bu tesirin mevcut olduğundan emin olmalıyız. Çünkü tecrübeler bize bunu ispatlamıştır. Dışarıdan gelen etkiye karşı vücudumuz tepki verir ve onu algılar. Bir köpek beni gördüğünde havlar ve benim mevcudiyetimi kabul etmiş olur. Çünkü beni

---

²⁴¹ Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm [Cisimlerin İncelenmesi]*, s. 80.

²⁴² Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 79.

²⁴³ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 80.

görünce köpeğin zihninde bedenim belirmiş oldu. En bayağı hayvan bile kendinden başka cisimlerin olduğunu bilir.”²⁴⁴

Fatma Aliye Hanım’a göre, aklın zihinde iz bırakmasıyla ruhun zihinde şekillendirilmesi arasında hakiki bir münasebet aramaya gerek yoktur. Akılda ortaya çıkan gerçek ve iz bırakmanın ruhta sûretler meydana getirdiğini bilmek yeterlidir. Bu sûretler hariçte mevcut olan eşyanın takdimleridir ki eşya bununla kendi mevcudiyetini bize temin eder. Kıyasla, ne zaman benim ruhumda bir ağacın ya da evin anlatımı meydana gelse ben büyük bir cesaretle hariçte bir ağacın ya da bir evin olduğunu söylerim. Bundan ne insan şüphe edebilir ne de hayvan. Köylü kâhyasını inkâr etse ona deli derler.²⁴⁵ Ancak inkâr ile ileri atılan filozoflar halktan üstün olduklarını göstermek isteyip ferasetlerine de herkesin hayran olmasını istemişlerdir. Bu da filozofların gururlarından ve kendilerini halktan ayırmak arzusundan kaynaklanır. Ancak, köylülerin hayatı bu filozofların hayatından üstündür. Çünkü bu filozoflar, aldıkları eğitimden sapık bir itikattan başka hiçbir şey elde edememişlerdir. Şu hâle göre bunda bir kural koyalım ki; beş duyumuza gelen herhangi bir uyarı, var olmayan bir şeyden gelmez. Var olan bir şeyden gelir. Beynimiz de bunları algılar. İdealist düşünceye sahip filozoflardan biri, varlığından şüphe ettiği ateşe elini soktuğunda elinin yanmadığını söylemesi gerekirken doğal olarak feryat figan eder. Bu da hem kendisinin hem de ateşin hakikatini itiraf etmek olmaz mı? Öyle ise âlem bir hülya ya da rüyadan ibaret demek nasıl olur? Uyanık bulunduğumuz hâle rüya dersek uykuda bulunduğumuz vakit için ne diyeceğiz? Ve sonuç olarak uyku bize uyanıklılığı anlattığı gibi bu uyanıklık ondan ziyade bir uyanıklılığı anlatır. Nitekim Hadis-i Şerife göre “İnsanlar uykudadır eğer ölürlerse uyanırlar.”²⁴⁶

Fatma Aliye Hanım, vahdet-i vücûd hakkında kısaca bilgi verdikten sonra vahdet-i vücûd felsefecilerinden özellikle de “Hegel”den bahseder. Ve Hegel’in en kabul gören filozof olduğunu anlatır. Hegel’in ölümünden sonra öğrencileri üçe ayrılmışlardır: Bunlardan bir kısmı din yolunda diğeri vahdet-i vücûd yolunda bir diğeri ise ateist kanattadır. Bu üç ekole, sağ, merkez ve sol isimleri verilmektedir. Bu öğretilerden en ziyade önem kazananı ise sol ve aşırı sol firkalardır.²⁴⁷ Ardından Schopenhauer üzerinde

---

²⁴⁴ Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm [Cisimlerin İncelenmesi]*, s. 83.

²⁴⁵ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 83.

²⁴⁶ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 85.

²⁴⁷ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 88.

durmuştur. Pesimist olan Schopenhauer'un²⁴⁸ “abuk sabuk” sözlerinin o dönemde halk tarafından dikkate alındığını ve filozof olarak isimlendirildiğini belirtir. Ona göre, Schopenhauer'dan sonra idealizm felsefesinin yerini tekrar materyalizm felsefesi almıştır.²⁴⁹

Materyalizmin bu dönemdeki en önemli savunucusu Muolechaute'dur. Mösyö Muolechaute *La Sircoulasion* adlı eserinde, “Maddesiz kuvvet olmaz, kuvvetsiz madde olmaz.” fikrini savunmuş ve maddenin sonsuza kadar bölünebileceğini belirtmiştir. Moulachaute'den sonra Mösyö Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserinin materyalistler için önemini de belirtir ve bu eser üzerinde kısaca durur. Fatma Aliye Hanım'a göre Büchner, kendinden önceki materyalizme herhangi yeni bir şey ekleyememiştir. Çünkü Mösyö Büchner de maddeyi tam olarak açıklayamamıştır.²⁵⁰

Fatma Aliye Hanım son bölümde ise kendi düşüncesine göre cisim kavramının tanımını yapmıştır: “Cisim, sağlam bir bütündür. Renkli, dayanıklı, kuvvetli, hareket eden, kokulu, sıcak, soğuk vb. beş duyumuza hitap eden şeydir. Ben bu eşyaların arasında yaşamaya ve onları kullanmaya o kadar alışmışım ki bunlar bana âlemde en hakiki şeylerden görünür. Onlardan şüphe edenlere de gülerim. Zihnimde bir şey tasavvur edecek olsam ben ona bir cisim şekli veririm.”²⁵¹ Daha sonra cismin sıfatları olan ışık ve sestten bahseder. Eserinin sonunda “Cismin farklı şekillerde yapılan tanımlarını inceledik ve hiçbirinin cismi tam olarak açıklayamadıklarını gördük. Bu araştırmamızda şunu öğrendik ki; Allah büyük, insan ise âcizdir. Bize verilen ilmin sınırlarını zorlamak bizi gülünç duruma düşürür. Aklımızın ermediği yerde âciz olduğumuzu itiraf edip Cenâb-ı Hakk'ı tesbih ve tazim eylemek bizim için en hayırlısıdır.” Ve Fatma Aliye Hanım, eserini “İlimden ancak azı size verilmiştir.”²⁵² ayetiyle bitirmiştir.²⁵³

Fatma Aliye Hanım özetlemeye çalıştığımız bu iki felsefe kitabını yazarken Ahmed Midhat Efendi ona: “Yazdığınız cisim bahsi aliyü'l-âlâdır. Ama bunu böyle koymamalıdır. Evvela cisim hakkındaki sözleri sadece irad edip bunlar arasına kendi davanızı yani red ve ibtal hususundaki burhanlarınızı katmamalıdır. Badehu ‘işte bu

---

²⁴⁸ Ahmed Midhat Efendi ile Fatma Aliye Hanım mektuplaşmasında Schopenhauer'la ilgili kısımlar vardır. Bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylozof Kızım...*, s. 204.

²⁴⁹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 88.

²⁵⁰ Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm [Cisimlerin İncelenmesi]*, s. 91.

²⁵¹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 92.

²⁵² İsrâ, 17/85.

²⁵³ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 100.

meselenin mahiyeti fenniyesi bundan ibaret olup bunun üzerine binayı hikmet edenler şu ahkâmı çıkarmışlar, şu cihetlerden İslâm'a muhalefette bulunmuşlar, şu burhanlar ile davaları batıldır' diye cenge başlamalı.” der.²⁵⁴ Fatma Aliye Hanım'a yazacakları hakkında bilgi vermeye devam eder: “Büchner'in kitabını okudunuz ya!” diyerek işaret ettiği kişi Alman felsefeci, fizyolog ve hekim olan F. Karl Christian Ludwig Büchner (1824-1899), XIX. yüzyılın ikinci yarısında *Madde ve Kuvvet*²⁵⁵ (Kraft und Stoff: Empirisch-naturphilosophische Studien) adlı eseriyle önce Almanya'da daha sonra Avrupa'da – özellikle Fransa'da– popüler olmuş, evrimci mekanik materyalizmin savunucusu olan bir düşünürdür. “Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eseri Avrupa'da yayınlanır yayınlanmaz büyük ilgi gördü. Ancak gördüğü ilgi, felsefe çevresinden değil daha çok eğitilmiş orta sınıftan gelmekteydi. Bilimlerin ilerlediği bir çağda bilimi kutsayan ve dogmatik bir materyalizmi sunan bu kitap, felsefe ile ilgili olmayan çevreler tarafından benimsenmişti. Felsefe sahasına bakıldığında ise Büchner'i ve onun savunduğu bilimsel materyalizmi savunan veya önemseyen pek kimseye rastlamamaktayız.”²⁵⁶

Ayrıca Fatma Aliye Hanım, *Madde ve Kuvvet* için kaleme aldığı *Tedkik-i Ecsâm*'ı yazdığı tarihlerde Büchner'in kitabının tamamının çevirisi yapılmamıştı. Dönemin Batıcıları²⁵⁷ bu eseri coşkuyla karşılar, gelenekçileri bu kitaba karşı reddiyeler yazmışlardır.²⁵⁸ Peki bu kitap Osmanlı düşüncesinde neden bu kadar yankı bulmuştur? Bunun cevabını hem içeride hem de dışarıda arayabiliriz. Can Karaböcek konuyla ilgili olarak “Büchner'in fikirlerini savunan materyalistler, Büchner'in *Madde ve Kuvvet* eseri ile geri kalmışlığın sebebi olarak gördükleri geleneksel dine bir darbe vurduklarını düşünmekteydiler. (...) Bu nedenle Büchner'in görüşlerine yazılan reddiye, bir anlamda Batıcıların toplum tasavvurlarına yazılan bir reddiye idi. Yani aslında Büchner üzerinden yürütülen materyalizm-spiritualizm tartışması felsefî bir tartışma değildir. Yürütülen tartışmanın esas mahiyeti *siyasaldır*. Bu açıdan yapılan tartışma, siyasal bir tartışmanın felsefî bir kılıfla sürdürülmesidir. Tarafların gerçek saiki felsefî bir problemi ele alıp geliştirmek değil, bu felsefî problem üzerinden birbirlerinin siyasal konumunu zayıflatmaktır.”²⁵⁹ değerlendirmesini yapmaktadır. Bununla birlikte, Büchner'in

²⁵⁴ Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, s. 146.

²⁵⁵ Louice Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, sad. Kemal Kahramanoğlu, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012.

²⁵⁶ Can Karaböcek, “Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da Felsefenin Sefaleti”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Ekim 2012, s. 162-163.

²⁵⁷ Beşir Fuad, Abdullah Cevdet, Ahmed Nebil, Celal Nuri gibi isimler.

²⁵⁸ İsmail Ferid, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Harputizâde, Emin Feyzi, İsmail Fenni gibi isimler.

²⁵⁹ Can Karaböcek, *Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da “Felsefenin Sefaleti”*, s. 168.

eleştirilerine, ondan daha önce tartışılan Renan müdafaalarıyla birlikte bakarsak bu reddiyeleri, Batı'nın "ötekileştirici" tutumuna karşı verilen bir cevap olarak değerlendirebiliriz.

Sonuç olarak Fatma Aliye Hanım döneminin Batı kaynaklı felsefe akımlarını tanımakla birlikte, bu kitapların ele alınış amacı düşünüldüğünde de onun felsefi bir tartışma yapmaktan ziyade, hızla gelişen din karşıtı akımlara bir cevap niteliğindedir. Ondan önce ve sonra bu tarz çalışmalar yapılmış olsa da bir kadın olarak felsefeye dair yazılmış ilk kitaplardır. Çok yönlü kişiliğe sahip olan Fatma Aliye Hanım'ın görüşlerinin izini sürmeye bazı başlıklar altında devam edebiliriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DÖNEMİNİN MESELELERİ VE FATMA ALİYE HANIM

Yaşadığı dönemin olaylarına duyarsız kalmayan Fatma Aliye Hanım, olaylara karşı tutumunu sergilediği eserler meydana getirmiştir. Birçok konu hakkında görüş beyan eden Fatma Aliye Hanım'ın *Nisvân-ı İslâm*'daki konu başlıklarına göre dönemin meseleleriyle ilgili görüşleri şöyledir:

3.1. Kadın ve Eğitim Meselesi

“Tanzimat Nedir” isimli yazısında Halil İnalçık der ki: “... Tanzimat nedir, demeden önce onun doğmuş bulunduğu cemiyetin tarih içindeki yürüyüşünü içtimai kadronun geçirdiği asli değişiklikleri ve bizzat bu hareketin safhalarını göstermeliyiz. ... Tanzimat, iktisadi-içtimai temelleri çürüyerek yıkılmağa yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsünü gösterir, bu içtimai temel ne idi, nasıl bozuldu, yeni vaziyet karşısında imparatorluğun yaptığı hareketin mahiyeti nedir?”²⁶⁰ Yıkılmaya yüz tutan imparatorluğun kurtuluşu için tüm kesimlerin üzerinde en çok durduğu konulardan biri, kadın ve eğitim olmuştur.

Ahmed Midhat Efendi edebiyat vasıtasıyla toplumu eğitmek ister. Eğitimde gördüğü en önemli mesele ise kadın eğitimi konusundaki eksikliklerdir. Erkek çocuklar iyi eğitim alabildikleri hâlde, kız çocukları aynı imkânlarla sahip değildirlere. Ona göre, “bir milletin milliyeti kadınlar elinde olduğundan” asıl kadın eğitimi daha önemlidir. Ahmed Midhat, eğitilen erkeğin zaman içinde bir gelişim çizgisi izleyeceğine ve kendi seviyesinde bir eş arayacağına işaret eder:²⁶¹ Erkeklerin eğitimine büyük önem verildiğini belirten Ahmed Midhat Efendi, özellikle büyük şehirlerde okul uniformalarıyla görünen erkek çocuklarının eğitim kurumlarında terbiye ve talim gördüklerini, bunların ilerleyen zamanlarda kendi eğitimlerine münasip olan eş seçmek istediklerinde, kendi kültüründe, kendine münasip bir eş bulamayan bu erkek çocukları Avrupa'dan eş seçme yoluna gidecekler bu ise “bir milletin milliyeti kadınlar elinde olduğu için.” milliyetin bozulmasına sebep olacaktır.²⁶²

²⁶⁰ Halil İnalçık, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, der. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phonex Yayınları, Ankara, 2006, s. 12-13.

²⁶¹ Murat Koç, “‘Üdebâ-yı Nisvânın Yardımcısı’ Ahmed Midhat Efendi ve Fatma Aliye Hanım”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 48, Erzurum, 2012, s. 194.

²⁶² Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, s. 223.

İlk kitabı *Meram* tercümesinden sonra Fatma Aliye Hanım ile Hâce-i Evvel yani ilk öğretmen olarak anılan Ahmed Midhat Efendi arasında bir bakıma ders gibi kabul edilebilecek mektuplaşmalar 1912 yılına yani Ahmed Midhat Efendi ölünceye kadar devam eder. Birlikte *Hayal ve Hakikat*'i yazarlar. Ahmed Midhat Efendi manevi kızı olarak kabul ettiği Fatma Aliye Hanım'ın yazılarının oluşmasında ona olan yardımlarını esirgemez. Amacı Osmanlı dünyasıyla çelişmeyecek yeni kadının inşasıdır.²⁶³

Fatma Aliye'nin eserlerinde yer alan fikirlerinin başında çalışma, öğrenme ve gayret etme düşüncesi kendini gösterir. O kendi hayatının da yansıması şeklinde tezahür eden bu fikirlerini gerek romanlarında gerekse makalelerinde devamlı olarak okuyucularına telkin etmeye çalışır. Ailede iyi bir eş ve iyi bir anne düşünüyorsa, kadın eğitilmelidir. Böylelikle eğitilen anneler, çocuklarına iyi bir eğitim verebilir. Ancak, aile anne ve babadan oluştuğundan Fatma Aliye Hanım, babaların da eğitilmesinden yanadır. Bu anlayışla yetişen babaların çoğalmasıyla kadınlar eğitim olanağına kavuşabilecek ve bu sayede sağlam bir ailenin temelleri atılacaktır. Her ne kadar kendi örneğinde de olduğu gibi kadınların eğitimine önem veren babalar olsa da bunun toplumun geneline yayılmasını istemektedir. Kendi ifadesiyle: “İnek vazife-i maderasını yavrusunu emzirmekle hitama erdirir. Tavuk piliçlerini palazlandıktan sonra salıverir. Kadın ise terbiye-i evlad ile vazifedardır. Kız evlatlardan öyle valideler yetiştirmelidir ki hem oğullara ilk mektep vazifesini ifa etsin, terbiye-i İslâmiyyeyi versin, terbiye-i fikriyyeye hizmet etsin, hem de oğul delikanlı olup da mekâtib-i âliyyeye gidince hanesindeki validesini kendisine yabancı bulup da onu beğenmemezlik etmesin. Bu vechile kadınlığı hakir görmesin. İhtiyacat-ı içtimaiyyemizi ve istikbali düşünenlerimizce ‘Valide yetiştirelim,’ sözünün vird-i zeban olduğu görülüyor. Asıl düşünülecek bir nokta daha var. Peder de yetiştirmeyi düşünmek lazım geliyor. Gerçi ricalimiz miyanında şayan-ı takdir pek çok pederler vardır. Kadınlarımızın bugünkü derece-i tahsili de o pederlerin himmetiyle olduğu gayri münkerdir.”²⁶⁴

Fatma Aliye, kadın eğitimi meselesini ele alırken Avrupalı ünlü kadınları tanıyan ama kendi tarihinin Müslüman kadınlarını tanımayan genç hanımları eleştirmiştir. Onun için kadınların okuma-yazma öğrenmeleri ve yabancı dil bilmeleri oldukça önemlidir;

²⁶³ Duygu Oylubaş, *Fatma Aliye Hanım'ın Düşünce Dünyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2014, s. 114.

²⁶⁴ *Fatma Aliye Hanım Evrakı, Atatürk Kitaplığı*, 9 Nolu Zarf, 3 Nolu Belge, s. 4. (Mübeccel Kızıltan, “Türk Kadın Hakları Mücadele Tarihinde Fatma Aliye Hanım'ın Yeri”).

ancak önemli olan hüsnü terbiyedir. Bir kadın öncelikli olarak kendi kültürünü ve tarihini bilmelidir. Bu bağlamda “Meşahiri Nisvân-ı İslâmiyeden Biri: Fâtıma binti Abbâs”²⁶⁵ isimli makalesinde, “Vezire ile Fâtıma hakkında İbn Battuta bu kadar yazıyor. Zira İbn Battuta tarih yazmayıp seyahatname yazdığı için cami’lerde görüp işittiği kadarını yazmış. Tarih bunların evsafını tafsil ediyor. Kadı Mecdüddin gibi büyük zevata mu’allimelik üstadlık etmiş olan bu ‘Vezire’ daha öyle nice ‘ulema ve füzelaya ders okutmuş ve icazetler vermiştir. ‘Vezire’ isnad-ı hadîs emr-i mühimminde asrının yegânesi gibi olduğundan ders vermek için Mısır’a da’vet olunup orada Emîr ‘Seyfeddin’ Argun ile Kadı ‘Kedmüddin el-Kebir’ kendisinden ders almışlardır. Hatta üstad ‘Selahüddin es-Safevi’ olan meşhur ‘Alamü’l-din el-Birzali’ kerimesi ‘Fâtıma binti Alamüddin’ dahi bu ‘Vezire’nin halka-ı tedrisinden yetişen ‘ulemadandır... ‘Vezire’ doksan yaşından ziyade kemal-i afiyet ile yaşadığından çok şakird yetiştirmiş. Buhari Şerifi defa’atle okutmuştur. İşte görülüyor ya; Nisvân-ı İslâm meyanında gelen meşahir öyle adi mu’allimeler değil şeyhalar, profesörlerdir. Avrupa’da bunlar gibi gelmemiştir demekte bakınız nasıl hakkımız vardır. Hatta şunu da söyleyelim ki Endülis Edibelerinden ‘Aruziye’ namında kadın rahle-i tedrisinde İmam Müberrid’in *Kitâb-ı Kâmil*’i ile Ebû Ali el-Kalî’nin *Nevâdir*’ini tedris edermiş ki Ebû Dâvûd Süleyman İbn-i Mecah dahi bunların ondan okumuş ve ilm-i aruzu da ondan ahz eylemiştir. ‘Aruziye’nin okuttuğu dersleri düşünmeli ki *Kitâb-ı Kâmil* öyle herkesin şerh ve tedris edeceği şey olmayıp hatta bilahare İstanbul’da tab’ olduğu vakit onu doğrudan doğruya tashih edecek bir erkek bulunmamıştır. ... Şimdi biz bu mu’allimelerin nasıl mu’allimeler olduğunu ve şeyha namının o mu’allimelere dahi verildiğini anladık ya! Artık bu meşahir-i nisvândan biri olan ‘Fâtıma binti Abbâs’dan bahsedelim ki bu Fâtıma Şeyha kelimesinin hep mefhumunu cami’ idi. Ya’ni hem ders-i am idi hem cesim bir hanikahın postnişini idi. Hem de kürsiye çıkıp va’z eder bir va’ize idi.”²⁶⁶ diyerek, geçmişte yaşamış Müslüman kadınlardan örnekler sıraladıktan sonra Avrupalıların “İslâm kadınların gelişmesine engeldir” sözüne: “Aman Yarab bizde bu kadar ‘âlimeler, fâzılalar, profesörler gelsinler de biz Avrupalıların kendi yüzümüze İslâmiyyet mani’-i terakki-i nisvândır demelerine karşı boynumuzu eğip önümüze bakalım ha. Onlar bir iki tane meşahir-i nisvânlarıyla öğünsünler de biz bakınız bizde dahi neler gelmiş demeyelim ha”²⁶⁷ diyerek itiraz eder.

²⁶⁵ Fatma Aliye Hanım, “Meşahir-i Nisvân-ı İslâmiyeden Biri: Fâtıma Binti Abbâs”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 7 Rebiülahir 1313/1895, s. 3-4.

²⁶⁶ Fatma Aliye Hanım, agm., s. 3-4.

²⁶⁷ Fatma Aliye Hanım, agm., s. 3-4.

Romanı bir eğitim aracı olarak gören Ahmet Midhat Efendi gibi düşünen Fatma Aliye Hanım, *Muhâdarât*'ın kahramanlarını iyi ve kötü tiplerden meydana getirir. Fâzıla, iyi eğitim almıştır ve babasının evindeyken babasına karşı, evlendikten sonra da eşine karşı oldukça saygılı ve itaatkârdır. Fâzıla'daki bu itaatkârlık ve sabır bu zamandan bakıldığında biraz ilginçtir. Ancak, dönemin “ideal eş, ideal anne, ideal Müslüman” düşüncesinden hareket edildiğinde, kadın eğitimi açısından istenilen bir sonuç olabilir. Zaten Fatma Aliye Hanım kendi yaşamında da bu itaatkârlığı göstermiş ve yaşlıları evlilik hayalleri kurarken o, herkesten uzak ve yalnız yaşama hayalleri kurmuş ancak henüz on yedi yaşındayken aslında fikren kendisine hiç uymayan biriyle, babasına karşı çıkmadığı için evlilik gerçekleştirmiş, okumaya ve yazmaya olan hevesini de eşi istemediği için ertelemiştir.

Fatma Aliye Hanım'ın eğitimle ilgili meselesine Hülya Argunşah'ın “*Nisvân-ı İslâm* yazarın teorik düzlemini oluşturur, onun pratiği romanlarıdır.”²⁶⁸ sözünden hareketle bakılırsa “Vakıa şimdi bizde Fransızca bilen hanımlar bulunuyor. Lakin onların da birçoğu institürüstler [mürebbiye] marifetiyle sırf alafranga usulde terbiye görüp Fransızcayı da kesb-i malumat için değil mahzan tam alafranga olmak maksadıyla öğrenmişler ve ahkâm-ı şer'iyeden bihaber oldukları gibi âdât-ı milliyelerini de terk ederek tamamiyle alafranga yaşamakta...”²⁶⁹ diyerek toplumsal hayatta meydana gelen değişime paralel olarak kendi değerlerini kaybetmekte olanlar eleştirilmiştir.

Refet adlı romanında, genç bir kızın zorluklarla geçen hayat hikâyesini ve öğretmen olma serüvenini anlatır. Fatma Aliye Hanım roman kahramanı “Refet ile devrin okuyan genç kızlarına ideal bir genç kız tipi sunmaya çalışmaktadır.”²⁷⁰ Tahsilin gerekliliğini her fırsatta dile getiren yazar, eğitimin ahlakla olan yakın ilişkisine dikkat çeker. Eserde anlatılmak istenen, sadece fakirlik ve bu hâle sabır gösteren faziletli kişilerin yüceltilmesi değildir. Aynı zamanda zaruret ve fakirlik hâlinde bile ilim tahsil etme ve meslek sahibi olma azmidir.²⁷¹ Roman kahramanı Refet hastalıklıdır, üvey kardeşleri ve akrabaları tarafından sevilmeyen bir çocuktur, çirkindir ve kendisi de bunun farkındadır: “... fakr var, zaruret var, sıhhat yok! Güzellik yok!” der. Fakat tüm bu olumsuzluklara rağmen azimli ve gayretlidir: “Mahzun olmuyorum demem! Fakat meyûs olmuyorum! Evet! Keşke ben de güzel ola idim diye hatıra gelmemek mümkün değil! Lakin servet yoksa gayrete iki

²⁶⁸ Hülya Argunşah, “Osmanlı Kadınının Avrupa'ya Takdim ve Müdafaası: Nisvân-ı İslâm”, *Şerif Aktaş'a Armağan*, Kurgan Edebiyat, Ankara, 2012, s. 56.

²⁶⁹ Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, s. 65.

²⁷⁰ Aşa, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, s. 219.

²⁷¹ Aşa, *age.*, s. 219.

elimle sarılmak istiyorum. Herkese kendimi sevdirmek, herkes tarafından hürmet görmek yalnız güzellik ile olmayıp çalışmakla kazanmakla talim ile tefennün ile de olacağını göstermek istiyorum!”²⁷² Refet zeki, anlayışlı ve güzel ahlak sahibidir. Mahalle mektebine başladığı ilk günden itibaren hocalarının dikkatini çekmiştir, çok başarılıdır, her seneyi okulun birincisi olarak bitirir. Aynı zamanda kültürlü bir kızdır, okulda aldığı eğitimin yanı sıra yüksek zümre çocukları olan arkadaşlarına ders verdiği zamanlarda eline geçen kitap, dergi ve gazeteler onun görgü ve kültürünü artırmıştır. Ev arkadaşı Şule’den tasavvufi bilgiler ve örf, âdet öğrenmiştir ve tüm bunlar, hayata karşı araştırmacı bir gözle bakmasına vesile olmuştur. Refet’in en büyük ideali “iyi bir muallime” olabilmektir. Bu isteğine ulaşır ve Dârümuallimât’a gider. Fatma Aliye Hanım, ideal genç kız resmini çizer: “Bir muallime benât-ı vatana yalnız malûmatını nakledecek değil; ahlâk ve terbiyesini de sirâyet ettirir. Mektebimizden muallime olmak isteyenlerden başkaları da müstefit oluyor. Dârümuallimât, bir Dârümuallimâttir. Nice senelerden beri benât-ı Osmaniyye malûmat sahibi olmak için buraya koşuyorlar. Bu kadar müddette birçok muallime meydana getirmiş ise; yüzlerce de malûmatlı, Osmanlı kızları yetiştirmiştir.”²⁷³

Genç neslin temsilcisi Refet, özellikle *devletin himayesi*, *teşviki* ve desteği sayesinde önüne açılan maarif yolunda ilerlemeyi, mesleğini en iyi şekilde yapıp vatan evlatlarına faydalı olmayı ve hiç kimseye muhtaç olmadan yaşamayı erdem ve vazife sayar. Romanın sonunda Refet, vazifesini hakkıyla yerine getirip vatan evladını en güzel şekilde yetiştirdiği zaman hem kazandığı paranın helal olacağını hem de Allah’tan bunun karşılığını göreceğini belirtir.

Fatma Aliye’ye göre eğitim; bilgili, kültürlü olmanın yanı sıra hayat pratiğinde de işe yarayacak sonuçları beraberinde getirir. Fâzıla ve Refet örneğinde olduğu gibi ahlaki ve dinî kaidelere uymak, evlendiğinde kocasına denk olmak, zorunlu hâllerde tek başına ve iffetini kaybetmeden hayatına devam etmek gibi hususlar, Fatma Aliye Hanım’a göre eğitimle elde edilen hususlardır. Kadın ve eğitim konusunu ele alırken en başta dillendirdiği şey, İslâm’ın kadının eğitim ve öğretimine engel olmadığı düşüncesidir.

Fatma Aliye Hanım’da evlilik konusunda baskın olan düşünce yine İslâm’dır. Ancak, bu konuda İslâm’ın kadınlara verdiği bazı hakların âdet ve gelenekler sebebiyle olumsuz yönde değiştiğini de göz ardı etmez. Fatma Aliye’nin evlilikle ilgili düşünceleri nelerdir?

²⁷² Fatma Aliye Hanım, *Refet*, yay. haz. Şahika Karaca, İstanbul, 2012, s. 29.

²⁷³ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 29.

3.2. Evlilik ve Boşanma Meselesi

Devlet, Tanzimat döneminde aile hukukuyla ilgili kanunlar çıkarmış; başlık parası, kız çocuklarının zorla, sevmedikleri kimselerle evlendirilmeleri gibi sorun yaratan geleneklerin önüne geçmeye çalışarak evliliği kolaylaştırıcı düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelere paralel olarak erkek roman yazarları da romanlarında evlilik ve aile konularına çokça yer vermişlerdir. Bu yazarlar romanlarında, özellikle de görücü usulü evliliği eleştirmişlerdir. Şemsettin Sami'nin *Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ı, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* bu konuda yazılmış eserlerden bazılarıdır. Fatma Aliye Hanım da bir Tanzimat dönemi yazarı olarak evlilik ve aile konularını romanlarında ele almıştır. Hemen hemen bütün eserlerinde kadın karakterlerin evlenmesi ve ardından yaşadıkları anlatılır. Fatma Aliye Hanım romanlarında evliliği; evlilik öncesi aşk, evlilikte eşlerin birbirine denkliği, mizaçların uyuşması, karşılıklı sevgi ve sadakat gibi birçok boyutuyla birlikte ele alır. Evliliğe birçok yönüyle bakmasının yanı sıra, kendinden önceki erkek roman yazarlarından farklı olarak evlilikte kadının yeriyle de ilgilenir. Romanlarda kadının, ailenin mutluluğunda önemli görevler üstlenmesi görüşünün yanı sıra, kadının ailesinde mutlu olup olmadığı sorgulanır. Bu da Fatma Aliye'nin bir kadın yazar olarak getirdiği yeni bakış açısını yansıtır.²⁷⁴

Fatma Aliye, evlilik konusunu ilk olarak *Muhâdarât*'ta işlemiştir. Romanın kadın kahramanı Fâzıla, nişanlısı Mukaddem'den ayrıldıktan sonra kendisine çıkan talipler arasından Remzi'yi tercih eder. Remzi ile Fâzıla, farklı sınıflara mensup, farklı sosyo-kültürel yapılardan gelmiş bireylerdir. Remzi; görgüsüz ve cimri bir babanın sonradan görme oğludur. Fâzıla ise çok iyi eğitilmiş, üst sınıfa mensup, kültürlü ve köklü bir aileden gelir. Remzi'nin Fâzıla ile evlenme sebebi, yeni geçmiş oldukları sınıfa uygun bir kızla evlenmek istemesidir: “Remzi... hanesine getireceği kızın da kibarane terbiye görmüş bir kibar kızı olmasını; kibar kızının ne olduğunu bildiğinden değil, mahzen hanesinde bulunacak hanımın bir kibar kızı olmasına heves eylediğinden ve kibarlığa pek özendiğinden arzu eylemişti.”²⁷⁵ Remzi, Fâzıla'ya bir “eşya” nazarıyla bakar, “yeni geçtiği dünyaya” uyacağı için onunla evlenmek ister. Fâzıla da yeni gelin olarak gittiği eve ilk baktığında buranın kendi “doğup büyüdüğü evin taklidinden başka bir şey olmadığı”nı anlar. Burada, Fâzıla ile Remzi'nin arasında bir denklik olmadığı görülür. Çünkü farklı

²⁷⁴ Fatma Akdemir, *Fatma Aliye'nin Yazarlık Serüveni*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 83.

²⁷⁵ Fatma Aliye Hanım, *Muhâdarât*, Kırmızı Çatı Yayınları, Ankara, 2017, s. 165.

dünyaların insanlarıdır. *Muhâdarât*'ta Fatma Aliye, esas olarak evlilikte en önemli hususun mizaçların uyumu olduğunu telkin eder. Evlilikte eşler uyumlu olursa sevgi de sadakat da bunun peşinden gelecektir. Remzi ile Fâzıla arasında ise derin bir uçurum vardır. Fâzıla'nın zevk aldığı şeyler kocasına eziyet gibi gelir.²⁷⁶

Kocasından tamamen farklı olan Fâzıla, kendi sevdiği şeyleri terk ederek Remzi'ye uyum sağlamaya çalışır, ancak bir türlü Remzi'yle uyumu yakalayamaz; çünkü “Fâzıla başka terbiyeden bir adama eş olmak için büyütülmüş, Remzi ise başka tarzda kadınla yaşamak üzere”²⁷⁷ yaratılmış gibidir.

Her şeye rağmen Fâzıla kocasını çok sever: “... Mizaçları birbiriyle zıt olan Remzi ile Fâzıla'nın yine kadınların tabirince bir kazanda kaynasalar mizaçları kabil olmasa bile, o kazanın ateşinden daha tesirli olan Fâzıla'daki gayret-i vazife ve hatta hararet-i sevdâ, Fâzıla'ya Remzi'yi yine sevdirmişti.”²⁷⁸ Romanda her ne kadar birdenbire zengin olmak mümkün olsa da incelik sahibi olmanın mümkün olmadığı mesajı verilir. Böyle “debdebe ve gösterişi olan, mükemmel atlı arabalarla gezen, en ala ve zarif elbiseler içinde bulunan Remzi Bey'de pek çok bayağılık”²⁷⁹ vardır. Fâzıla da Remzi'nin kişiliğindeki bayağılıkları Remzi'yi daha ilk gördüğü gün anlar. Fâzıla'ya baka baka Remzi'nin davranış ve yaşantısı da epey yoluna girer, fakat “efkârındaki değişim pek kolay” olmaz. Remzi, üstün özelliklere sahip olan Fâzıla'nın kadrini takdir edemediğinden ve farklı mizaçlara sahip oldukları için Fâzıla'yı bir türlü sevmeyiz. *Muhâdarât*'ta eşler arasındaki denkliğin, uyumun ne kadar önemli olduğu Remzi-Fâzıla evliliği üzerinden gösterilir.

Fatma Aliye'nin eşler arasındaki uyumun ne kadar önemli olduğunu, yine olumsuz bir örnek üzerinden göstermeye çalıştığı bir diğer romanı *Muhâdarât*'tan sonra yazdığı *Udî*'dir. *Udî*'nin kadın başkahramanı Bedia ile Mail arasında denklik ve uyum olmadığı için bu evlilikte de mutluluk olmaz. Ancak, *Udî*'de *Muhâdarât*'tan farklı olarak evlilik öncesi aşk da işin içine girer. *Udî*'de, evlilik öncesi aşkın kadın ve erkeğin birbirlerini tanımlarına engel olarak mutsuzluğa sebep olacağı görüşü işlenir.

Udî'nin ideal kadını Bedia, çocukluğundan itibaren çok mutlu bir aile ortamında büyür. Kendisini yetiştirmede en büyük emek babasına aittir. Babasının Bedia'nın yetiştirilmesinde en dikkat ettiği husus, kızını aşktan uzak tutmaktır. “[Babası] Bedia'dan

²⁷⁶ Fatma Aliye Hanım, *Muhâdarât*, s. 166.

²⁷⁷ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 166.

²⁷⁸ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 167.

²⁷⁹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 167.

çok korkuyordu. Onun kadar hassas bir kızın birini beğenmesi, birini sevebilmesi düşüncesi adamcağızı korkudan titretiyordu. Çocuklarını aşk ve sevdadan, umacıdan korkutur gibi, korkutmak istiyordu... Nazmi isterdi ki Bedia musikiden başka bir şeye meyletmesin. Aşkın sevdanın adını işitmesin.”²⁸⁰ Nazmi Bey, her ne kadar kızı Bedia’yı aşktan uzak tutmaya çalışsa da bunu başaramaz.

Bedia evlilik çağına geldiğinde kendisini isteyenler arasında zengin bir tüccarla genç bir yüzbaşı olan Mail vardır. Bedia’nın ağabeyi Şemi ile annesi, yaşlı tüccarın varlıklı biri olmasından dolayı Bedia’nın tüccarla evlenmesini isterler, Mail’le evlenmelerine ise karşı çıkarlar. Ancak Bedia “Altmış yaşında poturlu bir koca hiçbir zaman benim zihnime gelmemiş, hayalhaneme girmemişti.” cevabını verir. Bedia bu zengin, yaşlı ve ailesi tarafından istenen adamla kendi “hayallerine” uymadığı için evlenmeyi reddeder. Kendisiyle iki yıldır evlenmek isteyen Mail’i ise bir gün pencerede görür; Mail “şık, süslü, genç ve pek yakışıklı bir delikanlı olduğundan” Bedia kendisine “koca olmak üzere onu, zihninden geçirdiği hayallere uygun bulur.” Mail artık her gün Bediaların evlerinin önünden geçmeye başlar ve iki senelik bu talip, Bedia’nın gönlünde yer etmeye başlar. Bedia’nın annesi de yavaş yavaş Mail’le evliliğine razı olur; ancak Şemi, Bedia’ya ümitsizce “Beni dinlemezlerse bari sen razı olma! Sen rıza göstermeyince veremezler.” dese de Bedia artık Mail’e âşık olmuştur. Bedia’nın babası çok hasta olduğu için onun yerine evin reisi olan Şemi, Bedia’dan ret cevabı alınca “Sen bilirsin! Böyle şeyde mutlaka senin de rızan olmalı.” diyerek bu evliliğe rıza göstermek zorunda kalır. Şemi’nin, Bedia’nın kararına saygı göstermesi, Bedia’yı tercih ettiği kişiyle evlendirmesi; Fatma Aliye’nin kadına seçme hakkı tanınması gerektiğine inandığını gösterir.

Bedia, hayallerinde kurduğu erkeğe uyduğu için Mail’le evlenir ama Mail’in ne kişiliğini ne de görgüsünü hiç hesaba katmaz. Daha sonra Mail’e iyice âşık olduğu için de gözü artık hiçbir şeyi görmez olur. Evlendikten sonra aradan çok fazla zaman geçmeden de aradaki uyumsuzluk gün yüzüne çıkar. *Muhâdarât*’ta Fâzıla’nın kitaplara olan düşkünlüğüne benzer şekilde, Bedia da uduna müpteladır. Ama Fâzıla gibi Bedia’nın da evlendikten sonra uduna olan bağlılığı azalır; çünkü Bedia kocasının yanında “babasıyla geçtiği ağır bestelerden bazısını geçecek olursa bu sanatlı parçalar çalınırken Mail sıkılır, uyuklamaya” başlar. Mail için “çalgi demek hoppala havalardan” ibarettir. Mail, Bedia’nın aksine sanattan anlamayan, düşük zevkleri olan, bayağı şeylerden hoşlanan birisidir. Her gece işret âlemlerine gider, bir erkek olarak geçim yükünü bile omuzlamaz; evin geçimini

---

²⁸⁰ Fatma Aliye Hanım, *Udi*, yay. haz. Çetin Arslan, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum, 2013, s. 33.

de Bedia sağlar. Bedia'nın babasından kalan mirası evin giderlerine ve Mail'in şıklığına harcanır. Tıpkı *Muhâdarât*'taki Remzi gibi Mail de dışarıda başka kadınlarla eğlenir, Bedia da kendisini gözyaşları içinde sabahlara kadar bekler. Fatma Aliye'nin romanlarında üstün kişilikli kadın karakterler, "bayağı" kocaları tarafından aldatılırlar, sonuçta Bedia'nın da akıbeti böyle olur.

Tıpkı *Muhâdarât* ve *Udî*'de olduğu gibi, *Levâyah-i Hayat*'ta (1898) da eşler arasındaki denklik önemle üzerinde durulan bir konudur. Romanda anlatılan karakter, Fâzıla ve Bedia ile aynı durumda olan Sabahat isimli genç bir kadındır. Sabahat çok iyi eğitilmiş, üst sınıftan bir aileye mensuptur. Kocasını da iyi eğitim almıştır; onun gibi üst sınıftan bir aileden gelir. Ancak yine de Remzi ve Mail gibi düşük zevklere sahip bir adamdır. Sabahat, kocasının kendine asla denk bir eş olmadığını düşünür: "... bu adamın hep adi, hep bayağı şeylerden hoşlandığını, zihin ve mide kabul etmez şeylerle meşgul olduğunu görerek bana önem vermemesinin, beni sevmemesinin, kıymetimin olmamasından değil, belki de olmasından kaynaklandığını düşünüyorum... onun adiliğe olan eğilimi, sefillere olan düşkünlüğü hakikaten hayret edilecek bir şey."²⁸¹ Sabahat, kocasının kendi kıymetini bilmemesinin sebebinin, kendisinin değersiz, kıymetsiz olmasından değil tam tersine; kocasının basit, bayağı şeylere olan meylinden dolayı onun değerini takdir edememesinden ileri geldiğini düşünür. Sabahat'ın kocasının budala ve cahil olmaması, onun yaradılışça adi ve sefih şeylere düşkün olduğunu düşündürür. Evliliklerde, erkeğin kadından daha üstün olması, kadına örnek olması beklenirken Sabahat'ın kocasını kendine bile idare etmekten âcizdir.

Levâyah-i Hayat'taki Sabahat'ın, *Muhâdarât* ve *Udî*'deki Fâzıla ve Bedia'dan farkı, eşini kendisinin seçmemiş olmamasıdır. Fâzıla içinde bulunduğu hayattan kurtulmak için Remzi ile evlenmeyi kabul etmiştir. Bedia ise kocası Mail'e âşık olduğu için evlenmiştir. Ancak, Sabahat'ın mutsuzluğuna kendisi sebep olmamıştır. Bu durumu romanda yer alan Fehame'nin Sabahat'a yazdığı mektuptan öğreniyoruz."²⁸² Fatma Aliye Hanım görücü usulü evliliğe, Tanzimat döneminin erkek yazarları kadar mesafeli değilse de, yine de kadın ve erkeğin birbirlerini tanımaları gerektiğini savunur. "Evlenirken eş seçme hakkı verilmediği için bir kadın kocasının kabahati yüzünden mahcup olamaz."²⁸³ Fatma Aliye,

---

²⁸¹ Fatma Aliye Hanım, *Hayattan Sahneler: Levâyah-i Hayat*, s. 28.

²⁸² Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 33.

²⁸³ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 23.

kadına kendi eşini seçme hakkının tanınmasından yanadır, ancak büyüklerin fikirleri de dikkate alınmalıdır.

Levâ-yih-i Hayat'ta Sabahat gibi evliliğinde mutsuz olan bir başka kadın karakter daha vardır: Fehame. Fehame'nin evliliği de görücü usulüyle gerçekleşmiştir. Yetim bir kız olan Fehame'yi büyükannesi miras hakkından mahrum etmek ve torununu başından atmak için evlendirir. Fehame, beraber yetiştiği çocukluk arkadaşı Mehabe'ye yazdığı bir mektubunda bu durumu şöyle anlatır:

“Sen evleneceğin zaman amcan, yani merhum dayım ‘Kızım seni mutlu edecek bir adam olduğu için ben istiyorum.’ dediği zaman biliyorsun ben de hazırdım. Büyükannemin beni gelin edeceği zaman yengeme, yani annene ‘Tam evini idare edecek, karısını besleyip geçindirecek bir koca’ dediğini sen de duymuştun. Sen eşinden sevgi ve sadakat bekleyebilirsin. Buna hakkın var. Fakat ben öyle bir isteğe bile kalkışmamalıyım.”²⁸⁴

Fehame bu mektubunda, kendi evliliğinin eşiyle mutlu olması amacıyla değil, büyükleri tarafından kendisine bakacak bir “koca” bulmak niyetiyle yapıldığını söyler. Ancak, Fehame evliliklerde aranması gerekenin “mizaçların uyuşması, karşılıklı sevgi ve sadakat” olduğunu, bir kadının kocasından yalnız bir dilim ekmekle bir kat elbise değil arkadaşlık ve uyum beklediğini belirtir. Aynı şekilde Fehame'nin evlendiği adamın ailesi de oğullarını kötü yoldan kurtarmak için evlendirmişlerdir: “Bizim evliliğimizde oğullarını evine bağlamak için bir gelin aranılmıyor muydu? Ailesini nice kahırlarla üzen sefahat ve iğrençlik çirkefinde yüzen bir adamı, geleceğini birkaç bin kuruşluk düğün masrafıyla satın aldıkları bir zavallının saf gönüllülüğü, evine bağlamaya yeterli midir?”²⁸⁵ Aslında burada, menfaat uğruna yapılan evlilikler eleştirilir, çocuklarını mutlu olmaktan başka nedenlerle evlendiren ailelere eleştiri vardır.

Fehame'nin evliliğinde de kocasıyla mutsuzluğunun en büyük nedeni, aralarındaki uyumsuzluktur. Fehame, Mehabe'ye yazdığı mektubunda “... onların içinde doğmamış, onlarla büyümemiş, onlarla yaşamak için terbiye edilmemiş olanlar hayrete düşüyorlar... Bizim âlemimizde ayıp görülen onlar için kahramanlık sayılıyor. Yaşadıkları olayları, başarılarını nasıl böbürlenerek anlattıklarını duysan utancından ellerin yüzüne kapanır. Bizim rezalet olarak bildiğimizi, onlar normal görüyor.”²⁸⁶ Fehame her ne kadar yetim bir

---

²⁸⁴ Fatma Aliye Hanım, *Hayattan Sahneler: Levâ-yih-i Hayat*, s. 23.

²⁸⁵ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 7.

²⁸⁶ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 23.

kız olup maddi açıdan güçsüz olsa da bir konakta yetiştirilmiş olduğu için üst sınıfa mensup kadınlar gibi, yine üst sınıftan erkeklerle yaşamak için eğitilmiştir, “biz” ve “onlar” şeklinde yaptığı karşılaştırmadan bu anlaşılmaktadır. *Levâyah-i Hayat*'ın kahramanlarından biri olan Fehame, “Gelinliğin tellerine, pullarına, gösterişine heveslenen kızlardan olmadığımı bilirsin. Gelin olacağım zaman, kendime bir eş, yoldaş, can, canan olacak bir adam, kısacası artık beni sevecek, beni düşünecek, bana acıyacak bir kimse olacak diye hayal ederdim.” derken de kendi gibi bir kadının evlilikten neler beklediğini sıralamıştır.

Enîn romanında Rıfat'ı konuşuran yazar, karakter uyumunun ve eşler arasındaki denkleğin önemine dikkat çeker. “Evet alacağım kadının güzel olmasını, hem de kendi yaradılış ve yapımına göre güzel olmasını isterim. ... Bir de karakterlerimiz birbirine uygun olmalıdır. Ben nelerden hoşlanırsam o da onlardan hoşlanmalı. O kadar ki benim sevdiğim rengi o da sevmeli. Onun hoşlandığı müzik parçası benim de sevdiğim parça olmalı. Yalnız birbirimizi sevmek yeterli değil, birimizin sevdiği şeyleri diğeri de sevmeli.”²⁸⁷ Eşler arasındaki bu uyum o kadar önemlidir ki uyum olmazsa zevç bir zevce daha alabilir. Hatta dört eş alabilir, o eşler de zevç için denk olmuyorsa odalık da almaya hakkının var olduğunu belirtir. Duruma zevç açısından bakılırken konuşmanın devamında Fâzıla sözü zevceye getirir: “Lâkin gelelim bize! Şu seninle bana bir fiat biçilmeğe kalkılırsa, acaba benimle kıyas olunabilir misin?”²⁸⁸ diye soran Fâzıla, Remzi'yi kendisine denk olarak görmediğini ifade eder. Bu sebeple Remzi'nin odalık almaya hakkının olmadığını belirtir.

Fatma Aliye Hanım evlilikte sadece fiziksel uyumun yeterli olmadığını düşünür. Rıfat, kendisi için makbul olan eş adayını tarif ederken cariye Piraye de bu tarife aynı şekilde uyar. Her ne kadar Piraye bu tarife uysa da Rıfat, Piraye'yi sevmemektedir. “Ben aşırıya kaçmayan uzun bir boydan hoşlanırım. Piraye de öyle! Ben kumral kadın severim. Piraye de sarışın. Pembe beyaz isterim. Piraye de öyle! Bu tarifimle siz bana tıpkı Piraye gibi bir kız bulup getirirsiniz. Ancak o benim hayat arkadaşım olarak sevebileceğim kadın olmayabilir. Nasıl ki Piraye olamazsa!...”²⁸⁹

Fatma Aliye'nin ilk romanı *Muhâdarât*'ta, Fâzıla'nın *baba evinden kurtulmak* için yaptığı evlilik, Remzi gibi sonradan görme biriyle evlenmesine neden olur. Bir cehennemden kurtulmak için, hiç tanımadığı biriyle yaptığı evlilik Fâzıla'yı daha kötü

²⁸⁷ Fatma Aliye Hanım, *Enîn*, yay. haz. Ayşe Demir, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 70.

²⁸⁸ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 200.

²⁸⁹ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 69.

durumlara düşürür. Fatma Aliye Hanım'ın bir sonraki romanı *Udi*'de ise Mail-Bedia evliliğinde mutsuzluğun sebebi olarak *evlilik öncesi aşk* gösterilmiştir. Çünkü evlilik öncesi aşk, gençlerin birbirlerini tanımalarına, birbirlerine denk olup olmadıklarını anlamalarına engel olur. *Levâ-yih-i Hayat* ve *Enîn*'de ise evlilikte uyumun yanı sıra ailelerin gençlerin evliliklerine karar vermeleri, onların fikirlerini sormamaları, eş seçme hakkının ailede olması gibi gelenekçi yaklaşımlar eleştirilir. Aileler evliliklere ya maddi çıkar ya da başka menfaatler uğruna onay verdiklerinde, özellikle kadınların nasıl mağdur oldukları anlatılmaya çalışılır. Ama Fatma Aliye'nin esas olarak ilgilendiği nokta, kadının evlilikte mutlu olup olmamasıdır, onun romanlarında evliliklerde mutsuz olan hep kadınlardır. Kadınların evliliklerinde mağduriyetlerine bir çözüm olarak da romanlarında evliliklerin nasıl olması gerektiğini göstermeye çalışır.

Fatma Aliye Hanım'ın yaşadığı dönem, boşanma olayları gerçekleşse de hukuki olarak erkek tarafından gerçekleştirilmesi gerekirdi. Kadının boşanma imkânını kolaylıkla elde etmesi pek mümkün değildi. XX. yüzyılın başına gelindiğinde ise uzun ve yıkıcı savaşlar neticesinde eşini kaybeden kadınların sayısındaki artış, boşanmanın kolaylaştırılması yolunda bazı isteklerin gündeme gelmesini sağladı. Bunun üzerine 1916 yılında çıkarılan iki ayrı irade, kocanın kaybolması, karısı için nafaka temin edememesi ya da akıl hastalığı, cüzzam gibi hastalıkları durumunda kadına boşanma imkânı vermiştir.²⁹⁰

Fatma Aliye Hanım'ın özellikle *Nisvân-ı İslâm*'da boşanmayla ilgili görüşleri çok eşlilikle ilgili görüşleriyle benzerlik arz eder. Mevcut durumu meşrulaştırıcı bir üsluba sahiptir. Boşanma konusuyla ilgili anlattığı bir fıkra şöyledir: “Kadının biri daima kocasına sevgisinden söz açar; ‘Ah efendi! Allah benim canımı senin yanında alsın. Senden ayrılacağıma öleyim daha iyi,’ dermiş. Kadın okuma yazma bilmeyen, dünyadan habersiz biri ama kocası kurnazca bir adammış. Bir gün koca eve üzüntülü bir şekilde gelmiş. Ağzını bıçak açmıyor. Karısı bu durumu kocasının rahatsızlığına yorumlamış. Yine diller dökerek ne olduğunu sormuş. Adam ise hasta olmadığını; fakat anlatılamayacak kadar büyük bir üzüntüsü olduğunu söylemiş. Kadın sordukça adam söylememekte ısrar etmiş bir süre. ... Adam sonunda konuşmaya başlamış: ‘Ah karıcığım...’ demiş, ‘şimdiye kadar erkekler kadınları boşarlardı. Şimdi yeni bir usul çıkmış, bundan sonra kadınlar kocalarını boşayacakmış. Benim seni ne kadar sevdiğimi bilirsin. Şimdiye kadar ayrılmak benim elimde olduğu için ondan yana bir endişem yoktu. Şimdi ise ya sen beni boşarsan diye

²⁹⁰ Bkz. Yasemin Avcı, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde “Otoriter Modernleşme” ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi” <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1157/13608.pdf>

düşünüyorum. Nasıl kahırlanmayayım?’ Kadın ‘Aa hele şu düşündüğün şeye bak, ben senden geçer miyim?’ diye kuvvetli güvence vererek cevaplamış. Yarım saat sonra adam kadından bir su istemiş. Fakat kadının tavırlarındaki değişiklik hemen kendini göstermiş; ‘aman! ben kalkamam sen kalk da içiver,’ diye itiraz etmiş. Adam, ‘A canım, sen dururken ben mi kalkayım. Gündüz akşama kadar sizin için kazanacağım diye çalışıp çabalıyorum. Yorgun argın eve geldiğimde biraz da rahat etmeyeyim mi?’ diye ısrar etmiş. Bu durum karşısında kadın da sertleşmiş: ‘A ayağın kırık değil ya, kalk da iç,’ diye karşılık vermiş. Aralarında tartışma artmış; sonunda hiddetlenen kadın: ‘Yok... O kadar üstüme gelme şimdi ağzımdan bir şey çıkacak’ demiş.”²⁹¹ Arkadaşlarının boşanma üzerine anlatılan bu fıkraya tepki vermesi üzerine Fatma Aliye Hanım “...kadınların erkekler kadar sabırlı ve metin olamadıklarını inkâr da edemeyiz.” şeklinde açıklama getirmiştir. Bu konuda Avrupalı kadınların boşanmalarının daha zor olduğu, kadınların paraları üzerinde eşlerinin tasarruf hakkı olduğunu belirterek hem fıkrayı dinleyen arkadaşlarına teselli vermiş hem de kitabın yazılma sebebi düşünüldüğünde Batı’ya cevap verilmiştir.

Bunun yanı sıra özellikle çok eşlilik konusu da başta *Nisvân-ı İslâm* olmak üzere romanları ve yazılarında işlenen bir konudur. Fatma Aliye Hanım’ın çok eşlilik konusundaki düşünlerine bakabiliriz:

3.3. Çok Eşlilik Meselesi

Haftada bir yayımlanan *Ma’lûmat* gazetesinde “Kadın Hakları” konusunda bir eser yazılması tavsiyesi üzerine dönemin Maliye Nezareti hukuk müşaviri olan Mahmud Esad,²⁹² bu konuda bir eser yazmanın çok zor olduğunu; ancak imkân bulursa “Teaddüd-i Zevcât, Talâk ve Hukuk-i Nisvân” başlıkları altında birer makale yazacağını söyler ve 13 Eylül 1314 (1898)’de bu gazetede “Teaddüd-i Zevcât” adlı makalesi yayımlanır. Gelenekçi düşüncenin temsilcilerinden Mahmud Esad, zikredilen makalesinde, erkeğin çok eşliliğini geri kalmışlığın nedeni olarak gösteren kesimleri eleştirir. Ona göre, bu kesimler Avrupa uygarlığının din yanını bilmedikleri gibi, İslâmlığı da bilmedikleri için bu geleneğin bir şeriat emri olmadığını da bilmiyorlardı. Bu evlenme usulü, insan tabiatında bulunan bir

²⁹¹ Fatma Aliye Hanım, *Osmanlı’da Kadın Cariyelik, Çokeşlilik, Moda*, yay. haz. Orhan Sakin, Ekim Yayınları, İstanbul 2012, s. 104-105.

²⁹² Mahmud Esad Efendi, 1857 yılında Konya’nın Seydişehir ilçesinde doğmuştur. Eğitimini İstanbul’da tamamlayan Mahmud Esad, medrese eğitimini Fatih Camii’nde yapmıştır. Hukuk sahasında eğitimine devam eden yazar, kısa sürede Osmanlı ülkesinin meşhur hukuk ve devlet adamları arasına katılmıştır. Hukukun yanı sıra fizik, kimya, ekonomi ve İslâm hukuku alanlarında da çalışmıştır.

eğilimden doğmuştur, yani tabiat kanunu gereğidir. Şeriat, sadece bunu tanımış ve meşrulaştırmıştır. Ona göre erkeğe tabiatın verdiği, şeriatın da yasaklamadığı bu hakkı insan eliyle konmuş hiçbir kanun kaldıramazdı.²⁹³

Mahmud Esad'ın yazılarını Kırım'dan eleştirenler olduğu gibi²⁹⁴ Fatma Aliye Hanım da “Teaddüd-i Zevcât'a Zeyl” isimli bir yazı kaleme alarak eleştirmiştir. Fatma Aliye Hanım bu eserinde Mahmud Esad Efendi'nin çok eşlilik hususundaki görüşlerine katılmadığını “İslâmiyette teaddüd-i zevcâta emir olmayıp mesağ gösterildiği cihetle bu müsaadenin ne gibi mecburiyetlerde işe yaradığı ibrâz olunmalı. Buna âlem-i medeniyyette dahi ne suretlerde lüzum bulunduğu isbât olunmalı.”²⁹⁵ diyerek, çok eşliliğe ancak belirli şartlarda izin verildiğini fakat bunun bir emir olarak tanımlanmaması gerektiğini dile getirir.

Fatma Aliye Hanım, kadın olması hasebiyle bu konuda yabancı kadınlar tarafından kendisine yöneltilen sorulara cevap vermek durumunda olduğu için, Mahmud Esad'ın “Teaddüd-i Zevcât” konusunda yazdığı makaleyi dikkatli bir şekilde okuduğunu söyler. Bu eseri yazdığı için onu takdir eden Fatma Aliye Hanım, bu konuda, ister kadın olsun isterse erkek, ilim erbabı her Müslümana görevler düştüğünü, bu yazıyı kadınları savunmak için yazmadığını, insan meselelerinde kadın-erkek ayrımı yapılamayacağını ifade eder. Ona göre, insanlığa hizmet, hakikatle olur. Bize gerekli olan, gerçek delillerle ikna edici cevaplardır, der.²⁹⁶

Fatma Aliye Hanım, Mahmud Esad'ın açıklamalarını, bu konu hakkındaki tecrübelerini dikkate aldığına, muarızları ikna edecek derecede yeterli görmediğini belirtir. Muarızların dinî bir tartışmaya girmediklerini, bu sebeple onlara sunulan bilgilerin, ilim ve fenne uymaması hâlinde, buna itiraz edeceklerini belirtir. Ona göre, teaddüd-i zevcât'ın hangi yönden gerekli olduğu ve elzemlik derecesi Batılılara gösterilmelidir. Batılılar kendi dinlerinin yetersizliğini anlamış, bir arayış içine girmiş ve İslâm'ın yüceliğini görmüşlerdir. Ancak burada da teaddüd-i zevcât'a henüz akılları yatmış değildir. “Bizde bu varsa sizde şu var.” diye bir cevap istememektedirler.²⁹⁷ Mahmud Esad

²⁹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 373.

²⁹⁴ Kırım'da yayımlanan *Tercümân* gazetesinde, Rusya Müslümanları arasında Batılılaşma tezini savunan İsmail Gaspıralı tarafından da eleştirilmiştir; bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 374.

²⁹⁵ Fatma Aliye Hanım, *Çok Eşlilik-Teaddüd-i Zevcât'a Zeyl*, yay. haz. Firdevs Canbaz, Hece Yayınları, Ankara, 2007.

²⁹⁶ Fatma Aliye Hanım, *age*.

²⁹⁷ Fatma Aliye Hanım, *age*.

Efendi ile Fatma Aliye Hanım arasındaki bu tartışma sırasında Ahmed Midhat Efendi olaya karışmaz. Ancak Fatma Aliye Hanım, iki evliliği sebebiyle Ahmed Midhat Efendi'yi de eleştirmiştir.²⁹⁸

Fatma Aliye Hanım, *Nisvân-ı İslâm* adlı eserinin İkinci Muhavere bölümünde kendisini ziyarete gelen Madam R. isminde İngiliz bir bayanla çok eşlilik, kadın hukuku, boşanma ve tesettür konularında sohbet eder. Madam R. çok eşliliğin Allah'ın bir emri olduğunu işittiğini söyler. Fatma Aliye'nin açıklaması ise şöyledir: “Eğer mutlaka Allah'ın emri olsa idi her erkek zevcesinin üzerine evlenmekle mecbur olurdu. Cenâb-ı Allah zevcelerinizin üzerine behemahal evleniniz diye emretmemiştir. Leda'l-hâceti mesağ²⁹⁹ göstermiş. Eğer sizin dediğiniz gibi Allah'ın emri dahi olsa idi ölüm de Allah'ın emri fakat istenir mi?”³⁰⁰ Ardından çok eşlilikle ilgili açıklamalarına şöyle devam eder: “Bu emir dediğiniz şey Allah tarafından icabına göre bir ruhsat demektir. Şeriat-i İslâmiyyede dörtten ziyadesi nehyolundu. Ve bu da o kadar kuyut ve şüurutla takyid ve ta'sib olunmuştur ki, şere muvaffık surette icrası pek müşküldür. Zira müteaddit zevce alacak adam zevcelerini ayrı ayrı hanelerde bulundurmaya ve döşemesinden başka odalarının nakış ve boyaları dahi bir örnek olmağa elbise ve zinetlerinin birbirlerinden asla farkı bulunmamağa mecburiyet göstermiştir. Bunun ne kadar müteessir olduğu beyana muhtaç değildir.”³⁰¹ Fatma Aliye Hanım çok kadınla evlilik meselesinin -Madam R.nin de yanlış anladığı için- “Allah'ın emri” olarak sunulmasının doğru olmadığını, esasında bunun, belli durumlarda verilmiş bir izin olduğunu birden fazla evlilik gerçekleşse bile şartlarının ağır olduğunu çeşitli örnekler vererek açıklamış ve asıl olanın tek eşle evlilik olduğunu belirtmiştir. Bu açıklaması ile de hem içeride olan uygulamaya hem de dışarıdan gelen eleştirilere cevap vermiş gibidir.

Fatma Aliye Hanım'ın Hayatı Bölümü'nde de değinildiği gibi yine *Nisvân-ı İslâm*'da çok eşlilikle ilgili 'Antakya'da yaşayan aşiret kadınlarının çok eşliliğe karşı olmadıklarını dört oluncaya kadar kocalarının evlenmesini istediklerini çünkü ortak çoğaldıkça kendi üzerlerindeki yükün azaldığını söylediklerini' belirttikten sonra “Zavallı kadınların ellerinden gelse, hizmetin beşte biri derecesine indirilmesini arzu edecekler. Ama artık

---

²⁹⁸ Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, s. 339.

²⁹⁹ İhtiyaç zamanı izin verilir.

³⁰⁰ Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatu-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, s. 88-89.

³⁰¹ Kızıltan, *age.*, s. 89.

şeriatın ona izni yok.”³⁰² der. Fatma Aliye’nin bu sözleri, sınıf farklılığının olaylara bakış açısına yansımaları olarak görülebilir.³⁰³

Fatma Aliye Hanım, Hz. Peygamber’e isnat edilen çok eşlilik konusuna da değinir. Onun kimseyi zorla almadığını, ilk evliliğini Hz. Hatice ile yaptığını ve onun sağlığında başka bir kadınla evlenmediğini, Hz. Hatice’nin vefatından sonraki evliliklerini ise eşlerinin peygamber eşi olma şerefine nail olmak amacıyla bağlar. Hz. Ebubekir’in kızı Hz. Ayşe’yi ona yakın olmak amacıyla evlendirdiğini, yine Hz. Ömer’in dul kalan kızı Hafsa ile Peygamberin evliliğini ise Hz. Ömer’i onurlandırmak için olduğunu açıklar.³⁰⁴ Peygamberin yaptığı tüm evliliklerde hep bir hikmet olduğunu belirten Fatma Aliye Hanım evlilik nedenlerinden biri olarak Arapların çok önem verdiği küfv (denklik) meselesine değinir. Ebu Süfyanın kızı Ümmü Habibe ile evliliğini bu bağlamda örnek olarak verir.³⁰⁵

Çok eşlilik konusunda diğer konularda olduğundan biraz farklı olan Fatma Aliye Hanım, cariyelik konusunda ise döneminin insanıdır. Şimdi Fatma Aliye Hanım’ın cariyeler konusunda yazdıklarına bakabiliriz.

3.4. Cariyelik Meselesi

Cariye, kadın köle anlamında kullanılan fikhî bir tabirdir.³⁰⁶ Sözlükte ‘köle’; hür olamayan, başka birisinin bağılı olan, esir gibi anlamlara gelir.³⁰⁷ İnsanlık tarihi kadar eski olan kölelik kurumu ilkçağlardan itibaren birçok uygarlıkta varlığını devam ettirmiştir. İslâm öncesi Arap toplumu ve diğer komşu toplumlarda da yerleşik olarak bu kurum mevcuttur. İslâm’dan sonra da varlığını devam ettirmiş ve Osmanlı’da da ilk dönemlerden itibaren II. Meşrutiyet’in ilanına kadar bu kurum varlığını devam ettirmiştir.³⁰⁸

³⁰² Fatma Aliye Hanım, *Osmanlı’da Kadın, Cariyelik, Çok Eşlilik, Moda*, sad. Orhan Sakin, Ekim Yay, İstanbul, 2012, s. 104.

³⁰³ Bkz. Hilal Demir, “Fatma Aliye Hanım’ın Çerçevesinden Kadın Haklarının Sınırları”, *Turkish Studies*, 8(9), Ankara, 2013, s. 1064.

³⁰⁴ Fatma Aliye Hanım, *Osmanlı’da Kadın, Cariyelik, Çok Eşlilik, Moda*, s. 55-56.

³⁰⁵ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 56-57.

³⁰⁶ TDK., *Türkçe Sözlük*, (2 cilt), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

³⁰⁷ Mehmet D. Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ülke Yayınları, İstanbul, 1994, s. 680.

³⁰⁸ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı’nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 9, Ankara, 2004, s. 220-221.

Fatma Aliye Hanım kitap ve makalelerinde cariyeliğin eleştirisine dair bir değini mevcut değildir. Bununla beraber özellikle romanlarında, çoğunlukla roman kahramanı kadının destekçisi olan arkadaşı, sırdaşı cariyeler mevcuttur. Hatta *Muhâdarât*'ta Fâzıla, kocasının ikinci bir eş isteğinden sonra bir intihar mektubu bırakarak ortadan kaybolur ve romanın üçüncü bölümünden itibaren Beyrut'ta Peyman isminde bir cariyeye olarak karşımıza çıkar. *Enîn*'de Hanımefendinin “Piraye! Akşam serinliği basıyor kızım sen bu müslin entari ile üşüyeceksin!”³⁰⁹ diye seslendiği kişi cariyedir. Piraye evdeki diğer kızlarla beraber büyümüş, aynı öğrenimi görmüş pek usta olmasa da piyano çalan biridir ve roman kahramanı Sabahat'ın en yakın arkadaşıdır. İlerleyen bölümlerde de Sabahat'ın yeğeni Rıfat, anne ve babasının baskılarına rağmen Piraye ile evliliği kabul etmez. Ancak kabul etmeme sebebi Piraye'nin cariyeye oluşu değil, Rıfat'ın başka birini seviyor olmasındandır. Fatma Aliye Hanım romanlarında cariyeleri, ailenin bir parçası olarak bazen kötü karakterli ama çoğunlukla Piraye örneğinde olduğu gibi iyi karakterli kimseler olarak anlatır.

Cariyelik *Nisvân-ı İslâm*'da yabancı konuklarla tartışılan ilk konudur. Konukların “Siz cariyeleri parayla satın almıyor musunuz?” sorusu dönemin örfüne göre cevaplanır: “Evet! Fakat parayı onu satana veriyoruz. Ondan cariyeye bir fayda yok. Satanın akrabasına veyahut efendisine fayda var. İslâmiyet, cariyelerin haklarını üzerimizde bırakmamamız gerektiğini emretmektedir. Onun için her cariyenin emeğine karşılık hediye para ve çeyiz verilir.”³¹⁰ Ardından Fatma Aliye Hanım cariyeler hakkındaki açıklamalarına, cariyelerin aylıklı hizmetçilere benzemekle beraber çalışma süresi ve aylıklarının hizmetçiler gibi belirli olmadığına, her türlü ihtiyaçları karşılandıktan sonra efendisinin serveti oranında ücret aldıklarına, bunu belirleyen örf ve gelenek olduğuna, hizmet süreleri kesin olmamakla beraber şeriatın emri gereği dokuz yıl çalıştırdıktan sonra azat edildiklerine, gelenek ve örfü göre ise bu sürenin daha da kısa olduğuna, yedi sene sonra azat edilmedikleri zaman toplum tarafından efendilerin ayıplandığına, azat etmek için dine göre pek çok sebep olduğuna dair uzun bir açıklama yapar.³¹¹

Fatma Aliye Hanım, cariyelerin ailenin üyelerinden sayıldığını belirtir. Daha evvel değindiğimiz gibi onun romanlarında anlatılan cariyeler de ailenin kızları gibidir. *Nisvân-ı İslâm*'da bu kızların hizmet süreleri dolduğunda istedikleri yere gidebileceklerini ancak

³⁰⁹ Fatma Aliye Hanım, *Enîn*, s. 33.

³¹⁰ Fatma Aliye Hanım, *Osmanlı'da Kadın, Cariyelik, Çok Eşlilik, Moda*, s. 18.

³¹¹ Aynı yer.

şimdiye kadar bırakıp gidenin görülmediğini genellikle kendi istekleriyle aileyle birlikte yaşamaya devam ettiklerini belirtir. Bu durumu “Kendisini satan ana baba veya yakınlarından elbet nefret etmiştir de onun için.”³¹² diye değerlendiren yabancı konuklara Fatma Aliye Hanım’ın karşılığı şöyledir: Çerkeslerde³¹³ güzel kız çocuğu doğduğu zaman ‘İstanbul’a gidersin! Paşa hanımı olursun! Buradaki yakınlarını unutma, yardım et!’ ninnileriyle uyutulduğunu bu kızların belli yaşa geldiklerinde ebeveynine söyleyemese de kendilerini bekleyen saadet ve ikbale bir an evvel kavuşmak istediklerini bu isteğe kavuşamayan kimi kızların ise ‘bir efendiye emek verirsem mükâfatını görürüm, azat olurum, işte o zaman hanım olurum’ diye iç geçirdiklerini belirtir. Anlatılanlar karşısında yabancı konuklar, “Fakat Madam siz esareti öyle bir şekilde anlattınız ki neredeyse herkes esir olmaya heves edecek.” diye şaşkınlıklarını dile getirirler. Devamında Fatma Aliye Hanım cariyeler hakkında verdiği bilgilerin dinî kurallarla insani değerlere önem veren ailelerin âdet ve davranışları olduğunu, dünyada her şeyin bir iyi bir kötü yanı olduğu gibi bu durumu suistimal eden kötü niyetli efendilerin de bulunduğunu buna karşın bu durumun nadir olduğunun sevindirici bir durum olduğu belirtir.³¹⁴

Ayrıca Mübeccel Kızaltan-Tülay Gençtürk tarafından hazırlanan *Fatma Aliye Hanım Kataloğu*’nda yer alan cariye alım satım işlemlerine dair evraklar da Fatma Aliye Hanım’ın cariyelik hakkındaki görüşünü açıklar mahiyettedir.³¹⁵ Fatma Aliye Hanım’ın cariyelerle ilgili durumu, dönemin işleyişi göz önüne alındığında garipsenecek bir durum değildir,

³¹² Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 20.

³¹³ Kafkaslarda yaşayan halklardan birisi. Kendilerini Adige olarak adlandıran Çerkezler 2010 yılında Rusya Federasyonu’na bağlı Adigey (7800 km², nüfusu: 107.048), Kabarday-Balkar (12.500 km², 490.453), Karaçay-Çerkez (14.100 km², 56.466) cumhuriyetleriyle Rusya, Türkiye, Suriye, Irak, Ürdün ve İsrail’de yaşamaktaydı. Eski Yunan kaynaklarının Zigoı (Ζυγοί), Orta Çağ İslâm ve Rus kaynaklarının Keşek, Kasog diye adlandırdığı halk için ilk defa 1245’te kullanılan Çerkez ismi bu tarihten itibaren yaygınlaşmıştır. Bkz. Sadık Müfit Bilge, “Çerkezler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. Ek-1, s. 289.

³¹⁴ 1859’da Şeyh Şamil’in Rusya’ya teslimi ve 1864’te Çerkez direnişinin ardından Rusya Kafkasya’nın işgalini tamamlamıştır. Rusların uyguladığı siyaset dolayısıyla Kafkas halkları zorunlu göçe tâbi tutulmuştur. O dönem Osmanlı’nın yasakladığı esir ticareti Kafkas göçmenlerin gelişyle beraber hareketlenmiştir. Çerkez köle ve cariyelerin alım satım işi göçmenlerin içlerindeki esirciler tarafından da yapılmıştır. Esir tüccarları arasında cariye satışı konusunda kavgalar bile yaşanmıştır. Arşiv belgelerine de yansıyan bu durum için bkz. BOA. A. MKT. UM., 549/80. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Karataş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’ne İskân Olunan Çerkez Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik”, *İstanbul Üniversitesi Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 1(2), İstanbul, 2012, s. 118.

³¹⁵ Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Kataloğu-I, Sıra No: 12/13, 12/14, 12/16, 12/18, 12/25, 12/26, 12/27, 12/28, 12/31, 12/32, 12/33.

tersine romanlarının hemen tamamında bazı istisnalar dışında cariyeler ailenin bir ferdi hatta çok yakını ve sırdaşıdır.

Öte yandan yalnız Osmanlı toplumunda değil diğer toplumlarda da var olan kölelik, XVIII. yüzyıl sonlarında kalkmaya başlamıştır. Kölelik “Fransa’da 1789 devriminden sonra, İngiltere’de 1807 yılında yasaklanmış, fakat Avrupa’da bütünüyle tasviyesi XIX. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Amerika Birleşik Devletleri’nde ise kölelik, ancak köleliğe karşı olan Kuzey devletlerinin galip geldiği iç savaş (1861-1864) sonrasında yasaklanmıştır. 1950’de imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve tamamlayıcı protokollerinde garanti edilen haklar arasında köle hâlinde bulundurulmama hakkı da vardır.”³¹⁶

Osmanlı Devleti’nde köleliğin yasaklanması yolundaki ilk teşebbüs 1847’de İstanbul köle pazarının kapatılmasıyla başlar. Pazarın kapatılması köle alım satımını bütünüyle önlemediyse de buna bir darbe vurduğu inkâr edilemez. Bunu 1857’de Hicaz bölgesi hariç zenci köle ticaretinin yasaklanması izler. Osmanlı Devleti 1890’da zenci esirlerin ticaretini yasaklayan Brüksel Sözleşmesi’ni imzalar. Daha çok Kafkasya bölgesinden yapılmakta olan beyaz köle ticaretinin yasaklanması ise II. Meşrutiyet’ten sonra gerçekleşir (1909). İran’da kölelik 1906 anayasasıyla kaldırılırken; diğer İslâm ülkelerinde köleliğin bütünüyle ortadan kaldırılışı XX. yüzyılın ortalarını bulur.³¹⁷

3.4. Tesettür-Moda Meselesi

Fatma Aliye’nin on üç yaşlarında başını örttüğü hâlde Fransızca dersleri aldığını daha önce belirtmiştik. Ahmed Midhat Efendi, “Bundan böyle, Aliye Hanım’ı yalnız her şeyi öğrenmeye hevesli, çalışkan ve zeki bir çocuk olarak düşünemeyiz. Bütün bu özelliklerinin yanı sıra kendisi artık örtülü bir genç kızdı. Zira on üç yaşına gelmiş genç kızların başlarını örtmeleri yurdumuzda bir gelenektir.”³¹⁸ diyerek Fatma Aliye’nin bu geleneğe uyarak artık başını örttüğünü belirtir.

Nisvân-ı İslâm’da yabancı konukların “Tesettüre mecbur ve erkeklerle konuşmaktan mahrum olduğunuzdan dolayı şikâyetiniz var mı”³¹⁹ sorusuna Fatma Aliye Hanım, şer’î olarak ve zamanın örf ve âdeti olarak vereceği iki cevabın olduğunu söyler. Kadınların

³¹⁶ Mehmet Âkif Aydın ve Muhammed Hamîdullah, “Köle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C. 26, s. 246-248.

³¹⁷ Aydın, “Köle”, s. 246-248.

³¹⁸ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, s. 73.

³¹⁹ Fatma Aliye Hanım, *Osmanlı’da Kadın, Cariyelik, Çok Eşlilik, Moda*, s. 61.

yalnızca saçlarını örtmesinin yeterli olduğunu ancak vücut hatlarını belli etmemek için üzerlerine bol bir şey giymeleri gerektiğini bunun için de her millette ortaya çıkan çeşitli şekillerde (yaşmak, ferace ve peçe) ortaya çıkan âdetler olduğunu belirtir. Tesettürün Peygamber zamanında da olduğunu ve bunun erkeklerle konuşmaya engel olmadığına Peygamber'in hanımlarından getirdiği örneklerle açıklar. Bu uygulamanın zamanla birlikte başka şekle sokulduğunu ve kadınların erkeklerle konuşmasını İslâm'ın değil, geleneğin yasakladığını belirtir.

Tesettür konusu kendisine danışılmış olmalı ki konuyla ilgili Ahmed Midhat Efendi'nin Fatma Aliye Hanım'a açıklamaları şöyledir: "... İslâmca da tesettürden maksad el, ayak, yüz gibi izharında beis olmayan azadan başkasını örtmektir ki saçlar dahi izharında beis olmayan şeylerden olduğu hâlde bilâhère Acemler taassuben kadınları çuvala kadar sokmuşlardır. ... Lakin bu hakayıkı halka serbest serbest söyleyebilecek misiniz. İşte şüphe buradadır."³²⁰ Hemen arkasından yazılan diğer mektupta konuyla ilgili: "Evet! Bize istitarı Acemler idhal etmişlerdir. Türkler İran içinden geçerek onların âdât-ı medeniyyesini süzüp alarak geldikleri cihetle bu âdet-i medeniyyeyi ilk onlardan almışlardır. ... yalnız inkişâf-ı nisvânı arzu edecek surette yazmayınız ki hanım inkişâf hevesinde diye hezeyanlara meydan açılmasın."³²¹ Günümüzde de tartışmaları devam eden tesettür konusunda Ahmed Midhat Efendi'nin açıklamaları ilginçtir. Fatma Aliye Hanım'ın da *Nisvân-ı İslâm*'da benzer açıklamaları mevcuttur. Ait olduğu dinî geleneğin de bir parçası olması hasebiyle bu konulara değindiği görülür.

Fatih Kerimî'yle yaptığı görüşmede Fatma Aliye Hanım tesettürle ilgili en net düşüncelerini ortaya koymuştur. 1912'de Fatih Kerimî, yaklaşık dört ay kaldığı İstanbul'da dönemin aydınlarıyla görüşür.³²² Görüştüğü kişilerden biri de Fatma Aliye Hanım'dır: "Biz kahveleri bitirmek üzereyken salonun kapısı açıldı. Kısaca boylu, beyaz çehreli, zayıfça bir kadın girdi. Üzerindeki kıyafet tamamen Avrupai: Uzun siyah gömlek, üzerine

³²⁰ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, s. 256.

³²¹ Ahmed Midhat Efendi, *age.*, s. 257.

³²² Fatih Kerimî, Ahmed Midhat Efendi'nin cenaze merasimine de katılmıştır: "Saat bir buçuk civarında oraya varınca 'cenazeyi Fatih Camii'ne götürdüler. Artık defnetmişlerdir.' dediler. Yürüdük Fatih Camii'ne caminin yanındaki kabristanda birini defnediyordular. Yirmi otuz medrese talebesi ve birkaç yüz kişi vardı. İlk rastladığımız talebeden kimi gömdüklerini sorduk. 'Vallahi bilmiyorum efendim' dedi. Cenaze defnedilen kabrin yanında kendi hemşehrilerimizden Dârülfünûn talebesi Sıbgatullah, Mekteb-i Sultânî talebesi Bedrettin ve Dârümuallimîn talebesi Nurullah Efendiler göründüler. Defnedilen cenazenin Midhat Efendi olduğunu bundan anladık. Sonra mümkün merteye kabrin yakınına giderek merhuma son taziyemizi arz ettik." Bkz. Fatih Kerimî, *İstanbul Mektupları*, yay. haz. Fazıl Gökçek, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 123.

kısa siyah ceket giymiş. Beyaz baş örtüsü örtmüş. Saç filan görünmüyor. Önceden tanımasak da Fatma Aliye Hanım'ın bu olduğundan şüphemiz yoktu. Ayağa kalktık. Hoş geldiniz diye temenna ederek oturmamızı işaret etti. Kendisi de oturdu. Kendimizi tanıttık. Fazlı, ilmi, irfanı için kendisine hürmetimizi beyan etmek ve fikirlerinden istifade etmek için geldiğimizi bildirdik. Lütfen kabul buyurduğu için teşekkür ettik. ‘Çok memnun oldum. Sizleri ben, merhum Ahmed Midhat Efendi vasıtasıyla önceden tanıyordum. Sizlere hususî hürmetim var. Sizleri kendime manevî kardeş kabul ediyorum. Bu yüzden kabul ettim, yoksa ben yabancı erkeklerle hiç görüşmem ve erkek gazete muhabirlerini huzuruma kabul etmem,’ dedi.”³²³

Nisvân-ı İslâm'da moda konusuna da değinilir. Fatma Aliye Hanım alafranga- alaturka kumaş seçimi konusunda “... bizim kumaşlar da hep bir çeşit gibidir. Modasını değiştirmez ki!” diyerek yakınan arkadaşına “İnsaf! Avrupa kumaşlarına gösterdiğimiz rağbetin yarısını kendi ürettiğimize gösterdik de onlar ürünlerini geliştirmediler mi?” diyerek karşı çıkar. Ayrıca “Avrupalılar beğeniyor da biz neden beğenmiyoruz? Zannediyor musunuz bu hâlimiz kendilerini taklide çalıştığımız Avrupalılara hoş görünüyor? Hayır onlar bu konuda bizi ayıplıyor. Pek çok madamın ‘Sizin o kadar güzel kumaşınız var, biz onları Avrupa’ya hediye olarak gönderiyoruz, herkes beğeniyor. Siz niçin giymiyorsunuz?’ demelerine karşı mahcup olarak önüme bakıyorum.”³²⁴ diyerek yerli üretim kumaşların değerlendirilmesini teşvik eder. Fatma Aliye'nin hem moda konusu hem de yerli üretim kullanımını teşvik etmesi dönemin iktisadi durumuyla da doğru orantılıdır.

Modayla ilgili açıklaması şöyledir: “İki tarafı da çirkin görmediğim için canım istediği zaman alaturka, istemediği zaman da alafranga diktiririm. ...Ancak alafranga giyindiğimiz zaman son moda olarak giyinmeliyiz ki alafranga olanları kendimize güldürmeyelim. Bizim giyim hususundaki bu derece özgürlüğümüz âdeta bir nimettir. Gücenmeyiniz hemşirelerim. Ne senin kadar alafrangalığa bağlanıp moda illetiyle mustarip olurum ne de bu hanım kadar taassup edip alafrangalığın bazı yararlı yönlerini reddederim.”³²⁵ Fatma Aliye'nin diğer konularda olduğu gibi moda konusunda da itidalli olduğu görülür.

³²³ Kerimî, *İstanbul Mektupları*, s. 262.

³²⁴ Fatma Aliye Hanım, *Osmanlı'da Kadın, Cariyelik, Çok Eşlilik, Moda*, s. 90.

³²⁵ Fatma Aliye Hanım, *age.*, s. 92.

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında da moda mevcuttur. *Enîn*'de Sabahat ile Nebahat'ın kıyafetleri üzerinden anlatılır: “Sabahat beyaz keten bir kostüm giyinmişti. Elbiseye bakan kişi dikişine kumaşından ziyade para verilmiş olduğunu anlayacağı veçhile gayet güzel biçilip dikilmiş ve bir usta terzi tarafından çıkmış olduğunu anlardı. Elbisede göğüs ve enseyi örten ve bilezikleri teşkil eden ağır bir deriden başka garnitür yoktu. Kulaklarında her gün bulunan orta büyüklükte gayet beyaz birer taştan başka süs yoktu ... Bir ipekli fistan hışırtısı ile Nebahat içeriye girdi. Açık pembe parlak ipekli kumaştan beyaz müslin, danteller ile tezyin olunan elbisesinin etekleri de musanna kırmalarla süslenmişti.”³²⁶ Nebahat'ın bu gösterişli hâli mürebbiyeleri Miss Mod “Mademki alaavrupen bir sürette bulunmak istiyorsun yani daima alafrangalık taşıyorsun o hâlde benim size asıl alafrangalığın ne olduğunu öğretmek için şimdiye kadar olan sözlerimi biraz hatırlatmak lazım değil mi? Bu bir hane tuvaleti olmadığı gibi bir vizite kıyafeti de değildir. Elbisenin modelini kâğıt üzerinde gördüğünüz zaman izahata dikkat ediniz demiştim.”³²⁷ diyerek eleştirir. Bu eleştirisi Fatma Aliye'nin Tanzimat dönemindeki Batılılaşmanın yüzeyselliğiyle ilgili gibidir.

Fatma Aliye Hanım modayla ilgili müstakil bir yazı da kalema almıştır. Yazısına “Sanat ve zarâfete âşinâ bir zata sormuşlar: Moda hakkındaki fikriniz nedir? O zat cevap vermiş ki: Modayı takip etmeli, fakat yakından değil, uzaktan takip etmelidir... Bu bir kaidedir. Her vakitte tavsiye olunabilir. Reddolunamaz.” diye başlayan Fatma Aliye Hanım “Moda diye birtakım âcil acâibe kıyafetler, kılıklar meydana çıkarırlar. Bunlar meydana çıkar çıkmaz hemân aynı aynına buna taklid-i hareket etmek câiz değildir... Bir de böyle her yeni çıkan modayı taklit etmek bir ailece büyük bir yıkımdır, kelli masraftı mûcibdir.” diyerek her yeni çıkan şeye moda diyerek sarılmanın beraberinde ekonomik olarak insanı güç durumu düşüreceğini belirtir. Ardından modayla ilgili son sözü söyler: “Moda hakkında daima şunu söylemelidir: Modayı reddetmemeli, fakat aynen de taklit eylememeli.”³²⁸

Döneminin olaylarına duyarsız kalmayan Fatma Aliye Hanım, başta kadının eğitimi ve sosyal hayattaki yeri, evlilik, çok eşlilik, boşanma, tesettür ve moda gibi konulara değinmiş ve bu konularla ilgili eserler meydana getirmiştir. Bunun yanısıra Batı'daki bilimsel ve felsefi gelişmelerden haberdar olan Fatma Aliye Hanım, felsefeye dair ilk

³²⁶ Fatma Aliye Hanım, *Enîn*, s. 77.

³²⁷ Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, s. 77-78.

³²⁸ Bu makale 16 Şaban 1317/20 Aralık 1899 tarihinde *Hanım Kızlara Mahsus Gazete*'de 3 ve 4. sayfalarda yayımlanmıştır.

kitabı *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'de Yunan felsefesinden başlayarak İslâm felsefesiyle devam eden süreci kaleme almış. Birçok felsefecinin isimlerinden ve bazı felsefî akımlardan bahsetmiştir. Diğer kitabı *Tedkîk-i Ecsâm*'da ise Batı'da art arda olan gelişmeler sonucunda oluşan materyalist düşünce akımına karşı yazılmış bir reddiyedir.

Sonuçta birçok konu hakkında fikir beyan eden Fatma Aliye Hanım'ın olaylara bakış açısında ve uygulamalarındaki temel saikin İslâm düşünce geleneğine uygun olduğunu belirtmekte bir sakınca yoktur. Onun -felsefe alanında ve Osmanlı'da ilk defa bir kadın tarafından yazılan iki kitabı da dahil- tüm kitaplarında işlediği, eleştirdiği ve savunduğu konular ele alındığında köklü bir düşünce ve kültürün etkileri görülür.

SONUÇ

Daha çok edebiyatta ilk kadın olma özelliğiyle tanınan Fatma Aliye Hanım; devlet adamı ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) ile Advıye Hanım'ın (ö. 1897) 1862'de İstanbul'da dünyaya gelen kızıdır. Kültürlü bir babanın çocuğu olması sebebiyle özenli bir eğitim almıştır. Ağabeyi Ali Sedad Bey için oluşturulan eğitim imkânlarından hem Fatma Aliye Hanım hem de kardeşi Emine Semiye Hanım nasiplenmiştir. Osmanlı'da kadınların eğitimi konusu ancak Tanzimat sonrası yapılan düzenlemelerle birlikte açılan okullar vasıtasıyla devlet tarafından desteklenmiştir. Fatma Aliye Hanım bir okul eğitimi almış olmasa da ailesi ve konumu itibarıyla kendisine sunulan fırsatları çok iyi değerlendirmiştir.

Çok küçük yaşlarda okuma yazma öğrenen Fatma Aliye Hanım, *Battal Gazi*, *Muhayyelat-ı Aziz Efendi*, *Elfe Leyle* kitapları okumaya başlar. Daha sonraki yıllarda Ali Sedad Bey'in kütüphanesinden edindiği kitapları vasıtasıyla Ahmed Midhat Efendi'nin birçok kitabını ve dönemin dergilerinden *Kırkanbar* mecmuasını izlemeye başlar.

On on bir yaşlarına geldiği zaman Fransızca öğrenmeye heves eder. O dönem özellikle kız çocukları için yabancı dil öğrenmek hele de Fransızca pek önemsenen bir durum değildir. Fransızca kitapları karıştırarak alfabetini öğrenmeye çalışır. Kendi kendine alfabetini çözmek için uğraşır. Piyano dersi vermek için evlerine gelen Refika Hanım alfabe konusunda kendisine yardımcı olacağını söyleyince Fransızca öğrenmeye başlar. İlgili kitapları kimsenin görmeyeceği şekilde saklar. Ancak bir gün babasına yakalanır. Beklediği olumsuz tepkinin aksine “Öyleyse sana Fransızca okutsunlar!” diyen babasının onayıyla Fransızca ve Arapça bilen İlyas Matar Efendi'den üç yıl boyunca Fransızca dersi alır.

Tanzimat döneminde geleneksel evlilikler, görücü usulü evlenme, eşlerin birbirlerini evlilikten sonra tanımaları gibi birçok konu özellikle dönemin romanlarında eleştirilmiştir. Esasında Fatma Aliye Hanım'ın evliliği de bu eleştirilen evliliklere bir örnek gibidir. Zira Faik Paşa'nın askerî bilgisi, Fatma Aliye Hanım'ın edebiyat, müzik, tarih gibi geniş bir yelpazeden oluşan bilgisiyle uyuşmayınca iş başkalaşır. Faik Paşa, Fatma Aliye'nin elinde roman görünce iffetli bir kadının bunları okumasının mümkün olmadığını söyleyerek işi, romanları yırtmaya kadar vardırır. Bu durum Fatma Aliye'nin hoşuna gitmese de babasından sonra eşine itaatle kendisini mükellef görmesinden dolayı sesini çıkarmaz ve

romanları kaldırır. Evliliğin ilk on yılı kitaplarla arası mesafeli geçen Fatma Aliye Hanım, daha sonra eşi Faik Bey'in onayıyla George Ohnet'in *Volante* isimli romanını tercüme etmeye başlar. Ardından "Bir Kadın" imzasıyla *Meram* tefrika edilmeye başlanır.

Fatma Aliye Hanım; Lofçalı Hacı İbrahim Şevki Efendi, Mustafa Efendi, Refika Hanım, İlyas Matar Efendi, İranlı İskender Efendi, Matmazel Alfa gibi isimlerden dersler alır. Ağabeyi Ali Sedad Bey'den –daha sonra *Meram* çevirisinden dolayı aralarında muhalefet olmuştur– ve yine çeviri sonrasında babası Ahmed Cevdet Paşa'dan dersler almış ve faydalanmıştır. Bunun yanında onun en büyük destekçisi Ahmed Midhat Efendi olmuştur. Ahmed Midhat Efendi, Fatma Aliye'nin yazılarını gazetesinde yayımlar. Yazacağı kitaplar ve konuları hakkında Fatma Aliye'ye fikir verir, örnek sunar ve destek olur. *Meram* çevirisinden sonra birlikte *Hayâl ve Hakikat*'i kaleme alırlar.

Babası Ahmed Cevdet Paşa'nın bulunduğu konum vesilesiyle Saray ile yakın münasebetlerde bulunan Fatma Aliye Hanım Saray'a, Padişah'ın huzuruna kabul edilir. Dönemin padişahı II. Abdülhâmid tarafından kabul edilir, iltifat görür. Bu gelişmelerin ardından *Nisvân-ı İslâm* yayınlanır ki bu çalışma Fatma Aliye'nin dilinden, yıkılmaya yüz tutmuş Osmanlı'ya Batı'dan yapılan eleştirilere karşı verilen bir cevap niteliğindedir. Fatma Aliye Hanım bu eserinde evinde ağırladığı seyyah eşleriyle aralarında geçen çok eşlilik, tesettür, cariyelik gibi konular etrafında şekillenen tartışmaları anlatır. Sözü edilen konulardaki eleştirilere örf, âdet ve İslâm'a göre açıklamalar yapıp cevap verir. Bu eser Rus asıllı Olga de Lebedef (Gülнар Hanım) *Les Femmes musulmanes* (Paris, ts.) ve Nazime Roukie *Les Musulmanes contemporaines* (Paris, 1894) tarafından Fransızcaya; bunun hemen ardından *Ta'ribü nisâ'i'l-müslimin* (Beyrut, 1309) adıyla Arapçaya çevrilir ve yayımlanır. Bu esere Chicago Sergisi'nde ödül verilir. Ayrıca eserin İngilizceye çevrildiğini Fatma Aliye Hanım kendisi belirtir. Yine bu çalışmasıyla Fatma Aliye Hanım, The Woman's Library of the World's Fair Kataloğu'nda yer alır.

Felsefeye merakı küçük yaşlardayken başlayan Fatma Aliye Hanım bu alanda da iki eser kaleme alır. İlki filozofların biyografilerinin anlatıldığı *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* (1899); ikincisi cisim kavramının açıklandığı *Tedkik-i Ecsâm* (1900) adlı kitaptır. Fatma Aliye Hanım'ın felsefi görüşleri, özellikle bu iki felsefe kitabından ve *Nisvân-ı İslâm* adlı çalışmasından hareketle tespit edilmeye çalışılmıştır. Yaşadığı dönem ve bulunduğu konum itibarıyla dönemin sorunlarına ilgisiz kalmayan Fatma Aliye Hanım'ın felsefi görüşlerinin Gazzâlî sonrası gelişen ve Osmanlı düşüncesinde de yerini bulan klasik Osmanlı felsefe anlayışıyla örtüşür olduğunu söyleyebiliriz. Fatma Aliye Hanım iyi bildiği

Fransızcasıyla Batı'da olan felsefî gelişmelerden de haberdardır. Hatta Büchner'in *Madde ve Kuvvet* eserine bir eleştiri olarak kaleme aldığı *Tedkîk-i Ecsâm* kitabı yayımlandığında *Madde ve Kuvvet* Osmanlı'da kitap olarak çevirisi yapıp yayımlanmamıştı. Hakikat peşinde olan Fatma Aliye Hanım açısından Batı'daki bu yeni felsefî akımlar aslında yeni değildi; çünkü Büchner'in kitabını görmüş olsa burada yazılanlar Demokritos'a "tanıdık" gelirdi. *Tedkîk-i Ecsâm*, Batı'da gelişen materyalist düşünce akımana karşı yazılmış ilk reddiyedir. II. Meşrutiyet'ten sonra bu tür reddiyeler çoğalmıştır.

Yaşadığı dönemde iyi bir öğrenim görme şansına sahip olan Fatma Aliye Hanım, yalnız özel öğretmenlerden ders almakla kalmamış aynı zamanda babası Ahmed Cevdet Paşa'dan ölene kadar ders almayı özellikle de tarih dersi almayı sürdürmüştür. Bu derslerin neticesi diyebileceğimiz tarih alanında kaleme aldığı eseri *Târîh-i Osmaniye'nin Bir Devre-i Mühimmesi-Kosava Zaferi ve Ankara Hezimetini* (1912) ve aynı yıl babası Ahmed Cevdet Paşa'nın yaşadığı yıllardaki siyasi olayları anlattığı eseri *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*'nı kaleme alır.

Toplumsal olaylara duyarsız kalmayan Fatma Aliye Hanım yazarlığın yanı sıra 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda şehit olanların geride bıraktıklarına; gazi ve gazi ailelerine yardım amacıyla Cemiyet-i İmdadiye'yi kurarak bağış kampanyası başlatır. Bu davranışından ötürü II. Abdülhamid tarafından beratla (1899) ödüllendirilir. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin ilk kadın üyesi olan Fatma Aliye, Trablusgarp ve Balkan Savaşı şehit aileleri ve gaziler için yardım toplanması faaliyetlerine iştirak eder. Bu faaliyetleri neticesinde Cemiyet tarafından ödüllendirilir (1915).

Yazdığı romanlara da yansımış olan ve dönemin sloganı hâline gelmiş "iyi anne, iyi eş, iyi Müslüman" örneği Fatma Aliye'nin Hatice (1880-?), Ayşe (1884-1967), Nimet (1900-1972), ardından son kızı Zübeyde İsmet (1901-1992) isimli dört kızı olmuştur. 1928 yılında eşi Faik Paşa'yı kaybeden Fatma Aliye Hanım 13 Temmuz 1936'da İstanbul'da vefat eder ve Feriköy Mezarlığına defnedilir.

KAYNAKÇA

- Acuner, İbrahim Süphan, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Eğitim Görüşü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, yay. haz. Cavid Baysun, TTK Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1991.
- Ahmed Midhat Efendi, "Dünyada İnsanın Zuhuru", *Dağarcık*, 1(4), İstanbul, 1928.
- Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*, haz. Ayşe Aşır, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ahmed Midhat Efendi, *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, çev. Bedia Ermat, Sel Yayınları, genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, 2011.
- Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl Feylosof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, yay. haz. F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berktaş, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylozof Kızıma Mektuplar*, Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Kataloğu-I, Evrak No: 39/1.
- Ahmed Midhat Efendi, *Letâif-i Rivâyat-Felsefe-i Zenân*, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1292/1876.
- Ahmed Midhat Efendi, *Letâif-i Rivâyât: Felsefe-i Zenân*, Sel Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ahmed Midhat Efendi, *Schopenhauer'ın Hikmet-i Cedîdesi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013.
- Akatlı, Füsün, "Neden mi Bizde Filozof Yok", *Niçin Diyalektik?*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Akdemir, Fatma, *Fatma Aliye'nin Yazarlık Serüveni*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Akün, Ömer Faruk, "Gülzar Hanım", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, C. 14, s. 243-244.
- Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(1-2), Ankara, 2004, s. 220-221.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, 18. Baskı, Ankara, 2010.

- Argunşah, Hülya, “Osmanlı Kadınının Avrupa’ya Takdim ve Müdafaası: Nisvân-ı İslâm”, ed. Yakup Çelik, *Şerif Aktaş’a Armağan* içinde (s. 51-67), Kurgan Edebiyat, Ankara, 2012.
- Argunşah, Mustafa, “Ahmed Midhat Efendi’nin Türkçenin Sadeleşmesiyle İlgili Görüşleri” *Turkish Studies*, 7 (4), Sonbahar 2012, s. 1-12.
- Arıkan, Zeki, “Târîh-i Cevdet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, C. 40, s. 75-77.
- Aşa, Emel, “Fatma Âliye Hanım”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C. 12, s. 261-262.
- Aşa, Emel, *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993.
- Aydın, Hüseyin, “Osmanlılarda Felsefi Düşünce”, *UÜİFD*, 4(4), Bursa, 1992, s. 1-8.
- Aydın, Mehmet Âkif, “Köle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C. 26, s. 246-248.
- Aydın, Mehmet Âkif, Hamîdullah, Muhammed, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 28, s. 231-235.
- Ayık, Hasan, “Ali Sedat Mantığında Dil-Düşünce İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, Haziran-Aralık 2002, s. 267-275.
- Baş, Selma, “M. Turhan Tan’ın Tarihi Türk Romanlarında Dügün Merasimleri”, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/441155>.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmed Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Bilge, Sadık Müfit, “Çerkezler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. Ek-1, s. 289-292.
- Bilici, Faruk, “Renan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, C. 34, s. 568-571.
- Bir Kadın-Ahmed Midhat, *Hayal ve Hakikat*, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1309/1891.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
- Bölükbaşı, Rıza Tefvik, *Kâmûs-ı Felsefe: Felsefe Sözlüğü*, yay. haz. Recep Alpyağıl, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015.
- Bulut, Yücel, “Oryantalizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, C. 33, s. 428-437.

- Büchner, Louice, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, sad. Kemal Kahramanoğlu, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012.
- Coşkun, Cüneyt, “XVI.-XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Devleti’nde İçtimaî ve İktisadî Hayatın Bilim ve Felsefe Üzerindeki Etkileri”, *History Studies*, Volume 3/3, 2011, s. 69-83.
- Çağırıcı, Mustafa, “Seyahat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, C. 37, s. 7-9
- Çetin, Zeynep, *Avrupalı Gezginler Gözüyle 19. Yüzyılda Batı Anadolu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2013.
- Demir, Hilal, “Fatma Aliye Hanım’ın Çerçevesinden Kadın Haklarının Sınırlar”, *Turkish Studies*, 8(9), Ankara, 2013, s. 1059-1068.
- Doğan, Mehmet D., *Büyük Türkçe Sözlük*, Ülke Yayınları, İstanbul, 1994.
- Durmuş, İsmail, “Emsile”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C. 11, s. 166-167.
- Erdoğan, Ali, “Seydişehir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, C. 37, s. 25-27.
- Erişirgil, Mehmet Emin, “Bizde Feylesof Niye Yetişmiyor?”, *Dergâh*, 4(42), 1923.
- Erişirgil, Mehmet Emin, “Hakîkaten Felsefe Züğürdüydüz”, *Mihrap*, 1(15-16), 1340.
- Erişirgil, Mehmet Emin, “Neden Filozof Yok?”, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1957.
- Fahredden, Rızaeddin, *Ahmed Midhat Efendi*, çev. Ömer Küçük Mehmetoğlu, Ferfir Yayınları, İstanbul, 2018.
- Fatma Aliye Hanım Evrakı*, Atatürk Kitaplığı, 9 Nolu Zarf, 3 Nolu Belge, s. 4.
- Fatma Aliye Hanım, “Meşahir-i Nisvân-ı İslâmiyeden Biri: Fatma Binti Abbas”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 7 Rebiülahir 1313/1895, s. 3-4.
- Fatma Aliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, yay. haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul, 1994.
- Fatma Aliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, yay. haz. Sadık Yalsızuçanlar, EOY Yayınları, İstanbul, 2017.
- Fatma Aliye Hanım, *Çok Eşlilik-Teaddüd-i Zevcât’a Zeyl*, yay. haz. Firdevs Canbaz, Hece Yayınları, Ankara, 2007.
- Fatma Aliye Hanım, *Enîn*, yay. haz. Ayşe Demir, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

- Fatma Aliye Hanım, *Hayattan Sahneler: Levâhî-i Hayat*, yay. haz. Tülay Gençtürk Demircioğlu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.
- Fatma Aliye Hanım, *Muhâdarât*, Kırmızı Çatı Yayınları, Ankara, 2017.
- Fatma Aliye Hanım, *Osmanlı'da Kadın, Cariyelik, Çok Eşlilik, Moda*, sad. Orhan Sakin, Ekim Yay, İstanbul, 2012.
- Fatma Aliye Hanım, *Refet*, yay. haz. Şahika Karaca, İstanbul, 2012.
- Fatma Aliye Hanım, *Tedkîk-i Ecsâm [Cisimlerin İncelenmesi]*, sad. Ali Utku-Arzu Ekinci, Çizgi Kitabevi, Konya, 2009.
- Fatma Aliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife [Filozofların Biyografileri]*, sad. Ali Utku-Uğur Köroğlu, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.
- Fatma Aliye Hanım, *Tezâhür-i Hakikat*, sad. Ali Utku-Mukadder Erkan, Çizgi Kitabevi Konya, 2016.
- Fatma Aliye Hanım, *Udî*, yay. haz. Çetin Arslan, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum, 2013.
- Fazlıoğlu, İhsan, “‘Ben’in Tarihi’ ile ‘Tarihteki Ben’ Çatışmasında Ahmed Cevdet Paşa Okulu Başarısız mı Oldu?”, *Notlar 9, Babasının Kızı: 70. Ölüm Yılı Dönümünde Fatma Aliye Hanım*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2006.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, C. 32, s. 548-556.
- Gökçek, Fazıl, “Ahmed Midhat Efendi'nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, *Yeni Türk Edebiyatı*, Ekim 2011.
- Göktaş, İrfan, “Ahmed Mihhat Efendi ve Hikmet-i Cedide”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, C. 44, Erzurum, 2010, s. 65-80.
- Güleç, İsmail, “Kan Kalesi Hikâyeleri ve Cevahirzade'nin Manzum Kan Kalesi Hikâyesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 65, 2003, s. 251-270.
- Gürler, Ahmed Şamil, “1893 Şikago Dünya Fuarı'nda Osmanlı Hipodromu ve Şirket-i Hamidiye”, *CIU, folklor/edebiyat*, 17(65), 2011/1, s. 7-18.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1997.
- İçmeli, Celalettin, “Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişimi”, *Konuralp Tıp Dergisi*, 5(3), Düzce, 2013, s. 66-75.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

- İnalcık, Halil, “makalenin adı”, der. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde Phonex Yayınları, Ankara, 2006.
- İsi, Hasan, “‘Gerçek’ ve ‘Hakikat’ Sözcükleri Üzerine Felsefi ve Dilbilimsel İnceleme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 2015, s. 181-196.
- Karaböcek, Can, “Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da Felsefenin Sefaleti”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Ekim 2012, s. 159-172.
- Karaca, Şahika “Modernleşme Döneminde Kadın Eğitiminin Niteliğine Yönelik Farklı Yaklaşımlar”, *UHAB*, 2(3), 2013, s. 1-11.
- Karaca, Şahika, *Emine Semiye: Hayatı-Fikir Dünyası-Sanatı, Eserleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ersiyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010.
- Karaçavuş, Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- Karaman, Alim, “Şinasi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, C. 39, s. 166-169.
- Karataş, Evren, “Mektup Roman Tekniği ve Türk Romanından İki Örnek: Mektup Aşkları ve Kedi Mektupları”, *Turkish Studies*, 7/4, 2012, s. 2173-2192.
- Karataş, Ömer, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’ne İskân Olunan Çerkez Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik”, *İstanbul Üniversitesi Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 1(2), İstanbul, 2012, s. 99-138.
- Karlığa, Bekir, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Kaya, Mahmut, “Tehâfütü’l-felâsife”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, C. 40, s. 313-314.
- Kaymaz, Kadriye, *Gölgedeki Kalem: Emine Semiye*, Küre Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kefeli, Emel, “İki Farklı Toplumda Kadın ve Evlilik Temalarını İşleyen İki Mektup-Roman: *İki Yeni Gelinin Hatıraları ve Levâ-yih-i Hayat*”, http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1938861475_28.pdf
- Kerimî, Fatih, *İstanbul Mektupları*, yay. haz. Fazıl Gökçek, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Kızıltan, Mübeccel - Gençtürk, Tülay, *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I*, İstanbul, 1993.

- Kızıltan, Mübeccel, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, Mutlu Yayınları, İstanbul, 1993.
- Koç, Murat, “‘Üdebâ-yı Nisvânın Yardımcısı’ Ahmed Midhat Efendi ve Fatma Aliye Hanım”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 48, Erzurum, 2012.
- Koytak, Ahmet Selim, *19. Yüzyılda Batılılaşma'nın İstanbul'daki Makam Müziği Mekânlarına Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2010.
- Kuru, Selim Sırrı, “Sünbülzâde Vehbî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, C. 38, s. 140-141.
- Kutluer, İlhan, “Batılılaşma”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 152-158.
- Kutluer, İlhan, “Hikmetü'l-İşrâk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 17, s. 521-524.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. B. Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Battalnâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 206-208.
- Okay, M. Orhan, “Ahmed Midhat Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 1989, C. 2, s. 100-103.
- Okay, M. Orhan, “Kırkanbar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C. 25, s. 475-476.
- Okay, M. Orhan, “Roman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, s. C. 35, 166-167.
- Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 429, Erzurum, 1975.
- Ortaylı, İlber, “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu”, der. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (s. 287-288), Phonex Yayınları, Ankara, 2006.
- Oruç, Cemil, “Okul Öncesi Dönemde Dinî Duygunun Kökenleri ve Gelişimi”, *Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 2010, s. 75-96.
- Oylubaş, Duygu, *Fatma Aliye Hanım'ın Düşünce Dünyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2014.

- Öner, Necati, “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı”, *AÜİFD*, C. 7, s. 131-174.
- Sağol, Gülden, “Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme”, *Osmanlı Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 9, s. 504-517.
- Salihoğlu, Mahmut, “Marranolar ve Dinî İnançları”, *EKEV.*, Yıl: 15, (Güz 2011), Sayı: 49, s. 105-115.
- Saylık, F. Zeynep - Yalçın, Meral Gezici, “Otoriter veya Demokratik Ebeveyn Tutumunun ve Ebeveyne Bağlanma Biçiminin Suçluluk ve Utanç Duygularına Etkisinin Yarı-Deneysel Yöntemle İncelenmesi”, *Psikoloji Çalışmaları-Studies in Psychology*, 38(2), 2018, s. 95-127.
- Sözen, Kemal, “Klasik Dönem Osmanlı Bilginlerinin Felsefe Karşı Tutumu”, *SDÜİFD*, S. 14, 2005/1, s. 1-23.
- Sözen, Kemal, “Klasik Dönem Osmanlı Türk Düşüncesi”, *Yeni Türkiye*, C. 8, 2002, s. 46.
- Süruri, Ahmet, “İyi Eş, İyi Anne, İyi Müslüman: Bir Kadın Filozof Olunca...”, *Notlar 9, Babasının Kızı: 70. Ölüm Yıl Dönümünde Fatma Aliye Hanım Paneli*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2008.
- Şen Sönmez, Ürün, “Fatma Aliye’nin *Muhâdârât* Adlı Romanında Kadının Eğitimine Dair”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(2), s. 295-311.
- Taksim Atatürk Kitaplığı, *Fatma Aliye Hanım Evrakı*, 2 numaralı defter.
- Taksim Atatürk Kitaplığı, *Fatma Aliye Hanım Evrakı*, 8 numaralı defter.
- Tan, M. Turhan, “Unutularak Ölen Bir Edib”, Taha Toros Arşivi, *Cumhuriyet*, nr. 4371, 15 Temmuz 1936, s. 5, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/33158/001640573010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988.
- Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, 2 Cilt, İstanbul, 2003.
- Tatlı, Sümeyya – Güngöraytar, F. Abide, “Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Değerlere İlişkin Algıları ve Bunları İfade Etme Biçimlerinin İncelenmesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, s. 331-354.
- TDK., Türkçe Sözlük*, (2 Cilt), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- Terkan, Fehrullah, “Gazzâlî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat”, ed. M. Cüneyt Kaya, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler içinde* (s. 289-329), İSAM, 6. Baskı, İstanbul, 2018.

- Timuçin, Afşar, “Neden Bizde Filozof Yok?”, *Köken*, Temmuz, 1974.
- Toksöz, Hatice, “Osmanlı’nın Klasik Döneminde Felsefe Değeri”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5 (13), 2007, 123-154. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/ded/issue/29188/312525>
- Tuncaer, Güzin, “Osmanlı Devleti’nin İlk Yıllarında Kadın”, *Kadın Ansiklopedisi*, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Türkoğlu, İsmail, “Fatih Kerimî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, C. 25, s. 289-290.
- Uçman, Abdullah, “Encümen-i Dâniş”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995. C. 11, s. 176-178.
- Ulukütük, Mehmet, “Çağdaş Türkiye’de Felsefenin Osmanlıcasını Keşfetmek: Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl: 15, Mayıs-Ağustos 2018, Sayı: 54, s. 201-228.
- Ulutürk, Veli, “Binbir Gece”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 6, s. 180-181.
- Uygun, İsmail, *Cumhuriyet Dönemi Tarihî Romanları 1923-1946: “Eski” Kahramanların Yeni Söylemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2014.
- Ülger, Mustafa, “19. Yüzyıl Osmanlı Fikir Hayatında Konakların Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 2008, s. 197-206.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1983.
- Vural, Mehmet, *İslâm Felsefesi Tarihi: İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, Elis Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2018.
- Vural, Mehmet, *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de Felsefe*, Elis Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2018.
- Yıldız, Halil, “II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşad Dergisi ve İslâm Mecmuası Örneği”, *Turkish Studies*, 13(2), Kış 2018, s. 107-126.
- Yılmaz, Alkan, “Tanzimat Romanlarında Eğitim Meselesi ve Tahsilli Kahramanlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), Nisan 2016, s. 514-531.